

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1950.

3. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

BORISZ SZOLOVJOV: Újítás és hagyományok
BRUCKNER JÁNOS: A materialista Bessenyei György
NYIKOLÁJ DROBISEV: Teremtsünk rendet az írók összegyűjtött
műveinek kiadása terén

VITA

Dramairodalmunk korszakai
Vita a magyar humanizmusról

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Zöldhelyi Zsuzsanna: Petőfi versei a „Gyelo” c. orosz
demokratikus folyóiratban
Nagy Miklós: Harc az 1874-es Petőfi-kiadás körül
Keresztury Dezső: A hallgató Arany

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

Fekete János kiadatlan antiklerikális verseiből
A magyar jakobinusok kátéja
Vajda János nyílt levele Kemény Zsigmondhoz

SZEMLE

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI. NAGYBOLDOGASSZONY-ÚTJA 11-13.)

Elnök:

LUKÁCS GYÖRGY

Alelnökök:

BARTA JÁNOS FÖLDESSY GYULA
TOLNAI GÁBOR WALDAPFEL JÓZSEF

Titkár:

KIRÁLY ISTVÁN KLANICZAY TIBOR

Pénztáros:

SZABOLCSI MIKLÓS SZAUDER JÓZSEF

Jegyző:

Ellenőr:

IRODALOMTÖRTÉNET

1950.

3. SZÁM

<i>Borisz Szolovjov: Újítás és hagyományok</i>	1
<i>Bruckner János: A materialista Bessenyei György</i>	11
<i>Nyikoláj Drobasev: Teremtsünk rendet az írók összegyűjtött műveinek kiadása terén</i>	29

VITA

Drámairomalmunk korszakai (Solt Andor)	33
Vita a magyar humanizmusról (Gerézdi—Sallay)	41
Népballadánk társadalmi alapja (Péter László)	49
Levél a szerkesztőhöz (Kömlös Aladár)	51

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Vargyas Lajos: A legrégebb eredeti magyar vers</i>	53
<i>Bisztray Gyula: „Debrecennek utczái sírjátok”</i>	59
<i>Keresztury Dezső: A hallgató Arany</i>	66
<i>Zöldhelyi Zsuzsanna: Petőfi versei a „Gyelo” c. orosz demokratikus folyóiratban</i>	72
<i>Nagy Miklós: Harc az 1874-es Petőfi-kiadás körül</i>	77
<i>Bikácsi László: Petőfi emléke a Horthy-korszak parlamentjében</i>	89

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

Fekete János kiadatlan antiklerikális verseiből (Geréb L.)	96
A magyar jakobinusok kátéja (Benda Kálmán)	103
Vajda János nyílt levele Kemény Zsigmondhoz (Kömlös Aladár)	116

SZEMLE

† Schöppflin Aladár 1872—1950 (Tolnai Gábor)	125
Kuusinen: Kalevala (Stoll Béla)	127

BORISZ SZOLOVJOV :

ÚJÍTÁS ÉS HAGYOMÁNYOK¹

A „Sztálin és a sztálini vezetés“ című cikkében, amelyet a Kommunisták Pártja és a szovjet nép nagy vezérének és tanítómesterének, Joszif Visszárionovics Sztálinnak szentelt, V. M. Molotov elvtárs a következőket írja: „Irodalmunk és művészetünk egyre inkább a mi sztálini korszakunk zászlóvivőjévé lesz, sokban elősegíti a szovjet nép sikereit azzal, hogy munkában és harcban egyaránt lelkesíti a népet és a szovjet befolyást messze szülőföldünk határain túl is kiterjeszti“ („Pravda“, 1949. dec. 21.). Ezek a szavak meghatározzák egyrészt a szovjet irodalom és szovjet művészet hatalmas társadalomátalakító szerepét, másrészt az előtte álló nagy feladatokat.

A sztálini korszak zászlóvivőjének lenni, lelkesíteni a szovjet embereket munkájukban és harcukban, minden néphez elvinni a kommunizmus eszméinek nagy igazságát — íme, ez a hivatása a világ élenjáró irodalmának, a szovjet irodalomnak, ez hatalmas életigenlő erejének, újító jellegének forrása. Nincs és sohasem volt még olyan irodalom, amely annyira fontos és nagyrabecsült helyet foglalt volna el a nép életében, mint a szovjet irodalom.

Ez a tény különös felelősséget hárít az írókra, meghatározza munkásságuk jellegét és rendeltetését s ugyanakkor azokat a szempontokat és irányelveket is, amelyeket a művek eszmei tartalmának és művészi minőségének értékelésénél figyelembe kell vennünk, amelyekkel irodalmunk újító jellegének természetét meghatározhatjuk.

A mi irodalmunk tudatosan a népet szolgálja és nyíltan harcol a kommunizmus ügyéért; ez az irodalom eszmeileg céltudatos és életigenlő, bátran magáévá tesz mindent, ami új és fejlődő, és szenvedélyesen ostromozza a múlt csökevényeit, amelyek az előrehaladást gátolják.

Az irodalom újító jellegét elsősorban az határozza meg, hogy a maga módszereivel feltárja az események valódi értelmét és bemutatja a szovjetkorszak embereinek arculatát.

A mi irodalmunk újszerűsége egyáltalán nem jelent lemondást a klasszikus örökségről (amint ezt egyes irodalmárok állítják), hanem éppen ellenkezőleg, feltételezi a múlt művészetében meglévő haladó, termékenyítő hagyományok minden irányban történő fejlesztését. Hiszen éppen a mi időnkben, a szovjet-társadalomban vált a klasszikus örökség az egész nép közkincsévé, most talált igazi, mély megértésre, most aratott olyan széleskörű elismerést, amelyről a múlt írói álmodni sem mertek volna.

¹ A tanulmány bevezetését és első részét közöljük.

A burzsoá-liberális, esztétizáló-formalista kritika megpróbálta kiherélni az élő lelket a mult legjobb, haladó íróinak alkotásaiból, el akarta rabolni a nagy örökség alapvető gondolatát, tompítani és mindenképpen diszkreditálni akarta társadalmi célzatosságát, eszme- és képgazdagságát liberális frázisokra vagy pedig formalisztikus ügyeskedésre igyekezett korlátozni, pusztá írói „modorra“, mintha ennek a tényezőnek különálló jelentősége lenne és semmiféle kapcsolatban nem állna a nép életével, a nép törekvéseivel, szükségleteivel és érdekeivel.

A mi viszonyunkat a mult kultúrájához V. I. Lenin tanítása határozza meg. Lenin rámutat arra, hogy nem nélkülözhetjük annak a kultúrának pontos ismeretét, amelyet az emberiség egész fejlődése folyamán kialakított. „A proletárkultúrának ama felhalmozott tudás törvényszerű fejlődése útján kell létrejönnie, melyet az emberiség a kapitalista társadalom, a földesúri társadalom, a bürokratikus társadalom nyomása alatt dolgozott ki.“ (Lenin: Válogatott művek, II. köt. 795. lap.)

Az orosz realista irodalom eszméinek nagyságát, ábrázolási módszereinek művészi jelentőségét, élethűségét és igazságát az a körülmény határozza meg, hogy ez az irodalom, jobban mint bármely más irodalom a világon, szoros, elválaszthatatlan egységbe forrt a néppel, a nép legmélyebb és legéletbevágóbb felszabadító mozgalmával. Az orosz nép a maga kultúráját, a maga irodalmát a reakció és a feudalizmus erőivel folytatott elkeseredett küzdelemben teremtette meg.

„Harcos művészet, amely a nép legjobb eszményeiért küzd, — így látták az irodalmat és a művészetet az orosz irodalom nagy képviselői“ — mutatott rá A. A. Zsdánov elvtárs a „Zvezda“ és „Leningrád“ című folyóiratokról szóló jelentésében.

Az orosz művészetnek, az orosz irodalomnak ez a harcos jellege határozta meg az alkotások tartalmát és ennek következtében azok nemzeti formáját is.

Nagyon széleskörű olvasóközönséget tartva szem előtt, kora leg- haladóbb eszméit fejezve ki, tele hittel a haza erejében és nagy jövőjében, — irodalmunk realiztikus mélységgel és igazsággal ábrázolta a nép életének viszonyait és körülményeit, amelyek gyökeres változásra szorultak, megszemélyesítette a büszke, szabadságszerető orosz dolgozó ember nemzeti jellemvonásait. Az irodalom ehhez a dolgozó emberhez fordult, az ő nyelvén beszélt, amely nyelv, Gogoly szavai szerint, „már magában is költő“.

Mindez meghatározta az orosz realista irodalom eredetiségét, formáinak sokrétűségét és csodálatos gazdagságát.

Az orosz irodalomról és annak nemzeti jellegéről szólva, amely az alkotások tartalmában és formájában egyaránt megnyilvánul, Belinszkij a következőket írja:

„...A naturalista iskola íróinak személyében az orosz irodalom elindult az igazság és valóság útján, a lelkesedés és az eszmények eredeti forrásához fordult és ezáltal vált korszerűvé és oroszá. Úgy látszik, erről az útról nem fog már letérni, mert hiszen ez az út egyenesen vezet az eredetiséghez, mindenféle idegen, külső befolyástól való felszabaduláshoz. Ezzel egyáltalán nem azt akarjuk mondani, hogy az orosz irodalom mindig ugyanabban az állapotban fog maradni, mint

amelyben most van; nem, haladni, változni fog, csak sohase vesse le helyes valóságérzékét, természetességét.“

Ezek a figyelemreméltó szavak, amelyek több mint száz éve hangzottak el, előre kijelölték a haladó orosz irodalom egész további fejlődésének útját és mind a mai napig megőrizték óriási jelentőségüket.

Az orosz realista irodalom, amely népének legmagasabb törekvéseit és reményeit testesítette meg, mindig kivált végsőkig menő egyszerűségével és világosságával. Az orosz költészetéről szólva Gogoly a következőket mondja: „Nem ismerek még egy irodalmat, amelyben a költők a hangárnyalatok ily végtelen változatosságát tudnák kifejezni; ehhez természetesen részben hozzájárul igen költői nyelvünk“ — az a nyelv, amely „mindent ki tud fejezni a maga eszközeivel: gúnyt, ingerkedést, szemléletességet, a festői látás élességét, és mindig megalkotja azt az étellel telített szót, amely átvillan az orosz ember lényén és eleveére tapint“.

Az orosz realista irodalom, amely alakjaiban a nép legmagasabb törekvéseit és reményeit testesítette meg, kiaknázta és fokozta anyanyelvünk gazdagságát, azét a nyelvét, amelyet Turgenyev jogos büszkeséggel nevezett „nagyinak és hatalmasnak, igaznak és szabadnak“.

Az orosz demokrata írók klasszikus alkotásainak formájában is kifejeződik az orosz nép nemzeti jelleme. Az orosz irodalom jellemalakjai realiztikusan húsból és vérből való, élettől duzzadó, plasztikus emberek; az orosz nyelv egész gazdagsága kiaknázódik e jellemek teremtésében.

Az orosz realista irodalom központjában a nép áll, a nép küzdelme a jobb jövőért; nincs még egy irodalom, amely a népet s a nép életét oly behatóan és sokoldalúan ábrázolná; ez a körülmény meghatározza az orosz realista irodalom lényegét, tárgyválasztását s a témakidolgozás jellegét. Ettől az irodalomtól távoláll a nyárspolgári boldogság s a kizárólag személyes törekvések szűk kis világának megéneklése, az olyan törekvéseké, amelyek elszakadtak a nép életének és küzdelmeinek nagy világától. Itt egyáltalán nem arra korlátozódik a kérdés, hogy az ember megalapozza „boldogságát kettesben“ és ezzel eleget tesz feladatának. Az orosz regény rendszerint nagy, epikai jelentőségű körkép, amely realizztikus hűséggel tükrözi a társadalom életét és sorsát, a legfontosabb, döntő történelmi korszakokban.

Ez az orosz realista irodalom egyik jellegzetes, megkülönböztető vonása; ebben tűnik ki ábrázolásmódjának és a felvetett kérdéseknek széles távlata.

Az orosz irodalom jellemalakjai mindig társadalmilag élesen körvonalazott emberek, akik harcra, vádló szenvedéllyel törnek a társadalom újjáalakítására, ahol addig osztatlan egységben uralkodott a földesúr, a csendőr és a kapitalista. Leleplezve ennek a régi világnak minden undokságát, az orosz irodalom a nép emberét emelte fel és a forradalmárok lenyűgöző alakjait énekelte meg, a gyekabristákat éppen úgy, mint a népi tömegek vezetőit.

A mi korunkban a művészet népies jellegét a lenini-sztálini eszmeiség fejezi ki a legtökéletesebben, a szovjet nép érdekeinek tudatos, nyílt védelme, a kommunizmusért való harc. A szovjet irodalom nem ismeri azt a történelmi körülhatároltságot, amely a mult íróit jellemezte.

A szocialista realizmus irodalmának hősei az új élet alkotói; ez a tény határozza meg az új irodalom felmérhetetlen jelentőségét, időszerezését, jellemző művészi sajátosságait, újító jellegét. Ezek között az új hősök között egyre teljesebben kirajzolódik a harcos és újító kommunista alakja, akinek egész életét, minden egyes gondolatát a nép ügyének szolgálata, Lenin és Sztálin eszméinek megvalósítása irányítja.

A jellemek, tárgyak, a meseszöveg, a hősök összeütközése, indító-okai, tetteik motiválása, élményeik, párbeszédek jellege, még a tájleírás is — mindez és még sok más elem, amely meghatározza a művek stílusát, formáját, műfaját, gyökeresen megváltozott a szovjet valóságból született új körülményekkel való kapcsolat révén, amelyek visszatükröződnek az irodalomban.

Sok jellemalak, tárgy, helyzet, téma, amely a múlt irodalmát jellemezte, most már elavult. Eltűntek a „főlöleges emberek“, akik nem tudták, hol használják fel erejüket, hogyan kössék össze sorsukat az egész nép sorsával; eltűntek azok a hősök, akik a rendi privilégiumokat és az osztálykiváltságokat személyesítették meg, s ezzel együtt eltűnt az embervásár témája is, a mésalliance-ok, az egyenlőtlen házasságok témája, amelyek eltorzították az érzéseket, megnyomorították az életet — pedig ez a tárgy egészen a legújabb időig fontos szerepet játszott az orosz irodalomban (gondoljunk csak vissza Csehov két elbeszélésére: „Az Anna rendjel“, „A nagy Volodja és a kis Volodja“); eltűntek a problémák s következésképpen a tárgyak, történetek, motívumok, jellemek is, amelyek mind azzal voltak kapcsolatban, hogy a magányos hőst fölemésztí a „környezet“, lenyesi szárnyait, nem engedi meg, hogy kifejlődjék.

A szovjet irodalomban nincs talaja a „főlöleges embereknek“, a „magányos hősöknek“ s a hozzájuk hasonlóknak.

Nálunk minden ember valóban saját sorsának az ura: mind egyikük előtt nyitva áll minden lehetőség, hogy törekvéseit és reményeit megvalósítsa, hogy képességeinek, tehetségének teljes erejével szolgálja a nép javát. Maga az élet készíti a mi íróinkat újító tevékenységre, ha realisták akarnak lenni. Ha valamelyik közülük kritikátlanul valamilyen régi témát elevenítene fel, amely már elavult életkörülményekkel van kapcsolatban, milyen kegyetlenül kinevetnék őt a mi olvasóink, milyen jogosan állapítanák meg művében a mesterkéeltséget, a valóság nemismerését, a megfigyelőképeség hiányát!

A nép életének új tartalma meghatározta a szovjetirodalom új stílusát is.

„A szovjet olvasónak nincs szüksége az olcsó díszek talmi csillogására, nincs szüksége a kacskaringós szavak mesterkéltnagyalossá-gára — az ő élete telve van epikai keménységgel s ez az élet tökéletesen méltó arra, hogy epikai erővel tükröződjék vissza az irodalomban“, — mondta M. Gorkij.

A szocialista realizmus irodalma minőségileg új jelenség: ez jelenti az új, a legmagasabb korszakot az egész világ művészetének fejlődésében. De ez egyáltalán nem egyértelmű azzal, mintha a múlt irodalmának haladó hagyományai elavultak volna. Nem, manapság is fontos szerepet töltenek be azért, hogy megerősítik azt a társadalmi beállítottságú, realista hűségű, magasszínvonalú művészetet, amely a

nép létérdekeit szolgálja. Ezek a hagyományok most is éles fegyverként használhatók abban a harcban, amely az elvtelen, ügyeskedő formalizmus képviselői, az „öncélú művészet“ idealisztikus, esztétizáló elméletének bajnokai, a naturalista elfajulás, a burzsoá dekadencia befolyása és csökevényei ellen folyik.

Ezért kell olyan sürgősen hangsúlyozni a klasszikus irodalom haladó hagyományainak élő és termékenyítő fontosságát, ezért kell, hogy a fiatal írógenerációt ennek a nagyszerű hagyománynak a szerepére és tiszteletére neveljük s felkeltsük benne a készséget, hogy e hagyományokat alkotó módon folytassa és továbbfejlessze.

Éppen azért, mivel az újításnak olyan felfogása, hogy az csupán formalisztikus kísérletezés, gyökeresen ellenkezik a mult irodalmának haladó hagyományaival. A hamis, esztétizáló nézetek védelmezői igyekeznek lekicsinyelni ezeket a hagyományokat, mindenképpen elferdíteni értelmüket. A dekadens befolyások képviselői a régebbi orosz irodalom klasszikus alkotásainak nemzeti formáját úgy tárgyalkják, mintha az valami visszamaradt, elavult dolog lenne s ezzel párhuzamosan mindenképpen kétségbe kívánják vonni a klasszikusoktól való tanulás értékét. Ebből az álláspontból kiindulva, az esztétizáló, formalisztikus kritika igyekszik sárba dönteni a szovjet irodalom legkiválóbb alkotásait, mert ezek állítólag távolállanak az újítás szellemétől. Az esztétizáló kritika „a józan ész arculesapva, a természeti erőkkel dacolva“, művészileg gyöngé, szkématis, élettelen műveket dicséret, amelyek viszont kitűnnek formalisztikus „meglátásaikkal“: az ilyen művek alapján valamilyen mesterkelt eredetiséget követel meg, amely távol áll az orosz irodalom legjobb, haladó hagyományainak szellemétől.

Nem is szükséges arról beszélni, milyen kárt okozhat és okoz is fiatal íróink nevelésében ez a lenéző állásfoglalás a mult kultúrájával szemben, amikor a formalisztikus nézetek képviselői a kultúra haladó hagyományainak elsajátítására irányuló minden törekvést gyaláznak és olyan nevekkel illetnek, mint „iskolás irodalom“, „szépírás“, „szabvány“, „szériagyártás“, „rutinosság“, stb.

Az újítás ilyen hamis értelmezésével kapcsolatban mondta A. A. Zsdánov elvtárs a következőket: „Epigonizmusról és más hasonló micsodákról fecsegnek, ilyen szavakkal ijesztgetik az ifjúságot, hogy ne tanuljon a klasszikusoktól“ (felszólalás a szovjet zenei szakemberek tanácskozásán, a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Központi Bizottságában).

Ezt a gyökerében hamis, esztétizáló-formalista felfogást az „öncélú művészet“ elavult, régen leleplezett idealista elmélete hozta a világra, amely a mi mostani viszonyaink között nem mer nyíltan megjelenni s ezért kétértelmű, csavaros kifejezéseket használ, ilyen vagy olyan álneveket alkalmaz, amelyek időnként ártatlannak, sőt még haladó szelleműeknek is hangzanak, valójában azonban arra törekszik, hogy visszafelé fordítsa a mi művészetünk fejlődését, eltompítsa politikai céltudatosságát, bolsevik szenvedélyességét és lekicsinyelje felmérhetetlen társadalomátalakító jelentőségét.

Ezért van égető szükség arra, hogy kritikusaink és irodalomtörténészeink megvizsgálják mindazokat a megállapításokat, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben hamis, torz felfogást tartalmaznak

a mi irodalmunkról, annak jellegéről, fejlődésének útjáról, újító jellegeről; ezért kell feltétlenül kimutatni azoknak az irodalomról szóló nézeteknek és véleményeknek a tarthatatlanságát, amelyek nem egyeztethetők össze a szocialista realizmus módszereivel, s amelyek azzal szembehelyezkednek, vagy pedig attól elhajlást mutatnak.

A marxista-leninista esztétika alapvető tételei, a Párt történelmi jelentőségű határozatai az ideológia legfontosabb kérdéseiről, a párt-sajtó sorozatos állásfoglalása, amely megsemmisítő csapást mért a kozmopolita, hazafiatlan, esztétizáló-formalista kritikára: ezek fegyverzik fel irodalmi és művészeti életünk tényezőit azzal a hatalmas szellemi fegyverrel, amely lehetővé teszi, hogy a végső diadalig folytassuk ezt a harcot a szocialista realizmus irodalmáról táplált mindenféle hamis nézet és felfogás ellen, azon nézetek és felfogások ellen, amelyek hátráltatják az irodalom további fejlődését.

Amikor a hazafiatlan, áltudományos „teóriák” képviselői ellen küzdünk és hatékonyan leleplezzük ellenséges érzésű „koncepcióiknak” valódi lényegét, ugyanakkor segítenünk is kell íróinknak abban, hogy véglegesen lerázzák az esztétizmus, formalizmus és klikkrendszer csökevényeit, a korlátoltan „céhbeli” felfogást a művészetről.

*

Az újítás formalisztikus felfogását, amely szerint az a szavakkal való kísérletezés, P. Antokolszkij védelmezi „A tragédiához vezető út” című cikkében („Literaturnaja Gazeta”, 1947, 63. szám), amelyet Sz. Kirszanov „A haza ege” c. költeményének szentelt.

Ebben a cikkben újítás és hagyomány úgy áll egymással szemben, mint két egymást kölcsönösen kizáró, összeegyeztethetetlen, ellenséges fogalom. E mellett a szerző minden rokonszenve a helytelenül felfogott „újítás” oldalán áll. P. Antokolszkij azt állítja, hogy a felfedezés újdonságát „szembe lehet és kell is helyezni a hagyományos megszokással. Magától értetődik (!) — jegyzi meg —, hogy minden, ami hagyományos, amit már sok hang elénekelt, nem válthat ki bennünk semmiféle javító célzatú együttműködést, semmiféle kommentárt. Elmegy a fülünk mellett és nyomtalanul elszáll. Egészen más dolog az újdonság, az újító alkotás, a meglátás eredménye“.

A szerző tehát lényegileg úgy tárgyalja a „tradicionalist”, mint amit „már sok hang elénekelt”, vagyis mint valami ízetlen, szükségtelen dolgot, amely kizárja „a felfedezés újdonságát“.

Mi tehát a „felfedezésnek ez az újdonsága”, amelyért P. Antokolszkij viaskodik és amiben látni véli a teremtő aktus egész értelmét?

A szerző cikkében a következőket olvassuk: „A repülőgépek lehetnek szériában gyártott gépek és próbagépek, vagyis olyanok, amelyek még vizsgálatra szorulnak. Ugyanez áll a pilótákra is (!). Van, aki merész utakon tetszésszerű távolságokra röpdül kipróbált gépen. Mások viszont új gépeket próbálnak ki. Mindkét csoport munkája nélkülözhetetlen és értékes. Ugyanez vonatkozik az emberi tevékenység bármilyen (!) más megnyilvánulására, bármilyen művészetre, a költészetre, a költőkre is...“

Ezek a vélekedések, amelyek segítségével a szerző igyekszik „teoretikusan” alátámasztani a hagyományok és a hagyomány elve ellen intézett kirohanásait, éppen annyira naívak, mint amennyire

tévesek, mivel hamis analógián alapulnak, amely nem alkalmazható a művészet területén.

A szerző szerint a művészetben a kísérlet, a „meglátás“ szemben áll a „szériagyártással“, vagyis a futószalagon készült szabványmunkával. Igaz ugyan, P. Antokolszkij sietve biztosítja olvasóit, hogy — úgymond — a „széria“ irodalom szintén „nélkülözhetetlen és értékes“, de az ilyen erősködést aligha lehet komolyan venni. Itt inkább az udvariasság, semmint a meggyőződés hangja szólal meg, hiszen olyan tapasztalt író, mint P. Antokolszkij, aligha becsülheti valóban sokra a művészetben a „széria“ és „szabvány“ munkát, amelytől még a legigénytelenebb olvasó is undorral fordul el, mint a művészet nyilvánvaló meghamisításától.

P. Antokolszkij megállapításaiból kiviláglik, mennyire nem érti meg azt a tényt, hogy a régi orosz irodalom haladó hagyományainak mély, kritikai átértéke egyáltalán nem bilincsel meg vagy hoz közös nevezőre minden író: éppen ellenkezőleg, ez egyik feltétele teremtő ereje termékeny kivirágzásának, mesterségbeli tudásának, eredetiségének. Erről tanúskodnak magának Antokolszkijnek legjobb művei is, amelyekkel értékes módon gazdagította a szovjet költészetet.

A. A. Zsdánov elvtárs a következőket jegyezte meg felszólalásában a szovjet zenei szakemberek tanácskozásán a SzK(b)P Központi Bizottságában:

„A klasszikus zene jellemvonásai az igazság kifejezése és a realizmus, a ragyogó művészi forma és a mély tartalom egysége, a legmagasabbfokú mesterségbeli tudás, az egyszerűség és érthetőség egyidejűsége“.

Ezek a szavak teljes egészükben alkalmazhatók a haladó orosz klasszikus irodalomra is.

Lehetetlen kifejezni a nép lelkét, kielégíteni a nép ízlését, eleget tenni a nép igényeinek olyan művekkel, amelyek a nép számára érthetetlenek s képviláguk tőle idegen; az ilyen szándékosan bonyolult alkotások az irodalmi inyenceknek vannak szánva, a „kiválasztottaknak“, a „beavatottaknak“, azoknak, akik az esztétikai rejtjelzés „titkait őrzik“ — annak az esztétizáló tolvajnyelvnek, amelyet a formalisták a gazdagságáról, kifejezőképességéről és erejéről nevezetes orosz nyelv helyére szeretnének becsémpészni.

A legmagasabb mesterségbeli tudás összekapcsolása az egyszerűséggel és érthetőséggel: ez éppen a haladó orosz realista irodalom egyik legértékesebb hagyománya. A mi hivatásunk az, hogy ezt a hagyományt elsajátítsuk és folytassuk, hiszen a róla való megfeleledkezés csak akadályozná művészetünk további fejlődését.

„A tragédiához vezető út“ c. cikkében P. Antokolszkij egyáltalán nem tartja szükségesnek megvédeni azt a tételt, hogy a magasfokú mesterségbeli tudást össze kell kapcsolni az egyszerűséggel és érthetőséggel: éppen ellenkezőleg, magát az egyszerűség fogalmát is hajlandó „elavultnak“, „szükségtelennek“ minősíteni művészeti vonatkozásban. P. Antokolszkij szemszögéből nézve a kérdést, az írónak, akit elragad a „meglátás újdonsága“, egyáltalán nem kell azzal törődnie, hogy műve egyszerű és érthető legyen — nem erről van szó, úgymond, ez semmit sem jelent!

Erre vonatkozólag a következőket olvassuk P. Antokolszkij cikkében:

„Kritikai irodalmunkban több alkalommal (így legutóbb is), felvetődött az egyszerű és bonyolult költészet kérdése s az egyszerű költészet elsőbbsége, amennyiben ez azonnal, közvetlenül hat igen nagyszámú olvasóra, nem kívánja meg tőlük a figyelem külön megfeszítését, sem pedig az előzetes elolvasásból fakadó különleges érdeklődést...“

Szcrintem, — folytatja P. Antokolszkij — az egyszerűség és bonyolultság egyáltalán nem olyan kategóriák, amelyeket egymással szembe kell állítani. Ezek nemcsak pontatlan fogalmak, de nem is fedik a valódi tényállást költészetünkben...“

Nem az egyszerűségről és bonyolultságról van szó, hanem valami egészen másról.

Miről van tehát szó? — kérdezi Antokolszkij és készségesen meg is felel erre a kérdésére:

„A meglátás újdonságáról, amelyet szembe lehet és kell is állítani (!) a hagyományos szokással.“

A formai műgond, a mesterségbeli csiszoltság fokozása, új kifejezőmódok keresése: mindez igen nagy fontossággal bír a szovjet irodalom fejlődése szempontjából. De ez a formai műgond elválaszthatatlan az eszmei tartalomtól s ennek a függvénye. P. Antokolszkij szerint azonban a „meglátás újszerűsége“ önmagában is értékes, azaz lényegileg csupán egyik álneve annak az „öncélú művészet“-elvnek, amely szembenáll az igazán nagy művészettel; ez a nagy művészet közel áll a néphez és a saját nyelvén beszél vele.

Az „újítás“ formalisztikus magyarázatának semmi köze sincs a szocialista realizmus módszeréhez. Az ilyenféle „újítás“ bajnokainak igazi álláspontjára rávilágít A. A. Zsdánov elvtárs előbb idézett felszólulása a szovjet zenei szakemberek tanácskozásán a SzK(b)P Központi Bizottságában:

„Szóltak itt az újításról is. Rámutattak, hogy az újítás alighanem a formalista irányzat fő megkülönböztető vonása. Az újítás azonban nem öncél; az újnak jobbnak kell lennie a réginél, másként nincs értelme... Nem szabad mindenféle eredetieskedést, mindenféle zenei csűrés-csavarást újításnak neveznünk. Ha csak nem akarunk hangzatos jelszavakkal dobálódzni, lelkiismeretesen meg kell vizsgálnunk, mit kell a régiből okvetlenül elhagynunk és mi újat kell helyébe hoznunk. Ha ezt nem tesszük meg, akkor az újítás szólama csak egyet jelent: a zene alapelveinek megváltoztatását. Ez szakítást hozhat olyan zenei törvényekkel és szabályokkal, melyeket semmiképp sem lökhetünk félre. Az, ha valamiről nem szabad letérnünk, nem jelent konzervatívizmust. Ha mégis eltérünk tőle, az nem újítás.“

Hibásak P. Antokolszkij cikkében azok a megállapítások is, amelyek a tragédiát mint a „költői alkotás csúcspontját“ mutatják be.

P. Antokolszkij tanulmányában a tragikum független, szinte a legmagasabb érték jellegét ölti fel. Ezért záródik a cikk mintegy dicsőhimmusszal a tragédia tiszteletére:

„Ügy álmódozunk a tragédiáról, mint a költői alkotás csúcspontjáról... Minél mélyebb a fájdalom, minél súlyosabb a veszteség, annál nagyobb a felettük aratott győzelem. Ez a tragikus művészet lényege:

szembenáll a lapos pesszimizmussal éppúgy, mint ahogy szembenáll a lapos optimizmussal is.“

P. Antokolszkij logikája értelmében az a művész, aki nem ábrázol mély fájdalmat és súlyos veszteséget, már csak ennél az egy oknál fogva sem érheti el a „költői alkotás csúcspontját“. A fájdalom és veszteség ezáltal a művészet kötelező és elkerülhetetlen jellemvonásaivá válnak, míg az életigenlés elve, ha ezektől függetlenül kifejezésre jut, úgy látszik csupán „lapos optimizmusnak“ tekintendő.

Vajjon hogyan viszonylik a tragédiának ez az abszolútummá való emelése, ez a leborulás előtte, a szovjet nép igazi élményeihez, törekvéseibe és szűkségeihez?

Az akadályok és súlyos megpróbáltatások ellen vívott harc csak megacélozza a szovjet embert, még szilárdabbá és céltudatosabbá teszi. Nálunk nincs meg a beteges gyönyörködés a tragédiákban, mi nem érzünk e műfaj iránt rajongó részrehajlást és nem is kívánunk „térdröbörlni“ előtte. A szovjet emberek küzdenek a fájdalom és a szenvedés forrása: a kapitalizmus és csökevényei ellen, s ebbe a harcba minden erejüket belevetik, hogy legyőzzék a „fájdalom és veszteségek“ tragédiáját. A tragikum abszolútummá való emelése teljesen helytelen, elfogadhatatlan és igazolhatatlan a szovjet valóság viszonyai között.

Ez az, amit nem látnak és nem is akarnak látni azok, akik „következetes drámaiságot“, tragédiát követelnek a művésztől, tragédiát mindenáron — e nélkül el sem tudják képzelni a „művészi alkotás csúcspontját“.

Ilyen és ehhez hasonló felhívások és „teóriák“ nagyon is gyakorlati természetű következtetésekhez vezetnek: a „tragikum“ szószólói, akik ebben látják az „alkotás csúcspontját“, kritikájukat a szovjet irodalom legjelentékenyebb, életigenlő termékeinek egész sora ellen irányították, kétségbevonták bennük a valóság és az igazság kifejezését s a „laposan optimista“, „idillikus“ művek közé kívánják ezeket sorolni, csupán azért, mert nincs bennük „tragikum“, noha megvannak bennük a szovjet valóság igazsága és a szovjet élet tipikus, jellemző vonásai.

A tragikum abszolútummá való emelése nemcsak valami ártatlan, elvont kedvtelés: ellenkezőleg, íróinkat, költőinket helytelen útra tereli, a „heves érzések“, mindenféle érzelmi ficamok keresése felé, ami e felfogás szerint a művészet legmélyebb értelme és mintegy alapvető rendeltetése. Az ilyen elméletek egyenesen és közvetlenül a szocialista realizmus módszere ellen irányulnak a művészetben.

Jellemző, hogy Sz. Kirszanov „A haza ege“ c. drámai költeménye szolgált alkalmul P. Antokolszkijnak arra, hogy kifejtse téves nézeteit az újítás szerepéről irodalmunkban, valamint a tragikumról. Kirszanov műve helyenként sikerült képeket, sikerült részleteket tartalmaz, de a költeményt elrontja a szovjet emberek szkématisz ábrázolása, a formalisztikus-kísérletező szóhasználat és magának az alapeszmének a mesterkéltisége. Ez a költemény igen elvontan és konvencionálisan tárgyalja a hősiesség témáját: a valóság sokkal gazdagabb, mint azok az elvont elképzelések, amelyekkel Kirszanov az élet mélyen realiztikus ábrázolását pótolni igyekszik.

Kirszanovnak ezt a kísérleti jellegű, szándékosan bonyolult költeményét P. Antokolszkij úgy üdvözli, mint a „meglátás újszerűségének“ rendkívül sikeres példáját.

„Az efajta tragédia felé vezető úton, — írja róla — a művészség milyen magas fokán áll Kirszanov alkotása. Ebben a vonatkozásban a költemény népies, mert át van itatva a szovjet föld, a hősiesszovjet ember iránt érzett szeretettől.“

Ez az utóbbi megállapítás nyilván önkényes és alaptalan. A mi szemünkben egy művészi alkotást népiesnek nevezni a lehető legnagyobb elismerés. A népiesség feltételezi azt, hogy a legmagasabb eszmei tartalom, a valóság mélyébe való behatolás egyesül a művészi forma tökéletességével, az egyszerűséggel és a legszélesebb tömegek számára való érthetőséggel; itt pedig egyáltalán nincs helye a szkematizmusnak, a „keresettségnek“, a képek és a nyelv mesterkéltségének, ami gyakori hibája Sz. Kirszanov költeményének. P. Antokolszkij szemet hűny a költemény lényegbevágó hibái fölött, mintha észre sem venné azokat. Híven ahhoz a hibás nézetéhez, hogy a formával való kísérletezés a művészet lényege és értelme, hogy a tragédia a művészi alkotás legmagasabb foka, a költemény érdemeinek, erős oldalának éppen azokat a hibákat tekinti, amelyek a teljesen le nem gyúrt formalizmusból fakadnak. Az ilyenfajta kritika egyáltalán nem fogja előresegíteni Kirszanovot alkotó fejlődésében — aki pedig feltétlenül tehetséges költő. A fiatal költőnemzedéknél, amely igen érzékenyen reagál idősebb és tapasztaltabb író társai szavára és véleményére, az ilyen kritika hamis képzeteket eredményezhet a szovjet költészet hivatásáról és a benne jelentkező újítások természetéről.

(Znemja, 1950. 3. szám)

BRUCKNER JÁNOS :

A MATERIALISTA BESSENYEI GYÖRGY

Bessenyei György életművének meghamisítása körül derekas munkát végzett az ellenforradalom irodalomtörténete. Ez az irodalomtörténet elsősorban a filozófus, a gondolkodó Bessenyei hagyatékának „feldolgozását“ ítélte fontosnak, — de ezzel korántsem a magyar felvilágosodás haladó hagyományainak feltárása, hanem éppen ellenkezőleg, azok eltorzítása volt a célja. Bessenyei filozófiai művei ugyanis forradalmi élességgel támadják a feudalizmus leghűbb szövetségését, az egyházat és annak egész világnézetét, ideológiai rendszerét. Az ellenforradalom irodalomtörténésze viszont a magyar felvilágosodás úttörő gondolkodójából — az uralkodó osztályok ízlésének megfelelően — naív, istenfélő, „paraszi“ észjárású „bölcset“ faragott, aki felkerülvén Bécsbe, ott megismerkedik ugyan a francia felvilágosodás felforgató „eszméivel“, de ez súlyos megrázkódtatásokat okoz egész gondolkodásában. „A rendszerek ellentmondásai elszédítették a gyenge logikájú főt“ — s Bessenyei „lelke a gyötrő kétségek, töprengések martaléka lesz“. Soha többé nem is tud kiemelkedni ebből a szkeptikus, töprengő magatartásból, — hangoztatja tovább ez az irodalomtörténeti felfogás: „ignoramus-szal felel a természet nagy problémáira, de különösen a test és lélek kapcsolatának kérdésére. Alig talál némi megnyugvást Robinet paradoxonában, aki a világegyetem fizikai és erkölcsi ellentmondásait a természet lényegének jelenti ki“. Pályája folyamán — e vélemény szerint — Bessenyei semmit sem fejlődött, csupán „érdekes kört“ írt le. Élete végén ugyanis, a belső konfliktusokból kigyógyulva, megtér Bessenyei György: „visszatér a teológusokhoz, Fénelonhoz, Clarkehoz, Formeyhoz, akik halhatatlansághitükkel megvigasztalják és józan észokokkal megvilágítják a vallás szükségét“. Ezért, de más egyébért is illő dícséretben részesülnek Bessenyei haló porai: „Bessenyei Györgynek dícséretére válik, hogy nem tudott megbarátkozni a latin-francia materializmussal. Ez az eklektikus autodidaktika hajlandó olykor az öntudat működését Lucrétius szerint anyagi műveletnek elképzelni (!), de mi sem állt messzebb *Isten után sóvárgó* lelkétől, mint Helvétius racionális, merev materializmusa.“ S legyen ez a végső kihangzás: ámbár fény derült egyes — kevésbé veszélyes — pontokon Bessenyei és a „francia gondolat“ kapcsolataira, — de ime hebizonyosodott az is, hogy az átkos francia materialisták filozófiáját az ártatlan Bessenyei példás szilárdsággal visszautasította, sőt: mindhalálig eltökélten harcolt ellene!

Az itt vázolt Bessenyei-képet — az idézetekkel együtt — Eckhardt Sándor tanulmányaiból merítettük: *Bessenyei és a francia gondolat* (EPhK, 1919—21) és *A francia forradalom eszméi Magyarországon*

(1924). A szerző annak érdekében, hogy keresztülvihesse a maga, kétségtelenül ellenforradalmi fogantatású Bessenyei-koncepcióját — nem riadt vissza a tények nagy tömegének elferdítésétől, elhallgatásától, illetőleg finom meghamisításától. Bessenyei világnézetének alábbi tárgyalása folyamán alkalmunk lesz konkrét esetekre is rámutatni.

Három — nézetiünk szerint alapvető — szempontot kell leszögezni ezzel a Bessenyei-képpel szemben.

1. Nem felel meg a valóságnak az, hogy Bessenyei pályája folyamán nem fejlődik, csupán érdekes kört ír le. *Fejlődésének iránya világos: a „protestáns vallásos neveléstől“ a katolikus egyház anyagi, elnyomó hatalmának kíméletlen kritikáján keresztül minden vallás elutasítása felé.*

2. Nem felel meg a valóságnak az, hogy Bessenyei végleg megreked a „gyötrő kétségek“, a szkepszis szakadékában; hogy nála „a józan ész saját zátonyán megfeneklett és a vallásra bízta sorsát“. *Utolsó korszakában megformál egy magasabbrendű, a világ megismerhetőségét alapulvevő ismeretelméletet (Bihari remete): késői filozófiai fejlődése alapját.*

3. Nem felel meg végül a valóságnak az sem, hogy Bessenyei képtelen megoldani a dualizmus, lélek és test kapcsolatának kérdését. *Legérettebb alkotásaiban áttör a materialista monizmus filozófiai álláspontjához: felismeri test és lélek anyagi egységét, az anyag gondolkodó képességét.*

Nemrég olyan, eddig ismeretlen Bessenyei-műre bukkantunk, amely újabb, komoly bizonyíték e megállapítások mellett. E kézirat¹ beható ismertetésére később visszatérünk; mivel azonban nem fér kétség hozzá, hogy Bessenyei legérettebb s - tisztultabb művei között van a helye, sőt: világnézete leszűrt, összefoglaló kifejtésének tarthatjuk, — anyagára hivatkozni fogunk a jelen dolgozatban is.

I

Bessenyei antiklerikalizmusa számára — s ezt az eddigi véleményekkel szemben már előljáróban le kell szögeznünk — a voltaireiánus tolerancia elveinek elfogadása csak kiindulópontul szolgál s egyáltalán nem fejlődése betetőzését, lezárását jelenti. Eckhardt Sándor szerint „Bessenyei ritkán oly következetes és határozott, mint a tolerancia és fanatizmus kérdésében“. Ez a megállapítás helytálló. De éppen mivel Bessenyei a vallásos fanatizmus megítélésében határozott és következetes, — túljut a pusztá tolerancia követelésén és a vakbuzgóság elleni támadásait a vallási elfogultság szervezeti megtestesítője és legelszántabb hirdetője, a katolikus egyház ellen vívott ideológiai harccá tágítja. Ez a harc pedig minden tételes vallás tudatos elutasításához vezet. Egyik feladatunk ennek a fejlődésnek végigkövetése Bessenyei írásaiban.

A ceglédi plébánoshoz írt levelében (1777. jan. 30.) még elsősorban az erőszakos térítés ellen tiltakozik, de világos nyomok mutatják: azon

¹ A Nemz. Múz. 508. Oct. Hung. jelzetű, vegyes tartalmú kötetében 37b—107a lapokon olvasható mű címe *Système de la Nature*. Ugyanitt, a 21b—37a lapokon található *Pariades térése* c. dialógusról is erősen valószínű, hogy Bessenyei műve.

az úton van, hogy felismerje a katolikus egyház elnyomó, kizsákmányoló hatalmát:

„Bédugják Atyaságtok füleiket a szegényeknek szidalmokra (mert ki kell fakadni a sok keserűségben) s önnen hitüknek kárával töllök kisajtott pénzeket zsebre rakják.“ — A református hívő így szól a plébánoshoz: — „Szóly uram tehát lelkemhez. Ne taníts örökké csak azzal: *fizess*, mert ez nem vallás, sem nem igazság; ha mindenemtől megfosztasz is, azzal arról el nem hitetel, hogy igaz hitben nem vagyok, hiszen másoda bizonytságot tészén az én bundám a plébános uram hitinek igazságáról...“

Bessenyei Bécsben megjelent művei még valóban nem mennek túl a tolerancia, a vallási türelem követelésén. Az 1777-ben megjelent *Geschäfte der Einsamkeit* szerint az emberiség követelménye, egyedül lehetséges álláspontja a türelmesség. A hamis hitben élő szerecsétlenek sorsa megindító, szánalmat és részvétet érdemel — s esendő lelküket lassú felvilágosító munkával kell a jó útra téríteni. (*Von der Toleranz.*)

1779-ben Bécsben jelent meg Bessenyei utolsó műve, amely még életében sajtó alá került: a *Holmi*. Ez a mű döntő jelentőségű állomás Bessenyei filozófiai fejlődésében. Noha nagy része nem filozófiai kérdéseket tárgyal, egyes fejezetei arról tanúskodnak, hogy Bessenyei már ekkor nemcsak ismerte, hanem magáévá is tette a francia materialisták filozófiájának alapelveit.² (Már a *Geschäfte der Einsamkeit*-ben felbukkan a természetes, kinyilatkoztatás nélküli erkölcs bölcei között a francia d’Holbach neve, illetve a művein szereplő álnév: „Mirabaud“.) A materialista elvek mellett azonban olyan kijelentéseket találunk a *Holmi*-ban, amelyek a vallás fontosságát, a kinyilatkoztatás szükségességét hirdetik.

E mű értékelésénél figyelembe kell vennünk azt a fontos szempontot is, hogy Mária Terézia katolikus cenzurája Bécsben gondosan őrködött azon: egyházellenes, nyíltan materialista tételeket tartalmazó mű ne hagyja el a sajtót. Közvetlenül Bessenyei figyelmeztet erre, magának a *Holmi*-nak 309. lapján:

„Azt gondolhatnám most: töllem függ, mitsoda gondolatokat írjak erre a papirosra, — nem igaz, mert szüntelenül a Censorra kell gondolnom, hogy ne írjak olyat, mit ő hivatala szerint kinyomtatni meg nem engedhet.“³

Tudjuk ezenfelül, hogy 1779. aug. 15-én (valószínűleg még a *Holmi* megjelenése előtt), ma már tisztázott külső körülmények kényszerére, közvetve Mária Terézia unszolásának engedve, Bessenyei áttért a katolikus vallásra. Öt hónap múlva, 1780. jan. 29-én a Hofbibliothek címzetes számfeletti könyvtárörévé nevezi ki Mária Terézia. A *Holmi* 1779-ben, valószínűleg az év vége felé jelent meg, nyilvánvaló tehát, hogy az éppen áttért Bessenyei a katolikus vallással ekkor semmiképpen sem fordulhatott szembe; sőt a vallás szükségességét elismerő, kényszeredett hangú nyilatkozatokat szó bele művébe. — 1782-ben azonban II. József megvonja fizetését, és Bessenyei kénytelen Biliarba

² Lásd e dolgozat III. részét.

³ A cenzurára céloz a *Geschäfte der Einsamkeit* egyik Bessenyeihez intézett francia levele is: „Vous êtes bien capricieux, Msr; la censure vous y défend quelques vers, et au lieu de les changer, vous faites languir l’ouvrage entier (a *Hunniade*-ről van szó) en manuscrit; corrigez le, et envoyez le sous la presse.“ (79 p.)

költözni. Nyílt egyházellenes és materialista fejlődése most aztán erőteljesen megindul; tanúskodnak erről bihari magányában írt, kéziratban maradt művei.

Újabb kutatások (Gálos Rezső) szerint — e vélemény még nem végleges — valószínűleg Biharba költözése és a századforduló közé kell tennünk az ú. n. *kéziratos Holmi* keletkezési idejét. (Széll Farkas adta ki 1894-ben; ő ki nem elégitő indokok alapján az egész művet 1778-ra datálja.) A *kéziratos Holmi* Bessenyei nyílt egyházellenes és materialista fejlődésének nyitánya, ezért részletesebben kell vele foglalkoznunk.

Mindenekelőtt fontos nyilatkozatot tartott fenn számunkra ez a mű — akárcsak más formában a *Tariménes* — Bessenyei vallásváltatásának körülményeiről. A vallás Bessenyei szerint egyenértékű az emberbe nevelése folyamán beoltott bármely más szokással. A krimi tatárok lóhúst főznek, „de ha magyar vendégeknek lovat főzetnél, botránkozásba hoznád őket“. Az efféle szokások kétségtelenül mélyen belegyökereznek az emberbe, olyannyira,

„hogy még nagy bölcsék is, kik ez, amaz hitben felnövekedvén, *annak haszontalanságát bár áltai látják*, mindazonáltal ha közönséges isteni tiszteletre kell nékik menni, inkább mennek a magok régen megtanult vallásoknak szokásai közzé, mint idegcnékhez, hamarább is hajlanak azokhoz, kik hasonlóul azon vallásban nevedtek.“ Tehát, — ez a következtetés a legfontosabb számunkra: „Ha azért nevelt ember vallását változtatja, arra mindenkor *más dologtul erőltetetik* és sohasem fog szíve új vallásához és azoknak emberhez úgy forrni, mint azokhoz, kikkel nevedett.“ (II. szakasz.)

A vallások e szerint nem abszolút, hanem csak szokás-jellegű, relatív értékű elvrendszerek, a nevelés függvényei; — ez a felismerés Bessenyei vallásellenes fejlődésének kiinduló tétele. S későbbi műveiben, mikor az értelem vizsgálódásának teljes szabadságáért száll síkra és ezeket a büszke sorokat veti papírra:

„Akár hogy beszélt néked a dajkád, papod, Mestered és édes atyád, Uradnak vén kotsisa sat, kik után hiszel és okoskodol; de én azokat nem tekintve a magam okai közt lakozom“ (*Értelem keresése*, 111 a)

— már nem kétséges: a vallást a pap és dajka meséi közé helyezi, azok közé a mesék közé, melyeket az értelemnek, ha szabadon akarja járni a maga útját, a többi szokással, előítélettel együtt le kell vetkőznie, el kell vetnie magától.

De a késői művek magasságáig még hosszú az út. Szóltunk már arról, hogy Bessenyei a katolikus egyház szervezetét a fanatizmus, az erőszakos térítés elítélésén keresztül kezdi támadni, a maga humánus, toleráns álláspontját szegezve szembe a klérus elvakultságával. Ez a véleménye megszilárdul s továbbfejlődik a *kéziratos Holmi*-ban. E mű III. szakaszában (címe: „A hitben való erőltetés, vakság, gonoszság, ostobaság“) kíméletlen szavakkal nyilatkozik az egyház térítő tevékenységéről, de már rámutat e „tevékenység“ valódi okaira is:

„Ha nagy papok térítettek e világban, annak a volt az oka, hogy *hatalmokat, jövedelmöket akarták kijjebb terjeszteni*, mivel ezen emberi igyekezetel semmi inkább nem ellenkezett, mint azoknak engedetlenségek, kik nékik más hitben lévén, meg nem hajoltak. Mindenkor világi szándékból származik az uralkodó papság térítése; következőképpen gonoszság, mert idvezítésnek szíve alatt földi hasznot, pénzt, hatalmat vadász.“

A térítés elítélésén túl tehát felismeri Bessenyei a klérus, az „uralkodó papság“ valódi, földi elnyomó hatalmát — s azonnal ráébred a klérus irányító centrumának: a pápaságnak jelentőségére. Haladéktalanul szembefordul a pápa csalhatatlanságát hirdető, alapvető katolikus dogmával, s egyetlen lendületes okfejtéssel zúzza szét e tételt:

„...hogyan hitetheted el velem a római öreg pápa-püspöknek csalhatatlanságát? A szentírásból, melyben sem Conciliumot, sem pápa nevet nem találasz? Mikor két pápa volt, melyet közületek sem tagad senki, mivel magatok irjátok, és egyik pápa fejül kapván a másikon, Conciliumot hirdett, melynek fején ülven közakarattal a másikat antipápanak, ördögösnek mondotta; mikor az elkárhozott, ismét segedelemre kapott, üldözőit elkergette, tanácsot rendelt és amazt ő is antipápává, ördögfiává tette, mondd meg, melyik volt közülök csalhatatlan?...“

Még a Bibliát is harci eszközként használja a feudális egyház ellen; hiszen a Szentírás sem hatalmas vagyonok felhalmozására, sem henye szerzetesrendek felállítására nem ad rendelkezést:

„Hol van (a Bibliában t. i.) a papok gazdagsága?... És hol van a misének párja egy forintba szabva?... Hol van (a Bibliában) kapuczinus, karmelita néma barát, ki azzal dicsőíti istenét, hogy megnémul, kopaszon jár, a kapuczinus faboescort fűz, hogy abban hatalmas ura gyönyörködjön.“

Már ebben a művében sem áll meg Bessenyei a vallások relatív, szokás-jellegének megállapításánál. Eljut annak megsejtéséig, hogy a különböző, végtelenül sokféle, egymással ellentmondó vallások dogmái, hitelvei valójában csak önnön tarthatatlanságukat bizonyítják (IV. szakasz):

„Van az Istennek magának törvénye, azt feleled, mely a jóságos cselekedeteket meghatározza. Mivel te keresztény vagy, Mózesből hozod erre a tíz parancsolatot. Ugyde tudod-e, hogy emberi nemzetünknek nagyobb része Mózes neveti és a pápista-keresztényen képet farag azért magának, hogy Mózes tiltja a faragott képnek csinálását és az előtte való meghajolást.“

De bármely vallás hitelvei szerint éljen is egy nemzet, a társadalmi igazságtalanságokat ezzel nem szünteti meg. A törvényeket, a társadalom életének alapszabályait az emberek a vallástól függetlenül, sőt: annak ellenére alkották meg:

„Miért csinálnak mégis kálvinisták, lutheránusok, pápisták együtt törvényeket, melyek a szentírással nem egyeznek? Hol van a Bibliában írva, mint országunk törvényében, hogy a paraszt halászni, vadászni, erdőt vágni ne menjen ha tüze nincsen és ha éheznek is? Hitesd el egy *éhező paraszttal*, hogy igazság s kereszténység néki a szarvasokat zöld vetését pocskoljni nézni és azt löni nem merni.“

Azt látjuk, hogy már itt, a *kéziratos Holmi*-ban csírájában megtalálható Bessenyei egyház-, sőt vallásellenes érveinek szinte teljes anyaga. Ezek az érvek később rendszereződnek, szilárd filozófiai alapot kapnak és így nő az átütőerejük is; de tartalmilag már nem sokat fognak változni. Erre mutat többek között az is, hogy Bessenyei a tőlünk felfedezett kéziratba változtatás nélkül beolvasztotta a *kéziratos Holmi* hat fejezetét.

A *kéziratos Holmi* után egészen a század végéig csak cenzori jelentések tájékoztatnak Bessenyei irodalmi működéséről. Említettük, hogy

már a *Holmi*-ban panaszkodik a cenzorra, de igazán csak I. Ferenc reakciós cenzurájával gyúlik meg a baja. Waldapfel József közli azt a cenzori jelentést⁴ (ITK, 1930, 88—92 p.), amely egyedül tudósít Bessenyei két elveszett művéről: *A kedvetlen okos* c. vígjátékról és a *Podrokoz krónikája* c. szatirikus regényéről. A vígjátékot kisebb-nagyobb javításokkal még kiadhatónak találja Rietaller revizor, de a *Podrokoz krónikája*-ról már súlyosabb a véleménye. A mű — írja — kigúnyolja a vallás ritusait, természeti szükségszerűséggel magyarázza a jó és rossz cselekedeteket, kétségbevonja a túlvilági életet és a lélek halhatatlanságát, tagadja a kinyilatkoztatást, az isteni gondviselést, és a szabad szerelmet jobbnak tartja a házasságnál. Mindezt ugyan egy pogány szájába adja, de ez a mű veszedelmességét egyáltalán nem csökkenti. Véleménye támogatására a revizor többek között ezt a szövegrészletet idézi:

„...miért ne kívánnék örökké élni, még pedig boldogul? De hol vannak erre elégséges bizonyságok? Hinni kell! rövideden van modva tudatlannak, de próba kell okosnak“.

Az istentagadó vadember elmondja a regényben, hogy bizonyos hittérítőket, hiába tartották magukat isten küldötteinek, az állítólagos isten egyáltalán nem mentett meg az agyonveretéstől. A mű a jelentés szerint a boldog természeti élet rajzával zárul.

Nyilvánvaló tehát Bessenyei egyelőre töretlen ideológiai fejlődése: materializmusa megszilárdul és miután kiszakadt Mária Terézia udvarának katolikus, vallásos levegőjéből, amely a *Holmi* megírása idején még arra kényszerítette, hogy a vallás szükségét hangoztassa, egyházellenes és materialista meggyőződése egyre mélyebben meggyökerezik benne.

A következő időszakban szünetel Bessenyei munkássága, csupán 1799-re készül el tankölteményének, a *Természet világa*-nak 2. és 3. könyve. Ez a mű az első és legnagyobb törést jelenti Bessenyei filozófiai fejlődésében. Alaphangja pesszimista, szkeptikus, agnosztikus: száz soron keresztül halmozza a kérdéseket, de csak oda lyukad ki, hogy a fizikai világ minden jelensége felfoghatatlan rejtély. A jámborság, együgyű tudatlanság, egyszerre irigylésreméltónak tűnik fel a költő előtt:

„A falusi tanács nem tudja Socratest, Robinétet, Voltairt, Mirabaut [= d'Holbach!] és Thalest... Ő is csak annyit tud, mint mi a világrul, Jóllehet, nem állít oly sokat magáruul.“ — Bessenyei művét a halhatatlanság dicsőítésével zárja, de hinni már nem tud benne: — „Szerencsés, ki hozzád ragadhat hitével s Kétség nélkül nyugszik benned meg lelkével.“

Nem véletlen tehát, hogy Eckhardt Sándor a maga Bessenyei-képét elsősorban a *Természet világa*-ból vezeti le. (Idézeteinek statisztikája is ezt mutatná.) Látni fogjuk azonban, hogy az itt jelentkező szkepszist végleges visszahullásnak vagy éppen Bessenyei „alaptermészetének“ megtenni a tények célzatos elhallgatásával lehet csupán. S ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy Bessenyei

⁴ Orsz. Levéltár: Departamentium revisionis librorum 1792, fons 45, positio 1—5.

szkepszise élesen a vallás ellen is fordul. A régi pogány vallásokról beszél ugyan, de saját korára is gondol, mikor ezeket a sorokat írja:

„A község fejében volt ez hasznos vakság,
Hogy orrán foghassa meg az hatalmasság.
Mert az ostobaság maga is kívánja,
Hogy előtte legyen felszentelt bálványá.“
„A böcs sohasem hitt úgy, mint a tudatlan,
Egy se ismer vallást, hogyha tanulatlan.“

A cenzor véleménye szerint ezek a sorok „coram populo omne credendi motivum reddant suspectum, totamque religionem in animo plebis faciant vacillantem“. Felháborodva idézi azt a részt is, ahol Bessenyei kifejti: a vallás csak vígasztalás a nyomorúságos nép számára:

„Szentséggel hirdették, hogy felvegye jármát,
S okosokra bizza zürzavar hatalmát,
Mellyel már ész nélkül nem boldogulhatott
És rendet magában jót nem csinálhatott.
Hogy vezéreknek engedelmes légyen
Mert Elyseumba különben nem mégyen.
Ez lett vígasztalás nyomorult sorsában,
Ügyében, bajában, végre halálában.
Óket az okosak másvilágra tolták,
És ezt a világot maguknak foglalták.
A népnek örökké megkötve kell lenni,
Szabadságban mindent semmivé tud tenni.“

Az egykori cenzor mélyen megbotránkozik a papság tekintélyének megtámadásán: a szerző szerint „religionem respectu sacerdotii esse medium acquirendi, comode vivendi...“ Kárhóztatja a derék cenzor a lépten-nyomon jelentkező vallási indifferentizmust is („indifferentismum latissimi sensus profitetur...“). Szó sincsen tehát arról, hogy Bessenyei visszatért a vallás és az egyház kebelébe, hanem ellenkezőleg: a *kéziratos Holmi*-ban csirázó, a *Podrokotz krónikájá*-ban kiteljesedett egyház- és valláskritika hangjai a *Természet világá*-ban helyenként radikális élességüvé válnak. A fanatizmus elítélése például ezeket, a *kéziratos Holmi*-ra emlékeztető szavakat adja Bessenyei ajkára:

„A hitetések rut ördöge pokolbul | Szent szinnel fedezve vakságát kiindul... | Térítő sereget ördögökbül állit: | Szivedbe fegyvert tol, | Tüzre tesz, úgy tanit.“

A vallás Bessenyei szerint csak elvakítja az embert — nem is természetes tulajdonság vagy hajlam a vallásos hit, hanem mesterséges úton, erőszakkal oltják az emberbe, nevelése folyamán. Ezzel áll arányban valódi értéke, helyesebben értéktelensége is — a felnőtt, érett ember hűvös kritikával veti mérlegre tételeit:

„Ugy vallasz, mert jókor, magad hire nélkül | Adják rád, mikor még fejed üresen ül. | Akaratod felett élsz a vallásodban | Benne nőttél s nem volt a választásodban. | S ha hirelték volna az ördög jóságát, | Ifju korban annak tisztelnéd nagyságát.“ „Megvakul az ember ideig-óráig | Természet ellen is, de nem tart sokáig. | Mit szült az erőszak? Okoskodásokat, | Különböző hitet s ezer vallásokat.“

Az ilyen sorok olvasásakor tényleg kapkodhatott fejéhez a derék cenzor és kacskaringós latinsággal mondja ki a szentenciát: „ista et innumera alia glossis non indigent, ut detegatur periculum, quod ex eorum in lingua vulgari lectione in tota gente enascetur“. De a helyenként kiütköző, merész vallásellenes hang nem változtat a költemény szkeptikus, rezignált alapszínén. Nyilvánvaló tehát e mű ellentmondásos, fonák jellege: egyfelől nyílt támadás a vallás alapja, a hit ellen, — másfelől pedig passzív, fatalista megnyugvás a hitben, a megismerés és filozófia korlátoltságában. Mindenkép helytelen azonban az a felfogás, amely ennek az ellentmondásnak csak az egyik felét, a hitbe belenyugvó oldalát hangsúlyozza, ahogyan ezt Eckhardt teszi.

A *Tariménes*-ben (1804) Bessenyei egyház- és vallásbírálata egyik csúcspontját éri el. Forradalmi élességű bírálattal támadja e művében Bessenyei a papi rend álszent, szemforgató kenetességét, amely mögött azonban az egyház hatalmas, a nép verejtékéből kisajtolt gazdagsága pöffeszkedik. A papság valójában csak idegen test a társadalom életében, mert gazdagsága ellenére semmi részt nem vállal az állam terheiből, csak fokozza azokat. Ezzel kapcsolatban pellengérré kerül a szerzetesek henyé, haszontalan és természetellenes életmódja — a regényben az országgyűlés végül is feloszlatja a rendeket s vagyonukat átveszi az állam. De Bessenyei nemcsak a klérus élősdi, parazita szervezeteit leplezi le, hanem rámutat ideológiájának igazi, társadalmi funkciójára is. A halál utáni boldogság hirdetése csak mákony, porhintés a nép elnyomása érdekében:

„Jupiter ugy akarja, hivek, hogy fizessetek és minden az övé legyen, mi pedig ezekért ígéretet adunk, hogy halálotok után, mikor már több hasznokat adóban, robotban nem vehetjük, boldogítani fogunk.“ A papoknak nincs joguk, hogy hazafiaknak nevezzék magukat: — „Valaki a világnak semmi néven nevezendő terhét nem viseli, hazájához szava sincs.“ — Könnyörtelen bírálathoz részesülnek a vallás ritusai, szokásai, így a böjt is: — „Valaki éhezik, jót senkivel sem teszen, hanem csak magát gyötri; hogy legyen hát jóságos cselekedet isteneink előtt az, mely javára senkinek sincs?.. Ez oly cselekedet, mely másnak jót nem szül és isteneinket sem dicsőíti, mert végre micsoda dicsőítetésekre szolgál isteneidnek hasadnak üressége?“

Végül az országgyűlés törvénybe foglalja: — „Mihelyt valaki az isteneknek oltárit szolgálja, ezen szent hivatal által világi uraságra, birtokra nem mehet.“ — Az indokolás rövid, de sokatmondó: — „Nem lehet a boldogító világi szegénységet olyanoknak részünkre ajándani, kinek a gazdagság, kincs, bujaság torkán bőfög fel.“

A világi hatalmától és bíraskodási jogától ekként megfosztott papság egyetlen kötelességéül az emberek társadalmi célú nevelését, a közérkölcsök ápolását ismerik el. A legelső erény, amelyet hirdetniök kell: az *igazságosság*. Trézéni is erre inti Tariménest:

„Annak megismerése, hogy az istenek az igazat szeretik, a jót mennyen, földön jutalmazták, legyen vallásod... szerető fiam!“

A *Tariménes* Bessenyei vallásfilozófiájának csúcspontja: minden teológiai és dogmatikus tartalom szétzúzása után a vallás egyedüli funkciója a közérkölcök, a társadalom javát előmozdító emberi erkölcs hirdetése, terjesztése és tanítása — nem a vak hit, hanem az észszerűség, a belátás, a nevelés útjain. Egyáltalán nem a teológia elfogadásá-

ról, hanem annak végleges leküzdéséről tanúskodik tehát Bessenyei fejlődésének ez az utolsó szakasza.

A most felfedezett kézirat fejezetei ismét higgadtan elemzik a különböző vallások, a kinyilatkoztatás és a dogmák felfoghatatlan, fonák, észellenes jellegét. S végül arra az eredményre jutnak, hogy a vallásnak abszolút, természetfeletti igazságot tulajdonítani bolondság: dőre szokásoknál, az emberekbe beleoltott „praejuduciumok“ halmazánál nem több egyetlen kinyilatkoztatott vallás sem. Minden vallásos hit alapjait, a „csudában“ való naív, gyermeteg hitet Bessenyei már régen kiküszöbölte a maga világgképéből:

„A' paraszt és tudatlan embernek minden jó physicus, vagy kártyajátékos tsudát tehet, mert ők, valamely történet előttük megfoghatatlan módton esik, azt mind tsudának hiszik. A' tsuda, vagy természet ellen esett dolog, oljan meljet edj okos embernek sem lehet hinni, hatsak maga nem látja: de ugy is meg kell magát vizgálni, ha tud e' minden titkos munkát, vagy mesterségeket a' természetbenn, meljek által természet szerint előtte oljanokat végbe ne vihessenek, a' meljeknek okát által nem láthatná.“ (45 b) — A „tsudák kora“ lejárt, nemcsak Bessenyei, hanem a felnötté vált emberi nemzet számára is: — „Miolta az emberi értelemnek világa győzedelmeskedik felettek, azt mondják: Nints reájok szükség; meg érzük a' Szentek tsontjaival, melyek rothadatlank, mint az Elefánt tsontok a' Patika előtt.“ (102 b).

Míg korábbi fejlődési fokán Bessenyei még itt-ott a Bibliára is hivatkozik az elfajult klérus ellen — most már könyörtelen kritikát gyakorol a Szentírásan is:

„Azonba mitsoda próba hitethet el tégedet arról, hogy valami a' Sz:Írásbann van, azt mind azok irták, kiknek neveik ott fel vagynak írva?... Azt mondod: hiszen keresztýenségünk kezdeteiben a' papi Atyák, mint meg annyi okosok, özve szedték azokat az Írásokat, és jól megvizgálták. Származott e' kérlek, [sok] /Papnak végezéséből valaha, akármely Hitbenn és Vallásbann Igazság? nem gonoszság volt e' mind az, mit elkövettek? Hát azok a' Papi Gyűlések, meljek a' római Pápák alatt száz Püspökök jelenlétébenn tarttattak, nem hazudtak e' ezerszer? Osztán a' Keresztýén hit már ma Görögre, Pápisztára, Kálvinistára, Lutheránusra oszolvánn, mond meg meljik legigazabb? Ugy e' ki meljikbenn neveltetett, azt mondja igazabbnak?“ (46 b)

Az „értelem világának“ fényénél leplezi le Bessenyei a klérus anyagi kizsákmányoló szervezetének irányító központját: a pápaságot is. Talán soha nem válnak oly szenvedélyesen, metszően élessé szavai, mint mikor erről beszél! Kéziratunkban külön fejezetet szentel neki („Az Istennek Mássáról“), s ennek végén levonja a végső következtést: a népelnyomó klérus megérett a pusztulásra:

„A' setétnél tévelygő Népek megvilágosodtak 's látják, hogy ez a' fényes tsillag, mellyet ők éjtszaka tsudáltak 's illetni nem mertek (t. i. a pápaság) tsak fa ré: e' cly fának redve, melly földbenn rothadt, 's a' setéten fényt mutat, de a' világosonn rothadás. Valamig a' tudatlanságnak éjjele Lelkeinket vakította, Európában addig az Isten úgy nevezett Mássa fénylett; de hogy most a' Tudományak Napja világosodni indult, látszaní kezd a' római püspök tsalhatósága is. Örökös gyalázatjára van keresztýenségünknek, hogy ezeket az Olasz-Pétereket olly sok időkig Isten gyanánt imádhatta... Talán az Isten könyörül rajtunk 's igazánn Sz. Péter maradékivá teszi a' gazdag Papokat, ledöjtven örökre a' Római kösziklát, mellyenn annyi véres ütközet készült és amellyről

⁵ Ré: „redvesség, pudvás rész“ (MTSZ. II, 257 ha.).

oly pásztorok szállottak le, kik Istenük nyáját nyuzván, annak bőrivel takaróztak.“ 86 b—87 a)

Bessenyei egyház- és vallásellenes fejlődése ezzel a — talán utolsó — művével éri el tetőpontját. E fejlődést bemutatva, igyekeztünk a legnagyobb mértékben Bessenyei *szövegeire* támaszkodni; hiszen e művek önmagukért beszélnek. Élesen cáfolnak rá Eckhardt Sándorra, aki kutatásai főcéljának tette meg, hogy — a tények seregét figyelmen kívül hagyva — Bessenyeiből jámbor, a teológiához megtérő „bölcset“ faragjon. Tudatosan ennek a célnak rendelte alá, mint alább látni fogjuk, Bessenyei filozófiájának ismertetését is.

II

A bevezetőben említettük, hogy Eckhardt Sándor velejéig szkeptikus, a természet megismerhető voltában végig kételkedő, meddően pesszimista filozófussá avatja Bessenyei Györgyöt. Eckhardt ezzel elvileg támogatta, illetőleg megalapozni vélte a vallásba menekülő, teológiára hagyatkozó Bessenyei-konceptióját. Ezzel egyidejűleg azonban nem győzi hangsúlyozni Bessenyei racionalizmusát, hitét a józan ész csalhatatlanságában. Harmadsorban pedig megállapítja, hogy Bessenyei ismeretelmélete „Locke sensualista ismerettanának alaptételein“ nyugszik. Erre mutat az „idea innata“-elmélet Locke nyomán történő elutasítása, ami Eckhardt szerint a legbiztosabb pont Bessenyei filozófiájában.

Vajjon mennyiben fedí a valóságot e három, részben egymásnak is ellentmondó tétel? A kérdésre természetesen csak akkor válaszolhatunk, ha Bessenyei nézeteit nem egyszersmindenkorra adott, lezárt, változatlan meggyőződések tömbjének tekintjük, hanem fejlődésükben, mozgásukban kísérjük végig őket.

„Minden, de különösen az újabb filozófia alapvető, nagy kérdése a gondolkodás és a lét viszonyának kérdése“ — tanítja Engels. „De a gondolkodás és a lét viszonyára vonatkozó kérdésnek van még másik oldala is: hogyan viszonylanak a bennünket körülvevő világról alkotott gondolataink ehhez a világhoz magához? Képes-e gondolkodásunk a valódi világot megismerni, képesek vagyunk-e képzeteinkben és fogalmainkban a világról helyes képet alkotni?“ (*Feuerbach*)⁶

Ez tehát az ismeretelméleti alapkérdés, és Bessenyei — mint látni fogjuk — végső soron határozott, materialista választ ad rá.

Már igen korán, a *Geschäfte der Einsamkeit*-ban (1777) felmerül Bessenyeinél ismereteink forrásának a problémája.

„In der blossen Natur, alle Wahrheiten, welche wir bestimmen, werden durch unsere Sinnen nur erprobt und behauptet, folglich da, wo unsere Sinnen nicht hin erstrecken können, bleiben uns nur die zweifelhaften Proben der Eirbildungskraft übrig... Die blosser Betrachtung eines Menschen, ohne dass die Gründe davon durch die Sinnen unterstützt werden, sind nur glänzende Szenen.“ (18—19 p.)

E szerint tehát ismereteink helyességének kritériuma a tapasztalás. De mi sem jellemzi jobban e korai mű tisztázatlan, ellentmondásos

⁶ Marx—Engels: Válog. művek, Szikra, 1949, II., 364—5. p.

jellegét annál, hogy ilyen bátor, minden kalandos spekulációt elutasító nyilatkozat mellett, lépten-nyomon a malebranchei teológia obszkurus tételeire akadunk benne.

Fontos lépés Bessenyei filozófiai nézeteinek tisztulása felé a *Holmi* (1779). Első fejezete a velünk született eszmék idealista elméletének híralátát hozza. Lényeges azonban megvizsgálni: milyen ismeret-elméleti alapról támadja Bessenyei ezt a teóriát?

„Valamennyi gondolatot, tudományt magamba tapasztalok, mind az vagy látás, vagy izlés, vagy *érzés s tapasztalás* által szerezettek meg részemre.“

Újból leszögezi tehát Bessenyei: ismereteink egyedüli forrása az érzéki tapasztalás. A hangsúly az „egyedüli“ szón van: ha ezt figyelembe vesszük, azonnal eldőlt a kérdés, egyszerű Locke-követőt lássunk-e csupán Bessenyeiben.

Locke ismeretelmélete ugyanis dualista ismeretelmélet. Locke „mind vallási, mind politikai nézeteiben az 1688-as osztálykompromisszum gyermeke volt“ (Engels).⁷ Az volt ismeretelméletében is. Szerinte ugyanis ismereteinknek kettős forrása van: 1. az érzékelés (sensation), 2. az elmélkedés (reflexion). Noha Locke erőfeszítései szemmel láthatóan odairányulnak, hogy idealista és materialista felfogás között harmadik utat konstruáljon, elmélete a maga egészében végül is idealista jellegű. Így jellemző, hogy a „reflexion“, amely szerinte ismereteink másik — érzékeléssel egyenértékű — forrása, filozófiájában valami misztikus „belső érzék“ formáját ölti. Locke ellentmondása: egyfelől materialista alapon támadja az idea innatát — másrészt azonban a megismerés „belső forrásán“ keresztül kaput tár az idealizmus legkülönbözőbb árnyalatainak.

Ezek tudatában vitán kívül áll, hogy Bessenyei Locke elméletét a maga egészében *soha nem fogadta el*. Ő ismereteink egyedüli forrásának a tapasztalást tartotta. De ez természetesen még nem dönti el: materialista vagy idealista-e Bessenyei filozófiája? „Mind a szolipszista, azaz a szubjektív idealista, mind a materialista elismerheti tudásunk forrásául az érzeteket. Berkeley is, Diderot is Lockéból indultak ki. Az ismeretelméletnek kétségtelenül az első kiinduló tétele, hogy ismereteink egyetlen forrása az érzéklet... Az érzetektől kiindulva a szubjektivizmus vonalán haladhatnak, amely a szolipszizmushoz vezet, ..., és haladhatunk az objektivizmus vonalán, amely a materializmushoz vezet,“ — állapítja meg Lenin (*Empiriokriticizmus*).⁸ Hogy Bessenyei az objektivizmus vonalán halad s így a materializmushoz jut el — dolgozatunk befejező része fogja bizonyítani. Egyelőre csak azt kell leszögezni, hogy Bessenyei Locke elméletét soha nem tette a magáévá, vagy ha úgy tetszik, csak egyik, előremutató felét fogadta el: azt, amelyik a materializmus kiindulópontjává vált.

Azzal a felfogással, hogy Bessenyei alapjában „szkeptikus hajlamú“ filozófus, foglalkoztunk már. Ennek a véleménynek egyetlen bázisa a *Természet világa* (1794—1801) —, amelyet mi Bessenyei pályája legkomolyabb töréseként értékelünk. E törés *okait* kideríteni

⁷ Levele Conrad Schmidthez, 1890. október 27-ről. *Marx—Engels*: Válog. m. II., 495. p.

⁸ *Lenin*: Materializmus és empiriokriticizmus, Szikra, 1949. 119—120. p.

még a jövő kutatások fontos feladata. De annyit máris megállapíthatunk, hogy Bessenyei szkeptikus, pesszimista „korszaka” igen rövid, — a századvég s a századforduló éveire korlátozható. (E korszak termékei még a *Debretzennek siralma* [1802], valamint a második Pope-átdolgozás [1803] is.) Az az álláspont, amely ezt a szkeptikus periódust véglegessé, abszolúttá emeli, a tények egész seregét nem érdemesíti figyelmére, mert Bessenyei már a század elején túljut a pesszimista, szkeptikus filozófálgatáson.

Egyes nyomok erre mutatnak a *Tariménes*-ben (1804) is: itt végletessé élezett formában Kantakuci, a pucufalvai magános képviseli a terméketlen kétely „bölcsejét”. Ő a világban csak tévedések zűrzavarát, vallások és filozófiák szakadatlan, céltalan harcát, a sokaság örökös tévelygését látja, s egyetlen megoldás, amit adni tud: „Vagy tévelygjed ned hát sokasággal, vagy semmivé lenni magaddal: azaz vagy támasz nélkül maradsz, vagy egyedül futsz.” De *Tariménes* és mestere nem áll meg ennél a semmibe futó, agnosztikus bölcsegnél: „Elmegyünk; kétségkívül szólott Jupiter valamely általa különösen kedveltetett halandóhoz és azokat megyünk felkeresni.” Az a filozófus, akinek *Tariménes* tanítványául szegődik, Trézéni, — már az evilági élet törvényeivel, az emberi lét és társadalom igazságaival ismerteti meg őt.

Bessenyei új, magasrendű ismeretelmélete érett, filozófiai tisztasággal a *Bihari Remeté*-ben (1804) lép elénk. A terméketlen, lemondó kételyt e mű tanúsága szerint megtörte a hit az értelemben, az ész erejében, amely mind az anyagi világ, mind az emberi erkölcs helyes megismerésére képesít:

„Meg kell bennem lenni az igazság és valóság ismeretére tartozó tehetségnek — olvashatjuk a *Bihari Remeté*ben, — „az értelem sohasem hibáz, ha tiszta...” „Mindezen lerajzolt okok oda mutatnak, hogy az igaz értelem igaz vezér...” (Széll Farkas kiad. 18, 38, 48 p.)

Megszilárdult Bessenyei hite a haladásban: Európa fejlődése bizonyítja, hogy az értelem lassú világosodása az emberiség erkölcsi haladását eredményezte:

„amint itt Európában az emberi nemzet értelmének világa lassan-lassan, időről-időre nevekedett, a vad bűnök s kegyetlenség is benne ahhoz képest fogyatkoztak.” (51 p.)

Az *Értelem keresése* (1804), Bessenyei egyik legérettebb, máig kéziratban fekvő filozófiai műve most már véglegesen a tapasztalásban jelöli meg az emberi értelem megismerő műveleteinek alapját:

„Az értelemnek gondolkodó és fontoló ereje, tudodra, *egyedül tapasztalás által származik benne*. Lehetetlen valamire gondolnod, hogy fejedben szint és formát ne láss... Amit értelmedbe sem látás, sem hallás, sem érzés sat. nem adott, nincs ott.” (149 a, b)

Természetes, hogy ezen a szilárd alapon állva, Bessenyei hajthatatlanul elutasít minden metafizikus-teológiai spekulációt.

„Már az emberi értelem tapasztalás által formálván minden erejét, okait, bölcsejét: önként következik, hogy mindazon dolgokról, melyekben tapasztalása nem lehet, itélni se tudjon... De az ember a tapasztalás által való tudományával meg nem érvén, oly tudományra és dolgokra is kiterjeszkedett,

melyeknek próbái nála természet és tapasztalás által fel nem találhatnak. Innen származik a mennyei dolgokon, lelki állapoton való örökös ellenkezés, vélekedés és vetélkedés.“ (149 b—150 a).

A most előkerült *Systeme de la Nature* egyik fejezetében Besse-nyei ismét megfogalmazza végleg kiforrott ismeretelméleti meggyőző-
dését, — különösen ügyelve arra, hogy elhatárolja magát a teológia világértelmezéseitől: a világ kezdetére és végére vonatkozó üres ki-jelentésektől.

„Az emberi értelemnek minden esmeretsége látható és tapasztalható dolgonn veszi fel magát; a'hol a' Test érez, tapasztal, lát, ízlel, ottazelme is okoskodásával próbát tesz és bizonyosságot szül magának. Így megyen az emberi esmeretség a' kitsinységnek megfoghatóságától a' megfoghatóbb nagyságig.“ (65 b) „Az ember olyan könyv, melynek az eleje és vége kiszakadt, 's soha sem kezdeti-től, sem végiből nem tudja, hány levél hibázik a' valóságos kezdetig és való-ságos végezetig. Azt a' nagy könyvet pedig, a' mellybenn áll, azt a' nagy Természetet nem kezdheti elől olvasni, mert a' közepe táján van, sem a' végét nem tudhatja, mert addig nem olvashatja, kihal belőle.“ (66 b)

Végső összefoglalásként így határozhatjuk meg Bessenyei állás-pontját az ismeretelméleti alapkérdésben: a világot a *tapasztalat határain belül* megismerhetőnek tartja, — de határozottan elveti azokat a metafizikai bölcseségeket, melyek az emberi tapasztalás akkori hatá-rait meghaladó területre óhajtják „kiterjeszteni“ a megismerést (világ kezdete, vége). Világosan látja ugyanis, hogy ez a fajta spekuláció valójában a megismerés egyetlen tényleges bázisa, a tapasztalás ellen intéz orvtámadást. A főkérdést: az emberi tapasztalás határainak ki-terjesztését (mind az „átomusotskók“, mind a világegyetem irányában) a tudományok folyamatos haladása oldja meg — s a tudományok fej-lődésében, a „világosság terjedésében“ Bessenyei feltétlenül, meg-ingathatatlanul hisz.

III

Minden filozófia alapkérdése, hogy milyen álláspontot foglal el anyag- és tudat viszonyának kérdésében; — döntő ütközési pontja ez az idealista és materialista felfogásoknak. A kérdésre egyedül helyes és tudományos választ csakis a dialektikus materializmus világnézete ad. Engels, Dühringgel polemizálva leszögezi: „A világ egysége nem léteben van, noha léte egységének egyik előfeltétele, mert előbb *lennie* kell, mielőtt *egységes* lehet. A világ valóságos egysége anyagiságában van...“⁹ Lenin utolérhetetlen világossággal fogalmazza meg a dialek-tikus materializmus álláspontját ebben az alapvető kérdésben: „A szel-lem és a test dualizmusának kiküszöbölése (vagyis a materialista moniz-mus) azt jelenti, hogy a szellem nem létezik a testtől függetlenül, hogy a szellem másodlagos, az agy funkciója, a külső világ visszatükröző-dése.“ (*Empirikritizmus.*)¹⁰

Különös élességgel vetődött fel a kérdés már a XVIII. sz. francia materialistáinak műveiben is. Így maga Lenin hívja fel a figyelmet Diderot filozófiájára: „már Diderot példáján láttuk a materialisták

⁹ Engels: Anti-Dühring, Szikra, 1948, 42. p.

¹⁰ Id. kiad., 81. p.

igazi felfogását. Ez a felfogás nem abban áll, hogy az érzetet az anyag mozgásából kell levezetni vagy az anyag mozgására visszavezetni, hanem abban, hogy az érzetet a mozgásban lévő anyag egyik tulajdonságának ismerik el.¹¹ Lenin idézi is Diderot felfogását: „A világmindenségben csak egy szubstancia van, mind az emberben, mind az állatban. A hangszer fából van, az ember húsból. A csíz húsból, a muzsikusz — másként szervezett húsból, de mind a kettő azonos eredetű, azonosan alakultak, azonos funkcióik vannak, azonos a céljuk.“ (*Empirio-kriticismus*.)¹²

A materializmus egyik legharcosabb, legkövetkezetesebb képviselője ezidőtájt a francia d’Holbach, aki Diderot közreműködésével alkotta meg főművét, a „*Système de la Nature*“-t (1770). Bessenyeinek Bécsben módja volt megismeri d’Holbach műveit: említettük, hogy felmerül d’Holbach álneve a *Geschäfte der Einsamkeit*-ban és a *Természet világa*-ban (8883 sor). Az imént felfedezett kézirat címe azonos d’Holbach főművének címével.¹³ E külsőleges jeleken túl azonban lényeges tartalmi mozzanatok is egyértelműen arra utalnak, hogy Bessenyei világnézete kialakításában döntő ösztönzéseket nyert d’Holbach materialista rendszerétől. Így valószínű, hogy ismeretelméletét — mely egyedül a tapasztalásban jelöli meg tudásunk forrását — nem Locke, hanem d’Holbach nézeteire támaszkodva alakította ki.¹⁴ Az idea innata kritikáját is megtalálta a *Système de la Nature*-ban,¹⁵ vallásellenes érveinek java is származhatik onnan. Az ellenforradalom irodalomtörténete igyekezett megfelelkezni ezekről az összefüggésekről.

Bécsi tartózkodására kell tehát visszamennünk, ha Bessenyei filozófiai materializmusának gyökereit keressük. Már az 1779-es *Holmi* tanúsítja Bessenyei közeledését a materialista monizmus nézeteihez, bár ekkor még távol van attól, hogy a kérdést meg is oldja. A VII. fejezetben (*Vér tűz*) megállapítja, hogy az ember testi kondíciója, fáradtsága, betegsége, felhevült, vagy pihent állapota alapvetően befolyásolja gondolkodó képességét. A malebranchei barázdaelmélet segítségével próbál magyarázatot találni test és lélek folyamatainak összekapcsolt, egymástól függő jellegére.¹⁶

¹¹ Id. kiad., 36. p.

¹² Id. kiad., 26. p.

¹³ Ezért Joó Tibor ismeretlen szerzőtől származó fordításnak tartotta (*Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchenyi-könyvtárban*, Bp., 1942, 12 p.) Ez természetesen nem áll fenn.

¹⁴ „En un mot, comme nous aurons beintôt occasion de le prouver, toutes les facultés intellectuelles... se réduisent à des modifications, à des qualités, à des façons d’être, à des changemens produits par les mouvemens dans le cerveau, qui est visiblement en nous le siège du sentiment et le principe de toutes nos actions. Ces modifications sont dues aux objets qui frappent nos sens, dont les impulsions se transmettent au cerveau...“ (*Syst de la Nat.*, VIII.) „Toute sensation n’est donc qu’une secousse à nos organes; toute perception est cette secousse propagée jusqu’au cerveau; toute idée est l’image de l’objet à qui la sensation et la perception sont dues.“ (*u. ott.*)

¹⁵ Lásd a *Syst. de la Nat.* X. fejezetét: „Notre âme ne tire point ses idées d’elle-même. Il n’y a point d’idées innées.“

¹⁶ Eckhardt Sándor a következő sokatmondó megjegyzést ejti el a malebranchei barázdaelmélet és Bessenyei viszonyáról: „B. azonban igaztalanul (!) csak a materiális magyarázatot veszi át Malebranche-tól, nem említi sem a barázdákkal szoros kapcsolatban lévő ideákat, sem pedig a Malebranchet annyira jellemző közvetítő istent s így egy tisztára materialista (!) elméletet kombinált össze a latin költő (Lucretius) és a francia filozófus

„Láttam álomban forró betegségben fekvő embert kinek a véri annyira felforrot, úgy habzot, és olly sűrű villámlásokat hánt felső tüze az Emlékezet táblájára, hogy az ember őket sokaságok s rendetlenségek miatt, nem különböztethetvén, eszén kívül kezdet beszélni. Azonban lassan-lassan megtsendesedvén a véri, ismét eszéhez jött. Ekkor egy *gyertyát* meg látok előttem égni; Meg fogom, hát hideg, kemény, mert fejtér viaszból vólt, és nehéz, honnan származik, mondom magamban, e hideg nehéz aláeső viaszból az a fel felé futó meleg tűz; a láng lassan habozni indul, jobban mozgatom és lángja is jobban kell [kezd?] tsapkodni; ismét jobban tsavargatom, a láng annyira lobog, hogy allig láttam nálla, s el alváshoz közelit. Le teszem a gyertyát és a láng újra egyenesen nyulik, világossága is meg jön“. (57—58 p.)

Bessenyei az égő gyertya képén keresztül az *anyag gondolkodó képességét* próbálja elképzelni: a viasz és kanóc anyagi együttese — így gondolkodik — lángot, szerinte anyagtalan jelenséget produkál; hasonlókép lehet, hogy az emberi test is — meghatározott módon szervezett anyagok egésze — gondolkodni képes. Ez a sejtes mutatkozik meg másík — mint látni fogjuk, állandóan használt — költői hasonlatában is: a hegedű-képben. Nyíltan teszi fel a kérdést (*Holmi*, 61—62 p.):

„Mi módon tsinálhatna elmékedést a vér, test, tsont, ín, bőr, hús sat. Elmékedést mondom, mely sem vér, sem bőr, sem hús, sem tsont, egyszóval nem test?“ — A feleletet a hegedű képpel adja meg: — „Azonba hallom, hogy ablakom alát szép musikát kezdenek hegedűkkel. A szívem fel riad, búra, édes szomorúságra, vigságra ragattattik, úgy éppen, mint a musika változot. Mi téssen illy nagy munkát szívembe? mitsoda erő ez, ez tsak hang, — mi tsinálylya; ló szór, szurok, fa, bárány béli együtt, úgy de e még is, sem szurok, sem száraz fa, sem szór, sem bárány béli, mi a szívembe dolgozik; nem is test: mert e sem tűz, sem föld, sem levegő ég, sem víz, hanem hang: e testtől származot nem test...“

A francia materialisták, így Diderot is, szerette efféle képekbe öltöztetni filozófiai elgondolásait. A Lenin-idézte dialógusban például öntudattal bíró, szaporodóképes *zongorákhoz* hasonlítja az embert; felmerül nála a hegedű-kép is. Bessenyeinél pedig, mint látni fogjuk, szinte stereotíp válasz lett a hegedű és gyertya képe arra a kérdésre, vajjon gondolkodhat-e az anyag. A *Természet világa* végén Bessenyei kérdést intéz az értelemhez: „Mondd meg mi módon vagy testemhez köttetve, s Bennem élvén töllem megkülönböztetve?“ A választ ismét a gyertya és hegedű képe adja meg:

„Talán mint a *gyertya* lángja a viaszbul,
Vérünkön az elme fel oly formában gyul.
Nem viasz, sem kanózt a láng világával,
Ezek nélkül még se marad meg magával.
Vagy mint a *hegedű*, szór, szurok, hur, nóta
Erőt visz szivedre, noha írot kóta.
Hangjának formája, színe nehézsége
Nintsen és elragad mégis kedvessége.
A hang, tudod, nem test, hanem erőt mutat;
Szivedre örömet és bánatot futtat.
Nem dolog, úgy látod; de mégis dolgozik,
Hangja közt örül, sir a lélek s habozik.

gondolataiból.“ (*B. és a fr. gond.* EPhK, 1920, 50 p.) Eckhardt tehát megfeddi Bessenyeit, mert nem vette át Malebranchetól annak obskurus teológiai elmeszüleményét, az okkazonalizmust.

Ha már hegedüdnek hurját elszaggatod,
Gyönyörű nótáit a szélben halhatod?
Igy tehát négy öt test egymáshoz élvezve
Szül dolgot magával éppen ellenkezve.“ (10314—31 sor)

Eckhardt nézete szerint Bessenyei a kérdést egy „heterogén dualista tétel“ segítségével intézi el: „Halhatatlanság él így halandóságban | s Halandóság lakik halhatatlanságban.“ Erről a tételről éppen nem mondhatjuk, hogy dualista lenne, hanem éppen ellenkezőleg: mivel lélek és test, „halhatatlanság“ és „halandóság“ egységét jelenti ki, világosan *monista* tartalmú.¹⁷

Az *Értelem keresése*, Bessenyei nagy filozófiai alkotása határozott materialista álláspontot fejt ki lélek és test viszonyának kérdésében. Anyag és szellem egysége lehetőségéből bizonyossággá vált Bessenyei számára: a költői képekből elvek lettek. Műve elején Bessenyei kijelenti: elvet magától minden előítéletet, dogmát, babonát — és kiáll filozófiája alapfeltétele, az értelem vizsgálódásának teljes szabadsága mellett:

„(az értelem) mindaddig megyen a maga okaival, míg meg hághatatlan partokba nem ütközik. Hol a keze és a lába, hogy bilintsbe s békjába tegyed?“ — írja (111 a).

Ezután haladék nélkül veti fel Bessenyei műve központi problémáját, a dualizmus: lélek és test viszonyának kérdését. Először ismeretelméleti oldalról közelít feléje:

„Maga ad a lélek magának tapasztalást, értelmet, okosságot, természetiben terem e testébül kiválva, vagy minden ismeretit testétül szedi magához?“ (112 b) — hangzik a kérdés. S a válasz határozott, egyértelmű, félreérthetetlen: — „Valamennyi ok egyeztetés, különböztetés és ezek által való gondolat feltanátatnak, mind azok közül tsak egyetlen egyet sem bizonyítasz meg önnön magad előtt, hogy lelkednek testétül kiválva való erejébül származott és nem testi látás, érzés, hallás, tapasztalás által szerzette volna meg a lélek magának. Valamit tudsz, mind testeden által szállott belé lelkedbe...“ (113 a, b)

Az idea innatának már a *Holmi*-ban kifejtett bírálatából kiindulva halad ezután Bessenyei az egyetlen helyes és logikus végkövetkeztetés: a materialista monizmus álláspontja felé.

„Mihent a lélek önnön természetire tartozó tehetségeit a testnek nevedéséhez képest mutatja időről időre, lehetetlen nem tapasztalni, hogy ő is gyenge korbul se menne előre egy úton a testével... Ezekbül azt látod, hogy az értelem a testtel mindenütt verset fut és oly szorosan, mintha valósága

¹⁷ Figyelmet érdemel Bessenyei materialista tanainak rokonsága a Sokrates-előtti görög filozófiával: „A halhatatlanok is halandók, a halandók halhatatlanok lesznek...“ „Minden egyesülve van és felbomolva; úgy lett és nem úgy lett, halandó és halhatatlan.“ (Herakl, 71, 40). Az *Értelem keresésében* Bessenyei behatóan ismerteti Demokritos, Anaxagoras, Pythagoras, Zenon világképét s így nyilatkozik róluk: „A kézelődést félre vetve, húzd ki a régi görögöknek tudományát egy munkába, egész világ hőitsességét meg látod benne...“ (166b) A *Természet világában* érinti Thales, Anaxagoras világértelmezéseit (8400 skk, sor). — Imént felfedezett művében Bessenyei teljesen az epikureus filozófia alaptételeire támaszkodik — ezeket, mint Eckhardt utal rá, Lucretiusból ismerhette meg. De olvashatott közvetlenül Epikurosz-leveleket is; erre céloz a *Bessenyei György társasága* egyik részletében: „Zenont, igaz sokakban tsudállom, Epicurusban sem találtam azt éppen úgy, amint a közönséges vélekedés róla itél.“ A kérdés teljes feldolgozása és az összefüggések feltárása még előttünk áll.

azzal egy volna. Azzal származik, nevekedik, erősödik a maga tulajdonságaira nézve is; ezze fogy, gyengül és hanyatlik.“ (114 b, 142 b—143 a)

Ezt az érvelést megtaláljuk Lucretiusnál (*De rerum natura*, III. 446—59), de d’Holbachnál is, a *Système de la Nature* VII. fejezetében („De l’âme et du système de la spiritualité“).

Az első következtetés, melyet Bessenyei levon, így hangzik:

„Ezen öszve szedett okok és szem elibe terjesztett tapasztalás egyenesen oda mutatnak, hogy az embernek Lelke, minden testi érzékenységen kívül gondoltatva, magát sehogy se ismérhesse és valóságát is meg ne próbálhassa.“ (115 b) — Mi a lélek funkciója? — „Testi élet nélkül a léleknek szükséges voltát azért nem lehet kinézni, hogy a testnek éléséért és fenntartásáért láttatik lenni egyedül.“ (118 a)

Újra felmerül a Locketól felvetett, d’Holbachnál is felbukkanó (*Syst. de la Nat.* 29. jegyz.) kérdés, amit Bessenyei már felvetett a *Holmi*-ban is, de akkor még válasz nélkül hagyott: adhatott-e isten gondolkozó erőt a „nagy test“-nek, a természetnek? De most már Bessenyei választ is tud adni e régi kérdésre:

„Igaz, hogy a halom és kőszikla nem okoskodnak. De az is igaz ugy e, hogy a világ nagy testének Isten és természet által oly véghetetlen külömbkülömbféle egymás ellenébe tétetett módolása van, mely szerint a tőle származott dolgok azon valóságtul, melyből származott láttára származnak, minden tulajdonságukba egyenesen és szembe szökve ellenkeznek. Egy a valósága, de a természet módolása által két egymással ellenkező dolog láttatik benne még is.“ (116 b—117 a) — A gondolkodó képesség pedig az anyag bizonyos szerveződése, „módolása“ alkalmával lép fel: — „ha a bőrnek szaglása, hallása, látása lehet, mely tulajdonságokkal nagy testétül mint ég a Földtül ugy külömböz, — vajjon lehetetlenség e az egész embernek alkottatásában, hogy a vérben, yelőben értelem legyen ... (145 a) Ezen elő adott dologbul világos, hogy a nagy örök test számlálhatatlan féle képpen van maga által elmódosulva, mely tulajdonságokat az élő állatokban tagadni csak annak lehet, akinek esze nincs.“¹⁸ (118 a)

Az anyag módosulásának, szerveződési formáinak alacsonyabb fokán („grádusán“) állanak az állatok. S ez a másik hosszú bizonyítéksor, amely végighúzódik Bessenyei filozófiai művein: az állatok érzékelő, alacsonyrendű gondolkodó, emlékező képessége „ellene állhatatlan“ bizonyítéka annak, hogy a gondolkodás a szerves fejlődés bizonyos fokán törvényszerűen, az anyagi élet jelenségeként lép fel. Bessenyei kedvenc, ismert példái: a vizsla, kopó (*Holmi*, *Tariménes*, *Értelem keresése*), az elefánt (*Tariménes*) és a róka (*Értelem keresése*).

Az *Értelem keresésé*-ben elvileg is megfogalmazza a materialista monizmus végkövetkeztetését:

„Ezen okok szerint nem látszik lehetetlenségnek, hogy a természet értelmet ne formálhatna a maga testében, mely által felséges voltát kinyilatkoztassa.“ (145 b)

¹⁸ Valószínű, hogy Bessenyei érvelése itt is d’Holbachra támaszkodik, aki szenvedélyesen harcol Descartes idealista állatgép-elmélete ellen: „Az örültség csúcspontja — írja, — hogy eltagadjuk az értelmi képességet az állatoktól; azok is éreznek, eszméik vannak, itélnek és összehasonlítanak, választanak és mérlegelnek, emlékeztük van, szeretnek, gyűlölnék és gyakran finomabbak az érzékeik a mieinknél.“ (*Système de la Nature*, 50. jegyz.).

Ezt a ragyogó teljesítményt Bessenyei csak a teológia és a metafizika ellen vívott szakadatlan küzdelem közben harcolhatta ki. A világ teremtése, minden vallásos dogmatikának ez a kiindulópontja, lehetetlenségnek tűnik arról a materialista állásponttól, amelyre Bessenyei felküzdötte magát:

„Az Isten szavának, bár mondasson Mindenhatónak, hogy engedelmeshetett úgy a semmi test, valóság, hallás, értelem nélkül, hogy magát a legfelülmúlhatatlanabb, legmeglábolhatatlanabb lehetetlenség ellen is, világgá változtassa?“ (154 a) — A világ anyagi, s az anyag végtelen: — „A világ testének kiterjedése véghetetlen, szinte úgy, mint az időnek örökké való tartása... Mindenütt testnek kell tehát lenni, melynek szélét, határát fel nem lehetvén, még csak gondolattal is e' miatt véghetetlenséget mutat.“ (155 a, 163 a, b)

Az újonnan előkerült kézirat végleges, leszűrt elvekben foglalja össze Bessenyei meggyőződését a materialista monizmus mellett:

„Ha elég éles szemünk 's elég böltsességünk volna az egész természetnek belső részeit meglátni, tehát tapasztalnánk, hogy ő benne *minden dolog edj*, a'mi annak valóságát illeti.“ (47 a) Felmerül a hegedű és gyertya stereotyp képe is — s a végső tétel így hangzik: „Nints a' Természetnek magában különbsége, tsak formára nézve van az; de valóságára nézve mindég, mindenütt csak *ugyan azon edj valóság és dolog*... Itéld meg már ezekből, hogy *sokféle a' munka, de edj a' valóság*.“ (48 a, b)

Látjuk tehát, hogy a lassan érlelődő, de végül szilárdá kifarrott materialista meggyőződés Bessenyei világnézetének filozófiai alapja. A magyar felvilágosodás úttörő gondolkodója, miután elsajátította a nagy francia materialisták filozófiájának vívmányait — fejlődése magaslatain a világot (a „természetet“) önmagából akarja megérteni. Bessenyei materialista világképének gyengeségei is — a dialektikus materializmus filozófiájához viszonyítva — lényegében megegyeznek azokkal a „sajátos korlátozottságokkal“, amelyek Engels szerint a „klasszikus francia materializmusra“ jellemzőek: filozófiája nem képes a világot, mint folyamatot, mint történelmi fejlődésben levő anyagot felfogni; materializmusa is túlnyomóan mechanikus jellegű. Azonban hisz a világ anyagi egységében — s abban is, hogy a vallás és babona béklyóiból, az egyház elnyomása alól felszabadult „józan okosság“ végül is képes a természet „igazságainak“, törvényszerűségeinek megismerésére. Ehhez a felismeréshez nem egyszerre, hanem hosszú küzdelmek után jut el, fejlődése ezért nem mentes a törésektől, visszaesésektől; — meggyőződését élete végén, kényszerű, emésztő magányában önmaga számára tisztázza és önti végleges formába. De hangja töretlen erővel száll át másfél évszázadon: életművét csak mai harcainkban érthetjük meg s értékelhetjük igazán.

NYIKOLAJ DROBISEV :

TEREMTSÜNK RENDET AZ ÍRÓK ÖSSZEGYŰJTÖTT MŰVEINEK KIADÁSA TERÉN

A szovjet nép kulturális fejlődésének egyik legjobb bizonyítéka, hogy egyre követelőbben lép fel a szépirodalmi klasszikusok összegyűjtött műveinek szükséglete. A tömegolvasó nem elégszik meg egyik vagy másik író egyes műveinek ismeretével, hanem fogalmat akar alkotni az író egész munkásságáról.

A szovjet kiadók nagy munkát végeztek az összegyűjtött klasszikus művek sajtó alá rendezése és tömegkiadása terén. Így például, csak az utóbbi tíz évben kb. 800 000 példányban fogyott el V. G. Belinszkij összegyűjtött műveinek három kiadása és 28 gyűjteményes kötete. A nagy kritikus munkáit kiadták észt, ukrán, üzbég, turkmen, azerbajdzsán, tatár, moldvai, litván, kirgiz, kazah, grúz, belorussz, baskir, örmény nyelven. Ugyancsak e tíz év alatt kb. 500 000 példányban, négyszer adták ki N. V. Gogoly válogatott műveit és tíz egykötetes válogatást.

A szépirodalmi állami kiadó (Goszlityizdat), amely összpontosítja az írók összegyűjtött műveinek kiadását, az elmúlt 15 év alatt 33 sorozatot kezdett meg. Ezek kiváló írók összegyűjtött műveit tartalmazzák. Tavaly indult meg N. Dobroljubov, F. Gladkov, L. Ukrainka, H. Balzac, Th. Dreiser stb. műveinek kiadása.

A szovjet tudósok nagy textológiai munkát végeznek az összegyűjtött művek sajtó alá rendezésével. A cári cenzura a klasszikusok számos művét eltorzította a forradalom előtt. Ezek csak a szovjet kiadásokban jelentek meg eredeti alakjukban.

Az eredmények tagadhatatlanok, de az összegyűjtött művek kiadása terén még mindig nagy fogyatékoságok tapasztalhatók.

A Goszlityizdat fő hibája a kiadás szervezése terén az, hogy az összegyűjtött művek sajtó alá rendezését árendába adta a szerkesztőknek és szerkesztőségi kollégiumoknak, amelyek megengedik a művekkel való önkényes bánásmódot. Az állami tudományos-kutató irodalmi intézeteket, múzeumokat és a Szovjet Írószövetséget nem vonják be egy olyan rendkívül fontos vállalkozásba, mint az írók műveinek kiadása.

Az ilyen helytelen gyakorlatból erednek a szövegek sajtó alá rendezésében, a művek kiválasztásában, a különböző magyarázatok és jegyzetek összeállításában megtört hibák. Hanyagul rendezték sajtó alá A. P. Csehov műveit. Annakidején az „Orosz feljegyzések“ („Russzkije vedomosztyi“) c. napilap, amely kiadta „Egy öreg kertész

elbeszélése“ c. művét, eltorzította a szöveget. Csehov felháborodva írt erről: Az „Orosz feljegyzések“... kidobták a kertész beszéde elején elhangzó alábbi szavakat: „Istenben bízni nem nehéz. Az inkvizítorok is, Biron és Arakcsejev is hittek benne. Az emberben higgyen!“ Hasztalan mutat rá maga Csehov az elbeszélés eltorzítására, a Goszlityizdat, nem tudni mi okból, változatlanul hagyta a szöveget, abban a formában, ahogy az „Orosz feljegyzések“-ben megjelent.

A. P. Csehov leveleinek kiadásában a kiadó gyakran kihagy egyes részeket, pontokkal helyettesítve a valamilyen okból kihagyott szöveget. Az író szövegével való ilyenfajta bánásmód megengedhetetlen. Ha a levél bizalmas jellegű és nem közérdekű, akkor nyilvánvalóan nem szükséges kiadni. Ennek ellenére a kiadó, nem tudni mi okból, makacsul ragaszkodik hozzá, hogy egy 50 000 példányban megjelenő gyűjteményes kiadásba felvegyen olyan leveleket, amelyek szigorúan személyes jellegűek, sőt olyanokat is, amelyekről tudjuk, hogy az író erősen megkérte a címzetteket, hogy ne csak ne adják ki, de ne is mutassák meg azokat senkinek.

Kinemlégitően rendezték sajtó alá N. G. Csernisevszkij műveinek szövegét is. Így például a kritikus híres munkájában, „A művészet és valóság esztétikai kapcsolatai“ c. tanulmányában (összegyűjtött műveinek II. kötetében, megjelent 1949-ben) megmaradtak a munka tartalmát eltorzító kiigazítások, amelyeket még Csernisevszkij életében hajtott végre Nyikityenko professzor. Ismeretes, hogy Csernisevszkij értekezésében megbírálta a német idealista esztétikát, különösen Hegel esztétikáját. Nyikityenkónak nem tetszett ez a bíráló és ragaszkodott ahhoz, hogy az értekezésből ki kell hagyni Hegel nevét, ilyenfajta semmitmondó frázisokkal helyettesítve: az esztétika „megszokott fogalmai“, stb.

Nyikityenko számos „kiigazítása“, nem tudni mi okból, megmaradt a Goszlityizdat gyűjteményes kiadásában, a kéziratos szöveget pedig jegyzetekben idézik, s így elszigetelve hozzáférhetetlen az olvasók számára.

Az irodalmi alkotásokkal való önkényes bánásmód abban is megnyilvánul, hogy az összegyűjtött művek összeállítása az összeállítók tetszésére van bízva. A tömegolvasónak szánt összegyűjtött művekben gyakran megjelennek gyenge művek, amelyeket a szerző maga nem vett fel összegyűjtött műveinek egyetlen, még életében megjelent kiadásába sem.

A könyvkiadás dolgozóinak ilyenfajta hibáit csak azzal lehet magyarázni, hogy az összegyűjtött művek sajtó alá rendezésében különböző elvek keverednek. A tömegolvasó számára tervezik az összegyűjtött műveket, de ugyanakkor az akadémiai kiadványok mintájára építik fel, vagyis felveszik a jelentéktelen, apró műveket is. variánsokat közölnek, részletes kommentárt adnak, stb. Ilyen kevert típusú pl. A. P. Csehov összegyűjtött műveinek kiadása. Ennek következtében e kiadás indokolatlanul nagyterjedelmű. Sok kötetben a megjegyzések és kommentárok a kötetnek nem kevesebb mint egyharmadát foglalják el; az olvasó számára jelentéktelen tájékoztatásokat, adatokat közölnek.

A kiadó nem ellenőrzi kellőképpen a bevezetések és jegyzetek tartalmát. Ezek számos esetben objektivista és apolitikus jellegűek.

M. J. Lermontov összegyűjtött művei IV. kötetének jegyzetei formalista jellegűek. A költő műveinek eszmei tartalma el van torzítva. Így például, a „Vagyim“ c. műről szólva, a kommentátor, B. Ejhenbaum azt állítja, hogy a regény középpontjában „nem annyira a parasztforradalom problémája áll, mint inkább egyes emberek erkölcsi értékelése“.

A Goszlityizdatnál megjelenő összegyűjtött művek kiadása igen lassan történik, egyik-másik évtizedeken át húzódik és a mai napig sincs befejezve. Csernisevszkij 16 kötetes összegyűjtött műveit 1939 óta adják ki és mind a mai napig nem fejezték be (még négy kötetet kell kiadni). L. N. Tolsztoj összegyűjtött műveinek akadémiai kiadását 1928-ban kezdték meg és a 89 kötetből eddig csak 40 jelent meg. Nyolc évig tartott A. Szerafimovics 10 kötetes összegyűjtött műveinek kiadása, 10 éven át adták ki V. Majakovszkij 12 kötetes összegyűjtött műveit. Tizenhét éven keresztül adták ki Stendhal 15 kötetes összegyűjtött műveit és máig sem fejezték be. 1936-ban kezdték meg F. Schiller összegyűjtött műveinek 8 kötetes kiadását, amelyet még mindig nem fejezték be. Az ilyenfajta helytelen gyakorlat jogosan hívja ki az előfizetők elégedetlenségét.

Sok a véletlenszerűség, át nem gondoltság a szépirodalmi klasszikusok összegyűjtött művei kiadásának terveiben. Egyes írók műveit újra meg újra kiadják, más írókról pedig teljesen megfelelnek. Így például az utolsó tíz esztendőben a Goszlityizdat egyszer sem adta ki A. I. Gercen összegyűjtött műveit. Nem vették fel Gercen műveit az 1950-es kiadványok közé sem.

Hasonló nemtörődömség nyilvánul meg Csernisevszkij műveivel szemben. Csernisevszkij műveinek nincs rövidített, az olvasók számára hozzáférhetőbb kiadása. Nem vették fel ezt 1950-re sem. Az utóbbi években különféle kiadók kibocsátották Csernisevszkij filozófiai, közgazdasági, pedagógiai műveinek terjedelmes gyűjteményeit, de ezek a kiadások nem helyettesíthetik a nagy forradalmi demokrata válogatott műveinek gyűjteményét. Különösen sürgetővé vált Csernisevszkij irodalomkritikai gyűjteményének kiadása. Ilyen gyűjteményt 1939-ben adtak ki, mindössze 25 000 példányban.

A Goszlityizdat gyakorlatában igazságtalanul elfelegett írók közé tartozik G. I. Uszpenszkij. A Goszlityizdat hosszú éveken át mindössze két egykötetes kiadványt jelentetett meg Uszpenszkij műveiből, az író egyes elbeszéléseit és rajzait.

Uszpenszkij műveinek kiadását 1940-ben kezdte meg a Szovjet Tudományos Akadémia, de igen lassan és mindössze 6000 példányban adják ki az író összegyűjtött műveit. Ez nem elégítheti ki sem a könyvtárak, sem az olvasók igényét, amely e kiváló orosz író műveivel szemben megnyilvánul.

A Goszlityizdat kiadványainak túlnyomó része jelentéktelen (10 000—35 000-ig) példányszámban jelenik meg, s ezért számos könyvtárban nem tudják tömegesen használni.

A szépirodalmi klasszikusok kiadásának mindezek a súlyos fogyatkozásai a kiadói munka ki nem elégítő megszervezéséből erednek.

A legtöbb szerkesztői kollégium, amelyet a Goszlityizdat hívott életre, hogy sajtó alá rendezze az egyes írók műveit, nem teljesíti feladatát. A szerkesztői kollégiumok számos tagja nem dolgozik, csak

a neve szerepel. Ennek ellenére széles körökben reklámozzák, terjesztik a szerkesztői kollégiumok tagjainak nevét az összegyűjtött művek köteteinek címlapján.

Egy író műveinek kiadása a mi országunkban nagy állami, kuiturális jelentőségű ügy.

A Goszlityizdatnak meg kell vizsgálnia az összegyűjtött művek sajtó alá rendezésének kérdését. Be kell vonnia ebbe a munkába az állami és társadalmi irodalmi intézményeket és szervezeteket. Nem erjedhető meg, hogy az írók műveinek kiadásával kapcsolatos elvi kérdéseket az összeállítók szűk köre döntse el.

Szélesebben ki kell fejleszteni az írók összegyűjtött műveinek rövidített, nagy példányszámú, olcsó, kötött kiadását.

A Goszlityizdatnak ki kell küszöbölnie a szépirodalom kiadásában megnyilvánuló hibákat.

(Kultura i zszny, 1950. 14. sz.)

DRÁMAIRODALMUNK KORSZAKAI*

1.

A drámai műfajok irodalmunkban csak nehezen s viszonylag elég későn gyökeresedtek meg, mert kultúránk színképéből hosszú ideig hiányzott, vagy csak egészen kezdeti fokon jelentkezett a hivatásos világi színjáték. Régebben helyes irányban keresték ennek a jelenségnek a magyarázatát, amikor rámutattak évszázados önvédelmi harcainkra, fél-gyarmati helyzetünkre, a városi élet fejletlenségére.¹ Újabban azonban egyre inkább az a vélemény terjedt el, hogy népünkben hiányzik a színjátszói képesség: Bayer József 1887-ben úgy nyilatkozott: „a magyar népben nincsenek eminens játékszíni hajlamok“, Kéký Lajos 1930-ban már kereken kijelentette, hogy „a magyar lélek erősen antitheatrális hajlamú“.²

Mondanunk sem kell, hogy ez a teljesen hamis nézet irodalmunknak burzsoá szemléletéből fakadt, amely minden népi megnyilatkozást eleve alábecsülve, vagy teljesen figyelmen kívül hagyta, vagy pedig helytelenül értelmezte népköltészetünknek, népi hagyományainknak dramatikus elemeit. Pedig még a pozitívista anyaggyűjtés eredményeinek elfogulatlan vizsgálata is arról győzhette volna meg irodalomtörténészeinket, hogy a magyarságban éppen úgy megvoltak és továbbéltek a színjátszói hajlamok és színjátéki alakzatok, mint bármely más népben. Színészetünk — és vele együtt drámaköltészetünk — nem azért maradt le a művészet egyéb területein mutatkozó fejlődéssel szemben, mintha hiányzott volna hozzá a nép alkotó, teremtő ereje, hanem mert ennek szabad kibontakozását külső körülmények állandóan gátolták, elnyomták.

A népi színjátéknak nemzeti drámaköltészetbe való átnövése a társadalmi fejlődésnek abban a szakaszában következik be, amikor a társadalmi munkamegosztás fokozódása, a pénzgazdálkodás elterjedése és az iparos-kereskedőosztály felemelkedése nyomán kialakulnak a városi életformák. Ezt nemcsak az antik és az újabkori nyugateurópai dráma példája igazolja, hanem a mi irodalmunk is. Nem véletlen, hogy az első magyar drámai alkotások éppen 1550 után tűnnek fel gyors egymásutánban: a Mohács után bekövetkező anarchiában erősen érvényesültek a népi-polgári tendenciák a gazdasági és szellemi haladás irányában. Azon vitatkozni lehet, hogy *Sztárai dialógusai*, a *Balassikomédia*, a *Debreceni Disputa* meg a *Nagyváradai Disputa* milyen mértékben felelnek meg a dráma műfaji követelményeinek, annyi azonban kétségtelen, hogy mindegyik egy többé-kevésbé határozott színjátéki elképzelés alapján keletkezett.³ Ez a küzdelmekről, ellentétekről feszülő, tragikus sorsfordulatok-

* A színház- és drámatörténeti munkaközösségtől.

¹ Így pl. Szigligeti Ede: A dráma és válfajai, 1874, 439. s. k. 1.

² A magyar színésztörténeti kutatásnak ebbe az irányba történt eltolódásáról ld. Hont Ferenc: Az eltűnt magyar színjáték, 1940, 8—9. l.

³ Hogy ebben mennyi része volt a népi színjáték-hagyománynak, azt ma, az idevágó kutatások híján, még nem tudjuk pontosan megmondani. Irodalomtörténészeink és folkloristáink közös munkájára ezen a területen is hatalmas feladatok várnak. V. ö. Klaniczay Tibor cikkét: Irodalomtörténet, 1949, 205. s. k. 1.

ban bővelkedő kor szükségszerűen utalt az írói mondanivalók theatrális-dramatikus kifejezési és ábrázolási lehetőségére. E mellett bizonyít az a körülmény is, hogy az ösztönös próbálkozásokkal egyidejűleg jelent meg irodalmunkban az első tudatos és teljesen fejlett színházi szándékot képviselő alkotás: Bornemisza Péter *Elektrá-ja* (1558).

Drámai irodalmunknak ez a szakasza mindössze egy negyedszázadig tartott, 1550-től (Sztárai: *Papok házassága*) 1575-ig (Szegedi Lőrinc: *Teophania*). Ez is a műfajok sorsának társadalmi gyökereire utal. 1570 után az árutermelés a nagybirtokos osztály privilegizált hatalmi forrása lesz, a feudalizmus új erőre kap; a protestantizmus elveszti forradalmi lendületét, a népi jellegű művészi törekvéseket elfojtja a papi fanatizmus. Ez az új helyzet elvágta a dráma továbbfejlődésének lehetőségeit: Illyefalvi István 1590-ben már históriás ének formájában szólaltatta meg magyar nyelven Buchanan György *Jephta* című drámáját. Magyar nyelvű drámakísérletnek egészen a XVII. század közepéig nincs nyoma.

2.

A pangás oka nemcsak a feudalizmus továbbélése általában, hanem ennek sajátosan új jellege volt, amely — párosulva az idegen abszolutisztikus törekvésekkel — a jezsuita iskoladráma uralmához vezetett. Az kétségtelen, hogy a jezsuiták egy teljesen kifejlett, határozott színi kultúrát honosítottak meg nálunk, ez azonban legkevesebbé sem mozdította elő nemzeti drámai irodalmunk kifejlődését. Döntő súllyal esik latba természetesen az, hogy az előadások nyelve latin volt, de nemcsak erről volt szó. A jezsuita iskoladráma dramaturgiája — a rend vallásos-politikai célkitűzéseinek megfelelően — egy egészen sajátos, egyoldalú művészi felfogást képviselt, amelynek hatása alatt nemzedékek idegenedtek el minden „alulról“ jövő theatrális törekvéssel szemben. Klerikális beállítottságú irodalomtörténészeink mint irodalmunk nagy nyereséget könyvelték el a jezsuita iskoladrámákat, s mindenáron azt akarták bebizonyítani, hogy komoly szerepük volt drámai irodalmunknak a XVIII. században bekövetkezett fellendülésében. Bayer József azt állította, hogy „Bessenyei drámáinak a magyar nyelvű jezsuita drámák az úttörői: az irodalmi újjászületés első hírnökei az iskolák falain belül“;⁴ Alszeghy Zsolt pedig közel 30 éven keresztül próbálta jobb ügyhöz méltó filológiai kutatómunkával igazolni, hogy a piaristák színpadi termése szoros kapcsolatban volt a jezsuitákéval.⁵ Minthogy pedig a piaristák és Kelemen Lászlóék között kapcsolat van, ez azt jelentené, hogy a jezsuita iskoladráma hagyománya a piaristák színjátékán keresztül a magyar világi színészet megalakulásához vezetett, Talán mondanunk sem kell, hogy Bayer kijelentése nélkülöz minden komoly tárgyi alapot, de épúgy Alszeghy állítása is hijával van a történeti igazságnak: a piaristák dramaturgiai gyakorlata merőben más volt. (Erről később még szó lesz.) A jezsuita iskoladráma hatását egészen másban kell keresnünk — abban, hogy vallásos-nevelő célú, zárt osztályközönség számára készült alkalmi ünnepi játékaik erősen gátolták a világi dráma és a színészet meggyökeresedését. Ez nemcsak nálunk volt így, hanem Közép-Európa egyéb területein is.⁶ Drámai irodalmunk korszakai között tehát a jezsuita iskoladráma mint a fejlődésnek negatív előjelű szakasza szerepel. Korszakhatárokul 1601 és 1753 kínálkozik. Amaz az első magyarországi jezsuita színelőadás dátuma, ez pedig az első nyomtatásban is megjelent magyar nyelvű jezsuita dráma (Kunits Ferenc: *Szedeciás*) megjelenési éve. A jezsuita iskoladráma esetében ugyanis az anyanyelven és a könyv-

⁴ Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból. (RMKvtár, 2. sz.), 1897. 10. l.

⁵ Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig, Budapest, 1914. 27. l.; Irodalmunk a XVIII. században. Egyetemi előadások, 1942/43. I. félév, stb.

⁶ V. ö. J. Gregor: Weltgeschichte des Theaters, Zürich, 1933. 380. l.

alakban való megjelenés nem a fejlődést, hanem a hanyatlást jelezte: a hatalomból fokozatosan kiszoruló rend ilyen eszközökkel próbálta befolyását megőrizni. A Habsburg-abszolutizmust kiszolgáló jezsuita iskoladráma dramaturgiája azonban a XVIII. század második felében, a felvilágosodás elterjedésével teljesen értelmetlenné s ennek következtében hatástalanná vált. Hiába próbáltak egyes szerzők, mint pl. Illei vagy Faludi lazítani a megmerevedett hagyományokon: az élettől teljesen elszakadt jezsuita iskoladráma önmagában sorvadt el, s a rend feloszlása után megszűnt szerepet játszani drámairodalmunk fejlődésében.

A jezsuita iskolai színjáték 150 éves uralmának a derekára, a XVII. század második felére esik az eredeti magyar dráma megteremtésére irányuló kísérletek második szakasza. Az a néhány alkotás, amelyet ebből a korból ismerünk, már korántsem alkot olyan egységes csoportot, mint egy évszázaddal előbb Sztárai és társainak darabjai. Ez természetesen az objektív társadalmi helyzet következménye. Az ismeretlen szerzőjű *Comico-tragoedia* (1646) a XVI. században divatos moralitásoknak egy elkésett magyar változata, s mint ilyen, egyházi törekvések irányvonalát követi. *A bor majd a víz dicséreti* (1672) és az *Actio curiosa* (1678) a kuruckor mozgalmaihoz kapcsolódnak. Bayer is elismeri róluk, hogy a pihenő katonaság szórakoztatására, tábori mulatságra szánt játékok lehettek. Tendenciáját, vitatott szerzőjének állásfoglalását tekintve rokon velük a *Comocdia Erdély siralmas állapotjáról* című alkotás (1668). Ez a három darab ugyanazt az ösztönös törekvést képviseli, mint a protestáns kor dialógusai: a nép színjátszó hajlamainak irodalmi formákba való áthajlását, átmenetet a népi színjáték és a nemzeti dráma között. Viszont Felvinczi György *Comico-tragoediáját* (1693), amely lényegében daljáték szöveg, s a két szerelmi drámát (Névtelen: *Constantinus és Viktoria*, 1648; Gyöngyösi István: *Igaz boráságnak és szíves szeretetnek tüköre*, 1672–74) az udvari körökben divatos színjátéktípusok magyar képviselőinek tekinthetjük. Nyugaton az udvari dráma egyes típusai felezívták a népies elemeket s ez hatalmas lendületet adott a nemzeti drámairodalom fejlődésének, sőt olykor egyenesen annak csúcspontjához vezetett, mint például Shakespeare és Molière esetében. Nálunk az udvar idegen volta és az aulikus nemesség hazaárulása következtében ez a drámaforma is eleve meddőségre volt ítélve. Nemzeti drámánk és színészetünk megteremtése — a magyar társadalmi erők sajátos fejlődése folytán — a felvilágosodás ideológiáját befogadó középnemességre várt.

3.

A magyar dráma első kétszáz évét (1550—1753) az egységes fejlődés szempontjából az „előzmények“ korának tekinthetjük. A második főkorszak az a kb. hetven esztendő — nagyjából a XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmada — amelynek során a „nemzeti színház“ gondolatának realizálása irodalmunk egyik központi célkitűzésévé vált, aminek következtében drámairodalmunk is elindulhatott a fejlődés töretlen útján, költészetünk egészével való szerves összefüggésben. Alig van ezekben az évtizedekben olyan írónk, aki ne került volna valamiféle kapcsolatba a színház és a dráma ügyével; legtöbbjük élénk, olykor jelentős színírói vagy színműfordítói — esetleg dráma-bíráói tevékenységet fejtett ki. A jelenségnek olyan tömegével, a társadalmi-irodalmi összefüggések olyan bonyolult (s jórészt fel nem derített) szövedékével állunk szemben, hogy még fontos mozzanatokra is csak célzás formájában utalhatunk, s az eddigieknél is változatosabban rajzolhatjuk meg drámairodalmunk multjának belső tagolódását.

Mettől meddig számíthatjuk ezt a korszakot? Pozitivistá irodalomtörténezeink szerint az *Agis tragédiájának* megjelenésétől a Nemzeti Színház megnyitásáig, vagyis 1772-től 1837-ig. A kérdés azonban nem olyan egyszerű! Nem vitás, hogy 1772 fontos határkö drámairodalmunkban is, de fordulópont-jellegét

csak 1790-hez, a Kelemen László-féle színtársulat első előadásai megindulásának időpontjához viszonyítva értékelhetjük ki helyesen. Bessenyeiről, mint színjátékszerzőről meglehetősen kedvezőtlen kép él az irodalomtörténeti köztudatban. Még újabb kutatóink is elfogadták Gyulainak és Beöbhynek azt az állítást, hogy hiányzott belőle a színműírói készség, drámáival kizárólag csak olvasmányt akart nyújtani. Pedig a megállapítás ebben a formában nem állja meg a helyét. Megfelelő színháztörténeti felkészültséggel olvasva Bessenyei darabjait, lehetetlen észre nem venni, hogy a vontatott cselekmény, az elvont okoskodások mögött határozott mimuszi szándék húzódik meg. Drámáiban igen van színszerűség, csak éppen egy másfajta — olyan, amely a modern dramaturgiai elképzelésekhez viszonyítva rendkívül kezdetlegesnek látszik. Bessenyei és társai a francia udvari dráma mintáját követték, ez azonban az adott társadalmi helyzetben nem szolgálhatta színi irodalmunk megteremtését. De Bessenyei előtt nem is ez, hanem a nyelvművelés célja lebegett. Viszont azzal, hogy írói mondanivalója számára a tragédia és a vígjáték formáit választotta, tudatosította kortársaiban a dráma jelentőségét, felhívta figyelmüket az ezen a téren mutatkozó hiányra. Tanítványai, a Péczeli József körül csoportosuló komáromi írók körében már határozott színjátéki igény jelentkezését figyelhetjük meg: a Mindenest Gyűjtemény idevonatkozó cikkei és a pesti magyar színjátszó társulat szervezése között igen szoros a kapcsolat. A színház iránti szükséglet felébresztése tekintetében tehát Bessenyeitől egyenes út vezet az első magyar színtársulathoz. Persze a francia udvar etikettjéhez szabott „illendő beszélgetésekkel” nem lehetett közönséget toborozni a középnemesség és a polgárság köréből. A műsor konkrét anyagát, a rendezés és a játéktílus elveit illetőleg más példákat kellett követni. E tekintetben első hivatásos színészeink kezdetben a piarista iskoladráma gyakorlatára támaszkodtak. Amikor arról volt szó, hogy melyik drámával kezdjék meg Budán és Pesten az előadásokat, Bessenyei darabjai szóba sem jöttek; Kazinczy a *Hamlet*-tal próbálkozott, míg a választás végül is Simai Kristóf magyarítására: az *Igazházi*-ra esett.

A jezsuita iskoladrámával kapcsolatban már utaltunk a piaristák dramaturgiájára. Azok a magyar nyelvű darabok, amelyek 1766-tól színpadjukon előadásra kerültek és később nyomtatásban is megjelentek, a köz-, sőt alsórendű nézőközönség igényeinek figyelembevételével készültek; a propagandisztikus moralizálás mellett szórakoztatni, mulattatni is akartak; a tárgyválasztásban és a kidolgozásban néha közel kerültek a valósághoz. Ez a magyarázata annak, hogy a piarista iskoladráma és a világi színjáték között kapcsolat lehetett.

Röviden összefoglalva: a magyar drámairodalom megteremtésére irányuló törekvések a XVIII. század második felében két súlypontot alkottak: az egyik a piaristák magyar nyelvű, magyarosított színjátékai, a másik Bessenyei és társainak működése. Ezek képviselik 1772-től kezdve a dráma és a színház elvi igényét, azok 1766-tól a színjáték megvalósult lehetőségét. A fejlődésnek ez a kettős iránya egyesül az első magyar színtársulat működésében 1790-től 1796-ig. Újabbkori drámairodalmunk megindulását tehát voltaképpen három dátumhoz is fűzhetjük: 1766-hoz, 1772-höz és 1790-hez. Önmagának egyiknek sincs teljes értelme, a három együttesen jelzi a beállott nagy fordulatot.

Az első magyar színtársulat működése pontosan egybeesik a függetlenségi mozgalom kibontakozásával, a forradalmi szervezkedéssel; megszűnése pedig a reakció fellökérékedésével; ugyanaz a Sehy Ferenc, aki elárulta Martinovicékat, szétzüllesztette Kelemen Lászlóék társulatát is (1796).

A válság évei következnek. Szentjóni Szabó László, a 90-es évek legtehetősebb drámaírója, börtönben hal meg; Csokonainak a népi hagyományokból táplálkozó és a nép felé utat kereső színművei elsikkadnak; vidéken tengődő színtársulataink nem vesznek tudomást Gombos Imre és Bolyai Farkas drámaíról. A mostoha korviszonyok végül is hallgatásra kényszerítik Katona Józsefet, miután a második pesti színtársulat rövid ideig tartó működése

(1807—1815) alkalmul szolgált drámaírói lángelméjének kibontakozására. Kisfaludy Károly fellépése (1819) kétségtelenül pozitív lépést jelent a haladás irányában, de csak jelzi a továbbfejlődés útját, még korántsem tekinthető új korszak kezdetének. Az első zajos színi sikerek után hosszabb szünet áll be drámaírói működésében; mikor újra kezébe veszi a drámaírói tollat, kisebb darabjait az *Auróra*, a *Csalódások*-at Toldy *Handbuch*-ja számára írja, nyilván azért, mert az állandó pesti színház megteremtésére irányuló kísérletek még a 20-as évek végén is rendre kudarcra végződnek.

A fejlődésnek ez a lassú üteme, folytonos elakadása, sőt az időnként mutatkozó visszaesések a progresszív és a reakciós társadalmi erőknek küzdelmét tükrözik. A konzervatív nemesség mitsem akart tudni a „teátrumról“, váltig hangoztatta, hogy „a magyar nem komédiásnak született“, — érthető okokból, hiszen dráma és színház ugyanúgy a haladó polgári világ megteremtésén fáradozott, mint a nyelvújítás, mint irodalmunk egész újjászületése.⁷ Ezért is valósult meg az eredeti magyar játékszín gondolata és mind a költészet, mind a színpad igényét kielégítő eredeti magyar drámairodalom abban a mértékben, ahogyan a nemesség a polgárság ideológiájához közeledett. A döntő fordulat a 30-as években következett be. Nem véletlen, hogy „a *Bánk bán*-nak a tilalommal nem törődő első vidéki előadására (1833) éppen a Hitel megjelenése, a júliusi francia forradalom és a koleralázadás után az első igazi reformországgyűlés első hónapjaiban kerül sor“ (Waldapfel József), mint ahogy az sem véletlen, hogy 1833-ban indulnak meg a budai Várszínházban Pest megye támogatásával a rendszeres színelőadások. A társaság működésébe rövid időn belül szervesen belenőnek az Akadémia színpártolása, az újonnan fellépő drámaíró-nemzedék (Gaal József, Tóth Lőrinc, Szigligeti Ede) első szárnypróbálkozásai s az időszaki sajtóban állandósult színikritika (Társalkodó, Honművész, Rajzolatok). A budai színjátszó társaság műsorában ott szerepelnek a régebbi magyar irodalom időtálló alkotásai s így ez a színház az egész magyar drámairodalmat képviselte. A Nemzeti Színház 1837-ben történt megnyitása tehát egy már kialakult új helyzet végső megszilárdulását jelentette, s így drámairodalmunk most vázolt korszaka inkább 1833-ban, mint 1837-ben zárult le.

4.

A reformkorban társadalmunk egyre szélesebb rétegei váltak fogékonnyá a polgári életforma, s ezzel együtt a dráma és a színház iránt. Módosult magának a játékszín eszméjének tartalma: míg a felvilágosodás a színművészetben csak a nemzeti nyelv kiművelésének egyik eszközét látta, addig a reformkorszakban a színházzal kapcsolatban egyre sürűbben kezdik emlegetni a szórakoztatást is, mint a polgárosult városi ember szellemi igényét. Ennek a kielégítését drámaíróink egybe tudták kapcsolni a haladás gondolatával. A Nemzeti Színház a szabadságharc előtt szervezetében is, szellemében is az volt, aminek neve hirdette. Műsorának súlypontja a rendi-nacionalista történeti drámákról fokozatosan áttolódott egyrészt a társadalmi színezetű regényes színművekre, amelyek közül nem egynek az éle a kiváltságos főúri-nemesi osztály ellen irányult (Obernyik Károly, Czakó Zsigmond), másrészt a korabeli politikai élet visszasságait kipellengérező vígjátékokra (Eötvös József, Nagy Ignác). Ezekhez az új műfajokhoz harmadiknak a Szigligeti kialakította népszínmű csatlakozott. Ez a drámatípus nem a népi színjáték hagyományai-

⁷ V. ö. Révai József: Kölcsey. Irodalmi tanulmányok, 1950. 8. s. k. 1. Drámairodalmunkra is rányomta bélyegét az az ellentmondás, hogy „az irodalmi újjászületés mozgalmá a polgári haladás gondolatait ellenforradalmi korszakban, a feudális restauráció légkörében képviselte“. Ezért került tartalmában a német színműirodalom uszályába: a „hazafias“ szólamokkal teletűzdelt lovagdrámák, a Kotzebue-stílusú „nemesházi rajzolatok“ a rendi nemesség ideológiájának tett engedmények voltak.

ból keletkezett, s nem a jobbagyság, hanem a Nemzeti Színház kispolgári közönsége számára készült. De azzal, hogy a régebbi színművek komikus parasztfiguráival szemben az elnyomott nép fiait rokonszenves hősöknek mutatta be, akik végül is győztesként kerülnek ki az úri osztály léha és gonosz képviselőivel vívott küzdelemből, határozott lépést jelentett a társadalmi valóság ábrázolásának irányában, s közvetve a népi erők forradalmi harcát erősítette.

5.

A szabadságharc bukása után jelentkező reakció nemcsak rendőri intézkedésekkel vetett véget a haladó tendenciák további fejlődésének. A Nemzeti Színház élére egy konzervatív főurakból álló Comité került, a nézőtérén a visszahúzódó kismemesség helyét az arisztokrácia és egy idegen hivatalnokréteg foglalta el. Ezt az új közönséget elsősorban az opera és a balett érdekelte, s ennek következtében lényeges eltolódás állt be a színház funkciójában is. A Comité főgondja a zenés műfajok ápolása volt; az irodalmi szempontok háttérbe szorultak, a műsor prózai része irányítás és támogatás nélkül maradt. Ilyen körülmények között a népszínmű bohózatos egyveleggé, a komoly dráma zenés-látványos elemekkel átszőtt melodrámmá süllyedt, a vígjáték területén jelentéktelen Scribe utánzatok zajos sikereket könyvelhettek el.

Ez a sivár helyzet az ötvenes évek végéig tartott. A fejlődés új szakaszához ér, feudalizmus és kapitalizmus szövetsége már kialakulóban volt, s ez új helyzetet teremtett drámairodalmunk számára is. 1860 határozott fordulópont. A Magyar Tudományos Akadémia drámapályázatainak rendszeresítése, a Gyulai—Salamon—Greguss kritikai triász működése, az ő és híveiknek a Nemzeti Színház dramabíráló-bizottságába való bekapcsolódása drámánkat megint közelebb hozta az irodalomhoz. Ezt kézzelfoghatóan Szigligeti pályáján mérhetjük le, aki a 60-as években írja legegységesebben szerkesztett, legelfogadhatóbban motivált és az igazi drámai dialógust legjobban megközelítő darabjait. De éppen az ő ilyen irányú fejlődése mutatja egyúttal azt is, hogy a színvonalemelkedésnek mi volt az ára — az Akadémia urainak beavatkozása végeredményben azt a formalizmust emelte dramaturgiánkban is kánonná, amely mögött korlátlanul érvényesülhetett a feudál-kapitalizmus ideológiája. A hagyományos műfajok lassanként elvesztették minden kapcsolatukat a valósággal: a történelmi tragédiában néptől elszakadt hősök szavaltak végnélküli jambus-tiradákban egyéni sérelmeikről, a vígjátékban önelégült kispolgárok szótték — olykor áltörténelmi környezetben — szerelmi és házassági cselszövényeiket, a népszínmű betyárrá züllött legényei és csalódott leányai érzelmes dalokban öntötték ki szívük bánatát, de sohasem beszéltek arról, hogy miből telik a falu népének szüreti mulatságra, fényes lakodalomra. A kiegyezés során megváltozott a Nemzeti Színház jellege is: udvari és állami színház sajátos keveréke lett, amelynek színpadán szívesen látott jelenség volt a hazug illúzióknak historizmusból és kispolgári regényességből egybeszótt világa. A formalizmus térhódítása csak fokozatosan következett be. Legkorábban a vígjáték területén ment végbe (Szigligeti: *A mama*, 1857, *Fenn az ernyő, nincsen kas*, 1853, Tóth Kálmán: *A király házasodik*, 1863), utána a történelmi dráma következett (Szigligeti: *A trónkereső*, 1868). Az átalakulás harmadik üteme azután az új romantikus mesedráma (Rákosi Jenő: *Aesopus*, 1866, *Szerellem iskolája*, 1873, Dóczi Lajos: *A csók*, 1871, Csiky Gergely: *Jóslat*, 1875). Irodalomtörténetírásunk eddig az ú. n. nemzeti klasszicizmusra való visszahatást látta bennük — egészen helytelenül. Ezt a drámatípust is a polgárságba ojtott dzsentri osztályszemlélete táplálta; a stilizált mesevígjátékok leplezetlenül a társadalmi valóságtól való elfordulásra hangolták a közönséget.

A formalizmus beáramlása legkésőbbben a népszínművekben jelentkezett (Abonyi Lajos: *A betyár kendője*, 1872, Tóth Ede: *A falu rossza*, 1875). Népszínműíróink egy részében ugyanis bizonyos hajlandóság mutatkozott, hogy a

realizmus irányába fejlesszék a műfajt. Maga Szigligeti járt elől jó példával. *A lelenc* (1863) már határozott közeledést jelentett a népdráma felé, éppen úgy *A strike* (1871) is, amely elsőnek vitte színpadra az ipari proletariátust; és hasonló tendenciák figyelhetők meg Tóth Ede két utolsó darabjában (*A kintornás család*, *A tolonc*, mindkettő 1876 ban). Az újnak és a réginek ezt a küzdelmét az 1875-ben megnyílt Népszínház döntötte el, de nem a haladó erők javára. Rákosi Jenő vállalkozása ugyanis — a fennen hangoztatott program ellenére — a jó üzletnek bizonyult operett-kultusz árnyékában a hagyományos népszínmű-formát igyekezett továbbra is életben tartani (Csepreghy Ferenc, Lukácsy Sándor, Margitay Dezső stb.).

6.

A formalizmus uralomrajutását tehát nagyjából 1857 és 1875 közé helyezhetjük. Kétségtelen, hogy ez drámatörténetünk egyik fontos szakasza, főleg következményeit tekintve. Drámairodalmunk még több mint egy negyedszázadon keresztül cipelte magával a Gyulaiék szentesítette pszeudo-klasszikus hagyományt, belőle próbált megélni az epigon-, sőt dilettáns színpadi szerzők hatalmas serege, még akkor is, amikor az egyre gyorsabb ütemű társadalmi fejlődés során mind nyilvánvalóbbá vált anakronisztikus volta.

A kiegyezést követő évek drámairodalmának vannak természetesen pozitív vonásai is. Vigjátékszerzőink (Acsády Ignác, Berczik Árpád, Bulyovszky Gyula stb.) sokszor elég éles hangon bírálták a kor közéleti viszonyait; köztük a legmarkánsabb egyéniség, Toldy István, politikai satíráival (*A jó hazafiak*, 1872, *Az új emberek*, 1872) és társadalmi színműveivel (*Kornélia*, 1874, *Livia*, 1874) komoly támadást intézett a kapitalizmusnak behódoló nemesség és a léha erkölcsű főúri körök ellen. *Livia* című drámájának bátor antiklerikális irányzata különösen figyelemreméltó jelenség.

A hetvenes évek során jelentkező haladó tendenciák Csiky Gergely társadalmi színműveiben bontakoztak ki teljes egészükben. Darabjai leplezetlenül feltárják a magyar társadalom rothadását: a pénz kerítő hatalmát, a dzsentrik züllöttségét, a kispolgárok úrhatnámságát, a hivatalnoknyomort, a kapitalizálódó főváros erkölcsi fertőjét. Az a megállapítás, hogy Csiky teremtette meg a magyar társadalmi drámát, erősen túlzott, hiszen lényegében már Toldy István és kortársainak darabjai is ehhez a műfajhoz tartoznak. Csiky jelentősége nem az, hogy új irodalmi formát honosított meg, hanem hogy a már meglévőt új tartalommal: a kritikai realizmus szellemével telítette. Ami elődeinél még csak periferikus jelenség volt: a társadalmi valóság rajza, az nála a dráma központi magjává sűrűsödött. Ezért kell 1880-at, az *Ingyenélők* bemutatóját drámatörténetünk fontos dátumai közé sorolnunk.

Csiky Gergely példája nyomán a 80-as években számos művelője akadt a társadalmi drámának, hozzá hasonló tehetség azonban egy sem. (A legjelentősebb még Szigeti József volt.) A 90-es években már drámairodalmunknak ez az ága is megállt a fejlődésben. A porosz útra lépett Magyarországon a közönség általában csak mulatni járt a színházba. Ósztönösen irtózott a valóság teljes és őszinte feltárásától, a szociális kérdések iránt érzéketlennek mutatkozott. Ezért kedvelte a francia és franciás szalondramákat, amelyek azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy a letagadhatatlan társadalmi bajok mindössze lélektani tévedésekből származnak, ezért fogadta szívesen Herczeg Ferencet, aki a drámai kollíziót egyszerűen az úri társaság illemszabályainak megsértéséből vezette le. De a századvég emberének még ezek a megalkuvó társadalmi drámák is kényelmetlenek voltak — a legnagyobb sikerre az egyre merészebb, egyre léhább bohózatok, meg a csillogó kiállítású operettek számíthattak.

A közönség szórakozási igényeinek kielégítése jó üzletnek bizonyult. A fővárosban két új színház is nyílt a század végén: 1896-ban a Vígsház, 1897-ben a Magyar Színház. Ezek tőkés vállalkozások voltak, s minden eszközt

felhasználtak arra, hogy biztosítsák a minél nagyobb profitot. Működésük versenyre kényszerítette a Nemzeti Színházat is, aminek mindenestre megvolt az az előnye, hogy időnként igyekezett kitörni a konzervatív akadémizmus korlátaiból s általában nagyobb megértést tanúsított a korszerű törekvések iránt, mint az irodalom egyéb „hivatalos” intézményei. De mint az elnyomó állam egyik szerve, képtelen volt igazi hivatását betölteni s megakadályozni azt, hogy a pusztán szórakoztató és a magasabb célkitűzésű irodalom határái el ne mosódjanak. A közönség kegyeiért folytatott küzdelemben a dráma is — mint a kapitalizmusban minden — árucikké lett, úgyhogy modern drámairodalmunk kibontakozásának ütemét és egész jellegét a tőkés termelés ellenmondásos törvényszerűségei szabták meg. A Vígszínház eredetileg a burzsoázianak sikamlós bohózatokkal való szórakoztatására alakult, de közönségének sznobizmusára számítva szálláscsinálója lett a naturalizmusnak. Az a kispolgári-antikapitalista, némiképpen progresszív írói nemzedék, amely elbeszélő műveivel még a millenium évtizedében lépett fel, hasonló stílusú darabokkal jelentkezett a századforduló táján a színpadon (Bródy Sándor: *Hófehérke*, 1901, *A dada*, 1902, Géczy István: *Az anyaföld*, 1900, Gárdonyi Géza: *A bor*, 1901). Úgy látszott, hogy drámairodalmunk reneszánsza köszönt be. De rövidesen kiderült, hogy az egész csak múló divat volt, amelyet gyors egymásutánban újabbak követtek, a hanyatló polgári művészet jellegzetes változatai: a szimbolizmus a neoromantika, a lírai naturalizmus, az impresszionizmus, a pszichologizmus. A verseny kiéleződése, a mindenáron újszerűségekre való törekvés odavezetett, hogy ezek az irányok nem is külön-külön, hanem sokszor a legbizarrabb kombinációkban egybeszöve jelentkeztek drámáinkban (példáuk erre Molnár Ferenc olyan darabjai, mint a *Liliom* vagy *Az ördög*). A Thalia Társaság (1904) és a vele rokon avantgárdista kísérletek a tiszta irodalmiság mellett szálltak síkra, de amikor a Király Színház konkurenciája következtében a Magyar Színház is áttért a prózai előadásokra s maga köré gyűjtötte modern drámaíróink második nemzedékét (Biró Lajos, Földes Imre, Lengyel Menyhért), drámairodalmunkban úrrá lett a stílusanarchia (1907). Itt-ott még megszólalt egy-egy nemesebb hang, például Balázs Béláé vagy Garvay Andoré, de ők is elvesztek a verseny vásári lármájában. 1914 körül színpadunkat előnti a kozmopolita színműipar olcsó tömegcikkeinek áradata; az a különbség, amely pl. *A dada* és ugyancsak Bródy Sándor *A szerető* (1917) című darabja között fennáll, világosan mutatja, hová züllesztette a kereskedelmi szellem drámairodalmunkat. Bár a liberális burzsoázia ideológiájában fogant darabok még mindig pozitívabbak voltak, mint a hivatalosan támogatott nacionalista írók erőlködései. Az elnyomott dolgozó osztályok forradalmi hangja azonban egyikben sem szólalt meg. Adyhoz vagy Móricz Zsigmondhoz fogható nagyság nem akadt a színműírás terén, 1918 és 1919 előkészítéséhez drámairodalmunk legfeljebb csak közvetve járult hozzá.

*

A magyar dráma irodalomtörténetírásunk legelhanyagoltabb területe. Régebbi drámaíróink alkotásai nagyrészt kéziratban porosodnak, színháztörténeti kutatásunk a kezdet kezdetén áll, dramaturgiai vonatkozású irodalmunk is összegyűjtésre és kiértékelésre vár. Az 1918 utáni helyzet felmérése még meg sem indult. Ilyen körülmények között a drámairodalmunk korszakairól felvázolt kép bizonyára hiányos — nem egy tekintetben kiegészítésre, sőt helyreigazításra szorul. De ennek ellenére is megállapítható, hogy drámairodalmunk multja teljes mértékben igazolja a Társaságunk munkaközössége által végzett periodizáció helyességét. Drámánk lényegében ugyanolyan fokozatokon ment át, mint líránk vagy epikánk, eltérés legfeljebb a fejlődés mértékében és ütemében mutatkozik. Elég e tekintetben arra utalni, hogy 1766 1833 és 1860 a magyar dráma szempontjából elsőrendű korszakhatár, vagy hogy az imperialiszmus betörése színi viszonyainkban már 1901-ben világosan felismerhető.

Ez a jelenség arra vezethető vissza, hogy a dráma — színjáték jellegénél fogva — alapvető formai és funkcionális különbségeket mutat fel az írói kifejezés egyéb lehetőségeivel szemben, s ennek következtében a társadalom mozgástörvényei másként érvényesülnek s más módon vezethetnek csomó- és határpontokra. Mindez azonban az összképet csak lényegtelen részleteiben módosítja. A drámai műfajok végső fokon éppen úgy a termelőerők és a termelési viszonyok meghatározta társadalmi jelenségek, mint a művészet általában, s egy-egy történetileg adott időszakban ugyanazt a társadalmi tudatot tükrözik, mint az irodalom egésze.

Solt Andor

VITA A MAGYAR HUMANIZMUSRÓL*

I. Gerézi Rabán bevezető előadása

A magyar irodalomtörténet átértékelésének programjában fontos helyet foglal el a humanizmus kérdése. Komolyabb, tervszerűbb humanizmus-kutatás nálunk a XIX. század pozitívista tudósainál indult meg. A pozitívizmus csak adatokat gyűjtött és ezeket az adatokat rakta egymás mellé, nem akarván meglátni a humanizmus belső összefüggéseit, az élettel, a társadalommal való kapcsolatait. A kutatás 1920 után vett nagyobb lendületet, aminek politikai háttere van: a fasiszta Olaszországgal felvett kulturális kapcsolatok. Ennek a humanista kutatásnak és egyúttal az egész Horthy-kor humanista kutatásának vezető személyisége Huszti József. Ő a humanizmuskutatást tudatosan a Horthy-rendszer igényeinek, a Klebelsberg-féle kultúrpolitikának a szolgálatába állította. Legnagyobb művében, a filológiai részleteiben jónak mondható Janus Pannonius-monográfiában elsikkasztja a humanizmus haladó jellegét, jelen esetben főleg Janus Pannonius antiklerikalizmusát. A költő mondanivalóját „játék”-nak minősíti, mintha költészete nem kora társadalmából nőtt volna ki, s nem annak problémáira akart volna feleletet adni. Huszti tanítványai is mesterük tétűtjain haladtak.

Mielőtt a humanista kutatók másik — jelentősebb — csoportjára rátérnék, meg kell említenem Horváth Jánost, aki lényegében csak összefoglalta munkájában, amit Huszti, illetve az addigiak összehordtak. Sokkal több lényegeset és újat hozott az a csoport, amelyik részben Huszti kutatásainak, részben Horváth János könyvének hatására kezdett behatóbban foglalkozni a humanizmussal a 30-as években. Ez a csoport baloldali színezetű lévén, a humanizmust megkísérelte helyenként a náci barbársággal szemben fegyverként kezelni. Ide tartozik Kardos Tibor, Trencsényi-Waldapfel Imre, Mátrai László és mások. Ezek a kutatók azonban nem ismerve a marxizmus-leninizmust, a humanizmus-kutatásban az idealizmus szempontjait érvényesítették. Nem azt vizsgálták, hogyan nőtt ki a humanizmus a XV. és XVI. századi, részben olasz, részben magyar társadalom gazdasági-társadalmi szükségleteiből, és hogy milyen funkciót töltött be, hanem mint szellemi áramlatot, szellem-történeti módon tárgyalták. Ennek a társaságnak legjelentősebb humanizmus-kutatója, Kardos Tibor, akinek munkásságában erős pozitív és szintén erős negatív vonásokat találunk. Kardos legjelentősebb munkái olyan jelenségekre hívták fel kutatóink figyelmét, mint például a husztitizmusra, melyet azonban ő — szerintem helytelenül — a humanizmussal azonosított. Hasonlóképpen jelentős a deákműveliséggel foglalkozó tanulmánya, amelyik olyan kutatási területre és olyan mozzanatokra mutatott rá, melyekkel azelőtt senki sem foglalkozott. Negatív oldala, hogy szellem-történeti módon nyúlt a kérdéshez. Én a humanizmust történeti humanizmusként fogom fel és úgy tár-

* A régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösségtől.

gyalom, ő részben Toffanin és Huizinga hatására a humanizmust formális alapon vette és így fordult elő, hogy már István király korában humanizmust állapított meg, ugyanezt a humanizmust vélte megtalálni Cs. Szabó Lászlónál és Illyés Gyulánál, valamint általában a magyar irodalom legkülönbözőbb korszakaiban. Ez a hibás felfogás egy ú. n. virtuális magyarságeleméletre vezetett, amelyet — biztos vagyok benne — szerzője már nem tart fenn. A hibákat sommásan összefoglalva meg kell mondanom, hogy a humanizmust a valóságnak megfelelően nem tárgyaltuk és nem tárgyalták.

Nézzük meg, hogy mi is a történeti humanizmus valójában és mik a funkciói? Röviden összefoglalva, a humanizmus eredetileg az olasz vezető polgárság műveltsége, világnézete. Mi a jellemzője ennek a műveltségnek? Az olasz polgárságnak — amely az árutermeléssel és pénzgazdálkodással jelentősen megerősödött — meg kellett vívnia a maga osztályharcát a feudális urakkal, nemességekkel szemben. Ehhez ideológiai fegyvert kellett szerezni. Hogy ideológiai fegyvert szerezzen, visszakanyarodott egyelőre járt polgársághoz, a rómaihoz. Eddig úgy fogták fel a humanizmust, mintha az ókor újjáéledt, felébredt volna álmából, mi úgy fogjuk fel, hogy az olasz polgárság, szükségleteiből kiindulva, visszanyúlt a római polgárság ideológiai fegyvertárához, és csak azokat a fegyvereket emelte ki, amelyekre neki harcához szüksége volt. Szüksége volt pedig egy erősen világi műveltségre. Ezeket a világi elemeket szemben a középkori vallásos, feudális műveltséggel, irodalmi vonalon megtalálta az ú. n. klasszikus latin és görög irodalomban.

Az olasz polgárság műveltsége a XIV. század végén és a XV. század elején alakult ki, abban a formában, ahogy mi ismerjük, latin nyelven. Bár az olasz városállamok polgárságánál egészen az 1370-es évekig erős anyanyelvű irodalom fejlődött ki, a 70-es években a Ciompi-féle felkelés, és más plebejus-megmozdulások után visszatér a latinnyelvűség. A humanizmus ugyanis a vezető polgárság műveltsége volt, amely nemcsak a feudális osztállyal, hanem a plebejus rétegekkel is szemben állt. A XIV. század végén az olasz polgárság körében amúgyis megindult egy bizonyos fakú visszafejlődés. Ennek oka, hogy a török megjelenik Európa határán. Az előző századokkal szemben, amelyek a polgárság emelkedésének és kiváltképpen a velencei világkereskedelem kialakulásának századai voltak, most a török megjelenésével bizonyos megtorpanás észlelhető. Az olasz tőke keletről menekült vissza Olaszországba. Ugyanekkor a polgárság addigi expanzivitása helyett visszahúzódott a városi és diplomáciai bürokráciába, és a néppel szemben arisztokratikus jellegű műveltség kialakítására törekedett. Haladó vonásai azonban ennek a műveltségnek is voltak, mert szemben az egyházzal, mondanivalója és ideológiája erőteljesen világi és egyházellenes.

Kérdés, hogy ez az olasz polgári műveltség, amely szembenáll a középkori egyházi kultúrával és ideológiával, milyen funkciót töltött be a feudális Magyarországon. Rá kell itt mutatnunk a magyar irodalmi fejlődés előzményeire. Középkori irodalmunk kettős: az egyik a széles néprétegek irodalma, ez elsősorban szóbeli és anyanyelvű; a másik a vezetőosztályok irodalma, írásos és latinnyelvű. Az első komolyabb kísérlet ennek a megosztottságnak a felszámolására a huszitizmus jelentette. A huszitizmus az első magyarországi mozgalom, amelyik a nép széles rétegeit fogta össze az uralkodóosztállyal szemben. Természetes, hogy a huszita-mozgalom ideológiáját a néptömegek számára a népnek a nyelvén fejezték ki és fogalmazták meg. A huszitizmus eltiprásával azonban az a lehetőség, hogy a magyar irodalomnak a nyelve magasabbfokon is a magyar lehessen, egyelőre megszűnt. A latin megmaradt továbbra is az uralkodóosztály irodalmi nyelvének, a latinnyelvű irodalom pedig vezető irodalomnak. Magyar viszonylatban tehát a humanizmust sehol másutt nem találhatjuk meg, mint az uralkodóosztály körében. Ez az uralkodóosztály azonban nem volt egységes, megosztott a centralizáció kérdésében. Sztálin mondja, hogy a centralizáció másképp alakult ki a nyugati államokban, mint Kelet-

Európában. Míg nyugaton a centralizációt a belső fejlődés hozta létre, addig Kelet- és Közép-Európában egy külső erőből, a töröktől való félelem és védekezés. Ebből következik, hogy nálunk a polgárságnak csak kis része lehetett a centralizált állam megteremtésében. A nyugateurópai polgárságnak a centralizációt támogató szerepét más osztály vette át, mégpedig a XV. század közepe táján a köznemesség. A magyar humanizmus értékelésében a döntő szempont az, hogy a centralizációt végrehajtó királyi hatalom, ill. annak osztálybázisa, vagy pedig a feudális anarchiát képviselő bárók szolgálatában állott-e. A válasz erre a kérdésre nem kétséges: a humanizmus Magyarországon a központosító törekvések ideológiájaként jelentkezik. Mégpedig a királyi udvarban, illetőleg annak központi szervezetében: a kancelláriában.

A XV. század első felében, a 30-as és 40-es években, a kancelláriában egyre nagyobb szükség van propagandistákra, akik a király érdekeit mind befelé, de főleg a külföld felé, elsősorban a török támadások elleni védekezés kérdésében képviselik. Az első nagy humanistát, Vitéz Jánost, éppen ezért a 40-es években Hunyadi János körében találjuk. Ezek alapján kétségbe kell vonni, hogy a humanizmus nálunk már korábban magyar funkciókat betöltve megjelenhetett volna, miként azt Kardos Tibor állítja. A humanizmus nálunk a török-veszély növekedése és a feudális anarchia megszüntetésére irányuló törekvése következtében fejlődik ki. Mátyásnak a központosítás érdekében szüksége volt a humanistákra és a Vitéz Jánostól kinevelt emberekben, mint Janus Pannonius és mások, ezeket lényegében meg is találta.

1492-ben komoly törés következett be mind a magyar humanizmus fejlődésében, mind pedig Mátyás király politikájában. Vitéz János és Janus Pannonius összeesküdtek Mátyás ellen és elbuktak. A centralizációra törekvő uralkodónak azonban ezután is szüksége volt propagandája érdekében az írókra. A magyar humanista csoport leváltása után idegen tollakhoz folyamodott. Ezek az idegen tollak azonban nem a magyar fejlődésből nőttek ki és nem abba ágyazódtak be.

Mátyás király halálával a főúri és főpapi reakció tönkretette mindazt, amit Mátyás épített. A humanizmus fejlődése azonban tovább folytatódott, de már nem a királyi udvar szolgálatában. Ezt a fejlődést csak úgy érthetjük meg, ha pillantást vetünk a középeurópai egyetemekre. Míg a század közepén a humanista műveltség egyedül az olasz egyetemeken volt megszerezhető, a század második felében a krakkói és bécsi egyetem felfejlődött az olasz egyetemek mellé. Ha a magyar diákság egyetemjárását nézzük, azt tapasztaljuk, hogy Mátyás korában mind a köznemesség, mind a polgárság egyre nagyobb számban küldte fiait a krakkói és bécsi egyetemekre. 1400-tól 1526-ig több mint 10 000 egyetemre beiratkozót találunk, és ebből olasz egyetemekre mindössze kb. 500 esik. A magyarországi városi polgárság és köznemesség a század második felében emelkedett annyira, hogy fiait nagyobb mértékben taníttathassa. Ennek az emelkedésnek volt a következménye, hogy például a polgárság, legalábbis egyedeken keresztül részt kérhetett a hatalomból. A Jagellók idején az egész királyi kancellária polgári származásúak kezébe került. A köznemesség a bárókkal szemben vívott harcában szintén használni tudta a humanista képzettséget. A Jagelló-korabeli humanisták azonban irodalmi szempontból nem alkotnak jelentőset, nem tudták a haladó törekvéseket úgy kifejezni, ahogy Janus Pannonius. Az 1514-es parasztháború a humanistákat is a reakció oldalára sodorta. Ezek a humanisták azután 1526-ban az uralkodóosztállyal együtt buknak el. Egyedül a polgárságnak és a köznemességnek egyes képviselői maradnak meg, mint pl. Pesti Gábor, aki már a latinul nem tudó polgári olvasók számára magyar nyelven ír és azt a tudást és erudíciót, amelyet a humanizmustól kapott, a magyar nyelv tudatos kiművelésére használja.

A reformáció megindulásával a humanizmus lényegében talaját veszti. A reformáció sokkal szélesebb rétegekre támaszkodik, és ezek magyar nyelvet és más mondanivalót követelnek. A humanizmus később ott jelenik meg

ismét, ahol megint központosító törekvés alakul ki: a Báthoryak Erdélyében. Ez már nem tartozik mai tárgyalásunk körébe.

II. Az előadást követő hozzászólások

Kardos Tibor: Az előadó elmondta, hogy mit ért történeti humanizmuson. Meg kell, hogy mondjam: nincs is más, csak történeti humanizmus. A kutatóknak egyik csoportja azt hiszi, hogy a humanizmus csak a reneszánsz-polgárság megjelenésével tűnik fel; én azokhoz tartozom, akik azt állítják, hogy a történelem több korszakában felbukkant, mint társadalmi, kulturális jelenség, de intenzitásában, kiterjedésében különbözött, és ez idővel minőségi változást is hozott magával. Másként jelentkezett Alexandriában, vagy a Scipiók körében, és egészen másként a reneszánszban. Másként jelentkezett a XVIII. században a libertinusoknál, a XIX. században az orosz forradalom előkészítése idején és Thomas Mannál, a polgári válság-irodalom utolsó jelzőjeként, és megint másként a szocializmus új társadalmában. A humanizmus csak egy összefoglaló *név*, amelynek *tartalma* változik és fejlődik.

Ami a mi szerény humanista kutatásunkat illeti, bizonyos mértékig nem érték egyet Horváth János megítélésével. Ő mint szintétikus, a mások kutatási eredményeit használta fel, azokat jelentősen tényleg nem gyarapította, azonban a humanizmus helyének első kijelölése a magyar irodalomban elválaszthatatlan az ő munkásságától. Ha megnézzük Pintér „irodalomtörténetét”, vagy Császár Elemér irányát, azt látjuk, hogy hallani sem akartak humanizmusról. Első ízben értékelést a humanizmusról Horváth János adott, s ez az ő érdeme.

Térjünk át a mi csoportunkra. A felszabadulással olyan vízvázalstól mentünk keresztül, amely mindenkinek kötelességévé teszi, hogy igyekezzenek ítéletet mondani munkásságáról. Már most a nélkül, hogy magamat menteni akarnám, meg kell állapítanom, hogy én a huszitizmust soha nem azonosítottam a humanizmussal. Azt mondtam, hogy a huszitizmusnak nyomai vannak a magyar szellemi élet felszabadításában, megállapítottam viszonylagos tendencia-párhuzamot közte és a renaissance-humanizmus között, és a magyar társadalom középkori formájának felbontásában szerepet tulajdonítottam neki.

Tetszetős Gerézdiinek az az állítása, hogy a humanizmust formális alapon ítélt meg. Amikor Janust vizsgáltam, a haladás gondolatait (a fejlődés gondolata, materialista-panteista világszemlélet, Amerika felfedezésének megsejtése, stb.) együtt szemléltem a formai tökéletességgel. A formai haladás elválaszthatatlan a tartalomtól. Formalizmus ott jelentkezik, ahol tartalmi haladás nincs. Janus Pannonius nem azért a legnagyobb humanista, mert legszebben írt verseket, hanem mert nála merül fel először a történeti haladás gondolata Magyarországon. Semmiféle erőteljes stílus nincs erőteljes gondolat nélkül. A formák változását azért vizsgáljuk, mert a forma, a külső jelenségek megváltozása, egyszersmind belső változásra is utal.

A „virtuális Magyarországról” kell egy-két szót ejtenem. Persze, hogy ma már nem fogadom el, de minden tudományos jelenség keletkezése korszakából érthető. Ignotus úgy értelmezte, az akkori viszonyok között, hogy azt a „jobbik Magyarországot” igyekeztem ábrázolni, amely évszázadokon keresztül nem tudott megvalósulni, de a humanizmus idején formálódott ki először. Kétségtelen, ez visszhangja volt az akkori elnyomásnak.

Térjünk ezután a dolog tárgyi részére. Gerézi szerint az olasz polgárság a nemességgel vívott harca során hozta létre a humanizmust. Az olasz polgárságnak a nemességgel folytatott küzdelme és a tőkeakkumulációk azonban XII., XIII. században játszódtak le. A XIV. és XV. században az olasz polgárság főgondja már a megszerzett javak megtartása. Egyre inkább feltűnik az a jelenség, hogy a tőkét igyekeznek földbirtokvásárlással konzerválni. Ez

a meoénás polgárság a nemességgel, mint harci ellenféllel már vajmi keveset törődik. A nemesség már lesüllyedt vagy összeházasodott a polgársággal. A humanista polgárság ellenfelei tehát nem a nemesség, hanem a városi plebejusok.

A magyarországi humanizmus eredetével kapcsolatban nem vagyok egy véleményen az előadóval. A humanizmus első jelentkezését nálunk már a huszita-mozgalom előtt is megtalálhatjuk, sőt a humanizmusnak bizonyos része is volt a huszita-mozgalom előkészítésében. A huszita-tanok elterjedését néhány évtizeddel megelőző pécsi egyetemen tartott beszédek olyan tanokat hangsúlyoznak, melyek a humanizmusnak a leghaladóbb vonásait fejezik ki. Ezekben a beszédekben merül fel először, magyar földön, amit Cicero mond a De Officiisben, hogy minden emberen segítenünk kell, csak azért, mert ember. Az emberi nem közössége és egyenlősége nem valami természetjogi tétel, hanem Cicero gondolata alapján nyer kifejezést. Tudjuk, hogy a XV. századi parasztmozgalom a Délvidéken robban ki és hogy az ekkor már megszűnt pécsi egyetem volt hallgatói — prebendások, az alsó papság tagjai — részt vettek benne. A humanizmusnak tehát bizonyos tételek hangoztatásával szerepe volt a huszita parasztmozgalom előkészítésében. Ugyanezt a Dózsa-féle parasztháború esetében is ki lehet mutatni.

Ami a centralizációt illeti, valóban a török veszélyben kell a legdöntőbb tényezőzt látnunk. De Sztálin, aki a renaissance-kori orosz centralizációt a tatár és török veszélytől teszi függővé, utal rá, hogy természetesen belső tényezők is voltak. Magyarországon sem hiányoztak.

Nagyon helyes volt a szomszéd egyetemek hangsúlyozása. Azonban a statisztika félre tud vezetni, bár első pillanatban remek hatást lehet elérni a számokkal. Nem a 10.000 tanuló a lényeges, hanem a megoszlás. Az a 400—500 ember volt a legjelentősebb, akik Bolognába, Pádovába jártak: Istvánfi, Zsámboki, Forgách stb... Igen fontos a két középeurópai egyetem is — különösen a krakkói, ahol jóval korábban érezzük már a humanizmus szelét, mint Bécsben —, de a humanizmus leghaladóbb hangja továbbra is olasz földön van, főleg Pádovában.

A magyar humanizmus legnagyobb eredményének Janus Pannonius munkásságát jelölhetjük meg. De az is jelentős, hogy az idegen humanisták magyar talajon olyan műformákat honosítottak meg, mint pl. az oknyomozó történetírás, mely meglátja a társadalmi osztályokat, felfedezi később a nemzeti nyelvet, mint irodalmi eszközt. Felmerül végül a kérdés, jogos-e a humanizmusnak 1526-tal való lezárása. Bizonyos törés történt, de a társadalom erői nem változtak meg annyira, hogy itt éles határt emelhetnénk. Bonfinivel kezdődik az új magyar történetírás, ezt folytatja tovább Brodaries, majd a Mohács utáni Verancsics, Forgách Ferenc, Szamosközi. Forgách eljut a legridegebb társadalomkritikáig: ez a humanizmus eredménye.

Karácsonyi Béla: Gerézdi Rabán előadásában és Kardos Tibor hozzászólásában súlyos hibák voltak. A legsúlyosabb hibát bizonyos történetellenes szemléletben látom. A „történeti“ humanizmus kérdésében mind Gerézdi, mind Kardos szemelláthatóan tagadja a fejlődés-gondolatot. Gerézdi azt mondotta, hogy az olasz polgárságnak a feudalizmus elleni harcban ideológiára volt szüksége, ezért visszanyúlt a római *polgársághoz*. Ez pontosan ugyanaz a hiba, amit Kardos Tibornál kifogásolt. *Ókori humanizmusról, ókori polgárságról* beszélni annyit jelent, mint a *fejlődést tagadni*, örök szellemi jelenségekről, örök társadalmi formákról beszélni. Ha az ókorban volt polgárság, akkor volt kapitalizmus, és lesz a jövőben is. Ilymódon humanizmusnak lehetne nevezni a Napoleon-korabeli babérkoszorús, bibortógás ábrázolási mód alapján a bonapartizmus szellemi felépítményét is.

Kardos Tibor helyesen mutatott rá arra, hogy a XV—XVI. század olasz polgársága már nem kifejezetten antifeudális réteg. Annál a polgárságnál már nem a feudalizmussal való szembenállás a döntő, hanem a városi plebejus-réteggel való ellentéték. A XV—XVI. század olasz humanizmusa ennek

a hanyatló polgárságnak a világnézete és éppen ezért lesz latinnyelvű, éppen ezért fordul szembe a nép nyelvével.

Helytelen volt a centralizációs kísérlet osztálybázisának kiértékelése. Itt mindenképp arra kell rámutatni, hogy a külső veszély — mint erre Sztálin nagyon nyomatékosan felhívja a figyelmet Cvetkov és Aljupovhoz írt levelében — semmiképp sem helyettesítheti, pótolhatja a belső gazdasági fejlődést. Nyilvánvaló tehát, hogy a centralizáció belső előfeltételeinek Magyarországon is bizonyos mértékig adva kellett lenniök, hiszen a belső fejlődés adottsága nélkül a külső veszély sem hozott volna létre centralizációt. Gerézi azt mondotta, nyugaton a centralizáció a polgárságra támaszkodott, nálunk pedig a köznemességre. Ebben a megállapításban kétsős hiba rejlik. Egyfelől elkeni a centralizált állam *feudális* jellegét, amelynek osztálybázisa éppen nem a polgárság, hanem a feudális uralkodóosztály, amelynek érdekében használják fel a polgárság gazdasági erőforrásait, másfelől nálunk köznemességről beszél, ami rendi kategória, nem pedig világosan körülhatárolt társadalmi kategória. Ahol köznemességről beszélünk, ott mindig precízen meg kell vizsgálnunk, középemességről, vagy kisbirtokos nemességről van-e szó.

Túlzásnak tartom, hogy a XV. században tízezer külföldön tanuló magyar származású egyetemi hallgatóról beszélünk. Ez a szám távolról sem jelenti azt, hogy mindegyikük elvégezte az egyetemet külföldön. Nyilvánvaló, ezek között oda értendők a mezei hallgatók, kóbor diákok, akik egy-egy félévre megfordultak valamelyik egyetemen, benne van a papi utánpótlás is mindenképpen ki kell hangsúlyozni, hogy ennek a számnak döntő többsége félbemaradt egzisztencia.

Ami azt a kérdést illeti, hogyan lettek Magyarországon a feudális uralkodóosztály egyes tagjai a polgári humanista gondolat képviselői, a válasz talán így fogalmazható meg: ez azért lehetséges, mert az a humanizmus, amit ők átvesznek, már egy erősen feudalizált humanizmus. A magyar humanizmus értékelésénél döntő szerepet játszik az is, hogy van-e olyan irányzat, amely tőle balra áll. Már pedig kétségtelen, hogy van ilyen irányzat, a népi-plebejus irányzat. A parasztság forradalmi ideológiája a XV. században a huszitizmus volt, és minthogy a Budai Nagy Antal-féle parasztháború leverése után a parasztság osztályharcra tovább folyt, nyilvánvalóan az osztályharc ideológiai felépítménye sem tűnhetett el nyomtalanul. Éppen ezért feladatunk, hogy a huszita ideológia folytonosságát egészen a reformációig kimutassuk; ugyanígy meg kell találnunk a magyarnyelvű irodalom folytonosságát is. Persze, ettől függetlenül, az uralkodóosztályon belül álló humanizmus még lehet haladó. Itt abba a kérdésbe ütközünk, hogy vajjon mi volt a kapcsolat Mátyás centralizációja és a humanisták között, különösen akkor, amikor szembe kerültek egymással. Nem merném a kérdést egyszerűen azzal elintézni, hogy a humanisták ekkor Mátyástól jobbra álltak. Ez behatóbb kutatást igényel. Mindenesetre figyelemreméltó jelenség, hogy Mátyás az összeesküvésben résztvevő báróknak minden további nélkül megbocsátott, birtokaikat nem bántotta. Janusék viszont — legalább is úgy látszik — nem kötöttek kompromisszumot.

Szó volt még arról, hogy a humanizmus 1526 után tovább élt-e még vagy sem. Az kétségtelen, hogy a XVI. század eleje történeti fordulópontot jelent: a centralizáció kísérletének a bukása, a parasztság fegyveres osztályharcának a leverése, az ország függetlenségének az elvesztése, a társadalmi, politikai fejlődésben olyan fordulópontra jelentenek, amelyek mellett nem lehet észrevétlenül továbbsiklani. Helytelennek tartom azonban az előadónak azt a megállapítását, hogy Mohács után a humanizmus az uralkodóosztállyal együtt elsüllyedt. Itt igaz van Kardos Tibornak, aki rámutatott arra, hogy a feudális uralkodóosztály Mohács után is hatalmon maradt, és a humanizmus is tovább élt.

Szabolcsi Miklós: Egyáltalán nem tartom kielégítőnek Gerézi és Kardos kritikáját a Horthy-rendszer humanista kutatásáról. Ezt a kérdést sokkal

élesebben kell felvetni, mind a maguk, mind a mások munkásságával szemben. Azt hiszem, hogy a „virtuális Magyarország“-ot hirdető munkák a magyar polgárság tekintélyes részére nagy hatással voltak. A Horthy-kor értelmiségében voltak, akik a forradalmi baloldalhoz tartoztak és voltak, akik a humanista kutatáshoz. A humanista kutatók pedig elvonták a figyelmet a fasizmus közvetlen veszélyétől, a háborúelleni küzdelemtől.

A vitának szerintem elsősorban azt kell tisztázni, hogy a magyar irodalom haladó, vagy nem haladó hagyományaihoz soroljuk-e a humanizmust. Ezt több tényező határozza meg: a humanizmusnak saját korszakában mi a helye; jelentős és fontos szerepet töltött-e be irodalmunk fejlődése szempontjából. Véleményem szerint a magyar humanizmus szorosan és elválaszthatatlanul összefügg Mátyás értékelésével. Számon kell tartanunk a magyar irodalom korszakai között, nemzeti hagyománynak is kell tekinteni, de távolról sem lehet olyan nagy szerepet tulajdonítani neki, mint ahogy azt az elmúlt korszak tette.

Klanczay Tibor: Gerézdi előadásából azt hiányolom, hogy nem tisztázta a humanizmusnak a magyar irodalom fejlődésében betöltött szerepét. Általában háttérbe szorultak a vita során a szorosabban vett irodalmi kérdések, bár kétségtelen, hogy a humanizmus történeti helyének a tisztázása az irodalmi vizsgálódás és értékelés előfeltétele. Nem volt szó a vitában arról a fontos szerepről, melyet a humanizmus irodalmunk elvilágiasodásában betöltött. Egészen a XV. század elejéig Magyarországon egy latinnyelvű vallásos irodalmat találunk. Ez az irodalom néhány évszázad alatt magyarnyelvű és világi irodalomná vált. Abban, hogy a XVII. századra már magyarnyelvű és világi tárgyú irodalommal rendelkezünk, a humanizmusnak döntő érdeme van. XVI–XVII. századi világi költészetünket: Balassit, a széphistóriákat, Zrínyit nem lehet elképzelni a humanizmus nélkül.

Szó esett a vitában az olaszországi humanizmus jellegéről. Vigyázzunk azonban arra, hogy az olasz humanizmusból ne vonjunk le mechanikus következtetéseket. Itáliában az 1400 táján létrejött latinnyelvű humanista irodalom visszaesést jelent Dante, Petrarca, Boccaccio nemzeti nyelvű költészetével szemben. Nálunk azonban a humanisták nem egy magyarnyelvű világi költészetet szorítanak háttérbe, hanem egy vallásos egyházi irodalmat. Hogy miért csak az irodalom tárgyát tudták megváltoztatni, a nyelvet pedig nem, arra Gerézdi magyarázatát kielégítőnek tartom. Míg tehát Olaszországban a humanizmus a nemzeti nyelv visszaesését idézte elő, nálunk nem; míg ott a humanizmus előtt is volt már világi tárgyú irodalom, nálunk ez teremtette meg. Ez persze nem érinti az olasz humanizmusnak a magyarral szembeni fölényét, ami a fejlettebb társadalmi viszonyok miatt természetes.

A fentiekből már feltétlenül következik a magyarországi humanizmus haladó volta. És bár feltétlenül igaza van Karácsonyinak abban, hogy van irányzat a humanistáktól balra is, az irodalmi alkotások értékelését végső soron az dönti el, hogy tükrözik-e az egész nép vágyait és törekvéseit. Janus Pannonius pedig — bár nem a nép nyelvén — a török elleni harcban a hirdetésével, az ország függetlenségének hangsúlyozásával a Habsburgokkal szemben, az egyházi visszaélések és a pápa üzelmeinek a leleplezésével nemcsak a királyi udvarnak, nemcsak az uralkodóosztály egyik frakciójának, hanem az egész nép törekvésének adott hangot. Az már más kérdés, hogy találunk-e ilyen humanistákat a Jagello-korban is. Ezt nagyon problematikusnak tartom, mert az 1514-es parasztháború olyan vízvonalat jelentett, hogy utána az uralkodóosztályhoz tartozó humanisták már nem tudhatták az egész nép kívánságait megfogalmazni. A humanizmus pozitív oldalát látom azonban Pesti Gábor szerepében: nála olvassuk azt, hogy minden nemzet a maga dicsőségére saját nyelvén írott irodalmat akar teremteni. Ez nagyon lényeges dolog és ezt egy humanista mondta. A reformáció kétségkívül sokkal élesebben veti fel a haladás kérdéseit a XVI. században, mint nálunk a humanisták közül bárki is, de a reformátor-írók nem látják elég világosan a török veszélyt és eleinte nem

látják a német veszélyt sem. A XVI. század derekán egyetlen reformátor-író fejezi ki művészileg, hogy a magyar népnek négy ellensége van: a bárók, az egyház, a török és a német és ez Bornemisza Péter, az egyetlen humanista képzettségű reformátor.

Heckenast Gusztáv: Haladó hagyomány-e a humanizmus? Abban azt hiszem valamennyien egyetértünk, hogy nem tartozik forradalmi hagyományaink közé. Sok negatív vonás is van benne, a pozitívakra szeretnék rámutatni. Az első jelentős magyar humanista, Vitéz János, Hunyadi Jánosnak volt a kancellárja. Hunyadiáról pedig Marx úgy emlékezik meg, mint a magyar történelem egyik legnagyobb alakjáról. Marx jegyzetei a magyar történelemről a XV—XVI. században a török elleni harcot jelölik meg központi kérdésnek, és fellétlenül pozitívan értékelik. A török elleni honvédő harc propagátorai pedig jórészt a humanistákból kerültek ki. Ez a körülmény óvatosságra int a Jagello-kori humanisták értékelésében is.

Szauder József: Az előadó is, a hozzászólók is úgy határozták meg a humanizmust, mint az olasz polgárság ideológiáját. Egységes olasz polgárságról s polgári fejlődésről azonban a XIV—XV—XVI. századi Itália esetében — hisz különböző fejlettségű városállamokból állt — nem beszélhetünk. A humanizmus fogalmát a vitában kissé elvontnak éreztem, nem domborodott ki e fogalomban a konkrét osztályharcos tartalom. Pedig nyilván más a firenzei, a római, a velencei stb. „humanizmus“ s nem szabad azt hinnünk, hogy humanistáink megérthetők volnának az itáliai humanizmussal való kapcsolataiknak határozott lokalizálása, az itteni konkrét osztálytartalmak figyelembevételével nélkül. Így pl. Janus Pannonius Velencétől tanulhatta a „*stato misto*“, az osztályok erőit egyensúlyban tartó vegyes állam elvét, mellyel nem is állt idegenül a magyar politikai s társadalmi életben.

Varjas Béla: A humanizmus haladó jellegével és funkciójával kapcsolatban szó esett az irodalom elvilágiasodásáról és a kései humanistáknál a nemzeti nyelv felfedezéséről. Ezekhez kapcsolódik a realista ábrázolás kérdése. Az új természetlátás, a vitézi élet ábrázolása éppen Janus Pannoniusnál vetődik fel, az ő költészetében jelentkezik először és innen végigvihető egészen Balassáig. A természettudományos gondolkodás szempontjai is a humanistáknál érvényesülnek először, hasonlóképpen ők teszik először vizsgálat tárgyává a népi nyelvet és a népi költészetet. A humanizmus tehát végeredményben a nemzeti nyelv használatát, a világi tárgyválasztást és a realista ábrázolás bizonyos szempontjait hagyja örökül a XVI. századnak.

Gerédy Rabán: Néhány a vita során elhangzott megjegyzésre szeretnék válaszolni. A „történeti humanizmus“ kifejezésen azt értettem, hogy a humanizmus nem időfeletti, nem statikus, hanem egy meghatározott társadalomhoz, időhöz van kötve. Rosszul fejeztem ki magamat akkor is, amikor azt mondtam, hogy az olasz humanisták az ideológiáért fordultak vissza a római klasszikusokhoz. Csupán azt akartam mondani, hogy az igényeknek megfelelően ideológiai fegyvert vesznek a klasszikusoktól és azt használják fel saját céljaiknak megfelelően. 1526-ot egy pillanatig sem állítom fel olyan cezurának, amely után semmi továbbélés nincs. Az a humanizmus azonban, mely a Mátyás-korszakot és a Jagello-kort jellemezte — amit rossz kifejezéssel klasszikus humanizmusnak nevezhetnék — megszűnt. Ami viszont az 1550-es években megjelenik, az már egy egészen más jellegű humanizmus. 1526-tal csupán azt akartam jelölni, hogy a „klasszikus“ humanizmus periódusa ekkor lezárul.

*

A vita tanulságait összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy az előadó és a hozzászólók humanista-kutatásunk alábbi fontos elvi kérdéseire összpontosították figyelmüket:

1. *Az eddigi humanista-kutatás bírálata.* A vita megállapította, hogy polgári humanista kutatásunk jórészt a Horthy-rendszer érdekeit szolgálta. Ezért a magyar humanizmus történetét meghamisította.

2. *A humanizmus meghatározása.* Helytelennek bizonyultak a humanizmus meghatározásával kapcsolatos történetellenes szemléletek („történeti“ humanizmus és „formális“ humanizmus szembeállítás; a humanizmus, mint a történelem különböző korszakaiban feltűnő társadalmi jelenség). A humanizmus annak a XV—XVI. századi olasz polgárságnak az ideológiája, amely már szemben áll a városi plebejusokkal s így forradalmiságát már elvesztette.

3. *A magyar humanizmus funkciója.* A vita résztvevői szerint a humanizmus Magyarországon eredetileg a Hunyadi-ház centralizációs politikájának az ideológiai fegyvere volt.

4. *Humanista irodalmunk értékelése.* Az előadó és a hozzászólók megállapították, hogy humanista irodalmunk haladó hagyományaink közé tartozik, mert világi irodalmat teremtett, a török elleni honvédő harc szükségességét hirdette, legnagyobb képviselője Janus Pannonius Magyarországon elsőnek leplezte le költeményeiben az egyház visszaéléseit, és megtette az első lépéseket a realista ábrázolás felé, végül, mert a kései humanisták a magyarnyelvű irodalom propagátorai lettek.

5. *A Jagello-kori humanizmus értékelése.* Ezen a ponton a vita nem volt eredményes, ami azt bizonyítja, hogy itt beható részletkutatásokra van szükség.

6. *A humanizmus továbbélése Mohács után.* Mivel Mohács után is a feudális uralkodóosztály maradt hatalmon, nem szűnt meg az uralkodóosztály egy részének műveltsége, a humanizmus sem. Tartalmában és formájában változva bár — az egész XVI. században megtalálható.

Összefoglalta: Sallay Géza

NÉPBALLADÁINK TÁRSADALMI ALAPJA

(Hozzászólás Balogh V. László cikkéhez)

A székely népballadakincs kapcsán fölvetődött a magyar és kelet európai népballada-kultúra társadalmi alapjainak kérdése. Ez a magyar irodalomtudománynak és folklorisztikának valóban időszerű megvitatandó problémája.¹ A népi demokratikus országok testvéri népeinek le kell végre számolniuk azokkal az ideológiai eltévelyedésekkel, amelyek meggátolhatják e népek zavartalan egymásratalálását, politikai és kulturális együttműködését.

A hírhedt Vadrózsapör „újrafelvételét“ tehát csak helyeselni lehet: hadd számoljunk le már végre a román és magyar nép közti barátság egyik nyugtalanító, sötét foltjával, tisztázzuk a marxista-leninista társadalom- és irodalomtörténet módszerével a kérdést.

I.

1. Balogh László kezdeményezésének éppen ebben, a „újrafelvétel“ időszerűségében van első és legfontosabb jelentősége. Cikkje, mint maga szándékolja, vitát akar kiváltani a kérdés végleges tisztázására.

2. Érdeme és erénye a kezdeményező lépésnek az a föllétlenül progresszív kritikai tendenciája, amellyel a feudálkapitalista politikai viszonyokból táplálkozó nacionalista-soviniszta mótely ellen — mindkét oldalon, de főként, igen helyesen, magyar részről jelentkező formáiban — föllép, megcáfolja a nemzeti „felsőbbrendűség“, „kultúrfölény“ nacionalista elméleteit.

3. Erénye végül a kezdeményező cikknek, hogy a valóságtól elrugaszkodott szellemtörténeti módszerrel, a misztifikáló miliőelmélettel, és a formalista motívumkutatással szemben következetesen az irodalom és költészet

¹ Balogh V. László: A székely népballadák kérdéséhez. (Irodalomtörténet, 1950, 1. sz., 31—36.)

gazdasági-társadalmi alapjainak föl kutatását tartja szem előtt, és döntő módon ezt hangsúlyozza ki a keleteurópai népballadakincs alapvetően azonos jellegének megmagyarázására.

Mindez erénye, érdeme a kezdeményezőnek. Nem véletlen azonban, hogy éppen ezek a vonások konkrét megvalósulásukban egyúttal súlyos hibákat is rejtenek magukban, amelyek helyesbítése a kérdés helyes megoldása szempontjából feltétlenül szükséges.

II.

1. A cikk döntő mondanivalójában nem több, mint amit a kérdésről egyrészt Ortutay Gyula „Székely népballadák“ c. könyvének bevezetésében, másrészt 1935-ben Gaál Gábor „A magyarságtudományi törekvések bírálatához“ (Korunk, 1935 : 846—854) c. cikkében már elmondott, s így joggal érezzük, hogy e rövid újrafölfőzés helyett érdemesebb lett volna magának Gaál Gábornak az írását teljes egészében újraközölni; egyrészt, mert csak a mai viszonyok teszik lehetővé a 15 évvel ezelőtt szükségképpen elhallgatásra ítélt mondanivaló nyílt megvitatását, másrészt, ebből következően, Gaál Gábor ekkori írása ma szinte hozzáférhetetlen.

2. Balogh László a sovinizmus elleni harc hevében akaratlanul is túllő a célon, átesik a ló túlsó oldalára a nagy lendülettől. A polgári nacionalizmus elleni harc valóban elsőrendű fontossága történet- és irodalomtudományunknak, de mindez nem indokolja, hogy valóságos nemzeti sajátosságainkat az alapvető azonosság hangsúlyozása mellett föl ne mutassuk, hogy ezeknek a valóságot gazdagító nemzeti specifikumoknak jelentőségét ki ne emeljük. Balogh László hajlamos erre, amikor kizárólag azokat a valóban meglévő közös és azonos mozzanatokot emeli ki, amelyek a keleteurópai népek népballadakincsének hangulat- és kifejezésbeli azonosságát társadalomtudományi alapon megmagyarázzák. Nem elegendő itt „ongedélyezni“ „árnyalati módosulásokat“, „színezetbeli sajátosságokat“, hanem a kérdés tárgyalása során állandóan ügyelni kell a kettősségre: az *általános* és *sajátos* dialektikájára. Ha a szerző Solymossynál frissebb szemléletű irodalmat is figyelembe vett volna, akkor például rámutathatott volna arra, hogy az alapjában azonos társadalmi indokoltságú, s így hangulatban és kifejezésben is annyira rokon keleteurópai népballadáinknak nemzeti vonásai a kutatás mai fokán nagyjából már megmutatkoznak: ennek a szintétikus műfajnak² egyik-másik eleme, domináló funkciója, teszi a magyar, különösen a székely népballadát sajátosan drámaivá, a románt jellegzetesen lírikussá, a szerbet epikussá,³ a nélkül persze, hogy ezek a vonások mechanikus szabállyal uralkodnának egy-egy nép költészetében. Mégis, kétségtelenül vannak, s létük vitathatatlanul nemzeti jellemvonás, amely természetesen — a nemzet klasszikus sztálini fogalmából következően — nem szubsztanciális, nem földrajzi, hanem társadalomtörténeti terméként létrejött „néplélek“ tükröződése. Így konkretizálódik a keleteurópai népek azonos társadalmi sorsából születő népballada-költészet magyar, román vagy szerb folklórrá. Az éremnek mindkét oldalára egyszerre kell tehát rámutatni.

3. Mindez azonban még nem a legdöntőbb hiba a népballada-kérdés kifejtett szemléletében. *Sokkalta veszélyesebb az az egyszerűsítő, vulgarizáló tendencia, amely a társadalom-, műfaj- és tárgytörténetileg olyan bonyolult népballada-genezist egyetlen történelmi dátummal véli elintéztettnek.*

Balogh László a székely népballadák „keletkezésének és eredetiségének“ kérdését ígéri megvilágítani, s voltaképpen csak a népballada társadalmi alapjainak elemzését adja: már pedig valaminek az *alapja*, nem az *eredete*. Teljes egészében megállja a helyét az a tétel, hogy a népballada szükségkép-

² Vö. Turóczi-Trostler József, Löw Immanuel-Emlékkönyv. (Bp., 1947, 156.)

³ Vö. Ortutay: Székely népballadák legújabb, harmadik kiadása. (Bp., 1948, 51—52.)

pen a feudalizmus *talaján* jöhetett csak létre, de helytelen ezt úgy vulgarizálni, mintha a népballadának mint műfajnak a feudalizmus lenne *oka*, s kivált képpen nem a feudalizmus *általában*, hanem a feudalizmusnak a Dózsa-háborút követő, a parasztsors keménységét, kilátástalanságát elmélyítő *szakasza*.

A ballada mint műfaj kétségtelenül megvolt már a Dózsa-felkelés előtt is, a ballada elemei pedig — amelyek egyetemes emberi típusok, motívumok, sorsok, s amelyeknek csupán sajátos egybeszerkesztődése hozta létre egy társadalomtörténeti ponton a balladát, mint olyat — még a ballada megszületése előtt is megvoltak a folklór más, a megelőző társadalmi formáknak megfelelő, vagy több társadalmi formán át élő műfajaiban, eposzokban, mesékben, lírai dalokban, mondákban stb.

Már ez is mutatja, hogy *egyetlen társadalomtörténeti okra egyszerűsíteni a ballada alapjának kérdését nem lehet, s kiváltképp nem lehet a ballada eredetének kérdését*. Balogh azt mondja, hogy népballadánk ős-szövegei, ú. n. „archetypusai“ közül néhány valószínűleg a 16. századnál is régebbre nyúlik vissza, de a mai formák a 16. század óta kristályosodtak ki. A folklórban persze — a népköltészeti alkotások változatainak szakadatlan egymásba-kapcsolódása következtében — archetípusról nem beszélhetünk, mert nincs semmi fogódzónk, kritériumunk arra nézve, vajjon egy változat ehhez vagy amahhoz a típushoz tartozik-e még vagy már. A folklór változataiban él, s szinte lehetetlen a sok változat közül egyet „alapszöveg“-nek tartani, helyesebben, ha lehetne is *in flagranti* egy ilyet találni, az is olyan „egyéni“ alkotás lenne, amely az eddigi hagyományos, közösségi mondanivalót foglalja össze s teszi egy új hagyomány kiindulópontjává. Éppen ezért az ilyen archetípusok tudományos „előállítás“ absztrakciót eredményez, minden valóságérték nélkül. Mégis, ha valamelyik balladát, pl. a Bíró Mátét lekoppasztjuk legősibbnek vélt elemeire, a mondanivaló lényege, Bíró Máté típusa és sorsának tanulása azonos marad. Bíró Máté típusa nagyon kínálkozik Dózsa György alakjával való összevetésre, mégis azt kell mondani: túl egyszerű elképzelés lenne irodalmi megfelelőjének tartani. Nem, Dózsa György sorsa már csak megerősíthette a Bíró Máté tanulságának igazát, éppúgy, mint ahogyan a Dózsa-forradalom leveretése utáni kíméletlen nemesi elnyomás is csak megerősítette azt a társadalmi helyzetet, amelyből a népballadák komor, sötét, tragikus világa kisarjadt.

Arról van tehát szó, hogy egy gazdag, sokrétű mondanivalójú, motívumú, formájú balladaköltészet megszületésének *eredetét* folkloristikus költészeti törvények közt, társadalmi *alapját* pedig nem egyetlen, mechanikusan kiemelt történelmi dátumban, hanem egy egész társadalmi korszakban, *nem 1514-ben, hanem a feudalizmusban általában*, kell megjelölnünk.

Péter László

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ

Tisztelt Szerkesztőség!

Az Irodalomtörténet 1950. I. számában megjelent Válasz és önkritika c. cikkemre Klaniczay Tibor ugyanott „Néhány megjegyzés“ címen válaszolt. A nélkül, hogy Klaniczayval többé vitatkozni óhajtanék, meg kell állapítanom, hogy e cikkében — mint a vita kiindulópontjául szolgál előadásában is — megint olyan kijelentéseket és gondolatokat tulajdonít nekem, amelyeknek írásomban nyoma sincs. Ezért tisztelettel kérem, hogy alábbi helyreigazításaimnak helyet adni sziveskedjenek:

1. Kl. kétszer is azt állítja, hogy Válasz-omban fenntartottam álláspontomat és hogy „könyve alapkérdésének felvetését és megoldását fenntartva, Komlós a kozmopolitizmus mellett foglalt újólag állást“. Ezzel szemben az az

igazság, hogy cikkemben könyvem alapkérdését és annak megoldását nem tartottam fenn.

2. Válaszomban annak igazolására, hogy „1917-ig, mindaddig tehát, amíg haladottabb társadalom csak nyugaton volt, a magyar író nyugatellenessége reakciós magatartás, nyugatrafordulása pedig nem kozmopolitizmus, hanem progresszió“, Bacányi és Petőfi példáján kívül Révai elvtársat is idéztem, aki szerint: „Ady szeme, egész műveltsége, forradalmisága a magyar demokratikus kultúra valamennyi hagyománya következtében nyugatra nézett, nem keletre. Párisra, a polgári demokratikus forradalmak „szent földére“, nem pedig Oroszországra“. „Éz akkor — fűztem hozzá — éppúgy a haladás kívánását jelentette, mint a ma leghaladottabbhoz, a szovjethez fordulás.“ KI. szerint ezekkel a következő súlyos hibákat követtem el: 1. A Révai-idézetnek az összefüggésből kiragadása által hamis értelmet adtam; 2. Révai ugyanis *megmagyarázza* Ady magatartását, de egyáltalán nem abban látja Ady haladó jellegét, hogy a proletárforradalom *helyett* a burzsoáforradalom klasszikus országát követi; 3. én viszont pozitíven értékelem, hogy Ady Párisra vetette szemét, nem pedig Oroszországra; 4. még hozzá nem valamely nyugati burzsoá forradalmi mozgalmat hoztam egynevezőre — az „éppúgy“ kötőszó révén — a szovjet kultúrával, hanem a burzsoá dekadenciát, s így megint a kozmopolitizmus bűnét követtem el. Ezzel szemben az igazság az, hogy 1. Bacányi, Petőfi, Ady haladó jellegét nem abban látom, hogy a *proletárforradalom helyett* fordultak nyugat felé, hanem azt értékeltem bennük pozitíven, hogy odafordultak, ahol az ő idejükben a leghaladottabb társadalom volt; 2. nem a burzsoá vagy épp a dekadens kultúrát hoztam egy nevezőre a szovjet kultúrával, hanem azt mondtam, hogy a feudalizmusból a burzsoá kultúra felé fordulás is haladás volt, mint ahogy ma az a szovjet kultúra felé fordulás; annak fejtegetése, hogy az utóbbi összehasonlíthatatlanul jelentősebb, mert tartalmilag is egészen újat hozó fordulat, nem tartozott a válaszomban taglalt kérdéshez.

Soraim közlését előre is köszönöm, tisztelettel

Komlós Aladár¹

¹ Komlós Aladár levelének közlésével a vitát lezárjuk, minthogy folytatása nem vált tárgyilag indokolttá. Szerk.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

VARGYAS LAJOS :

A LEGRÉGIBB EREDETI MAGYAR VERS

A László királyról szóló ének egyik legjobb verselésű és legszebb nyelvű magyar költeményünk a középkorból. Sajátos ritmusa a Mária-siralommal együtt külön helyet biztosít számára középkori költészetünkben s bizonyára valami régi magyar verselés nyomait őrzi. Az ének eredetisége, vagy fordításvolta már ezért is igen nagy jelentőséggel bír s ez a kérdés már élénk vitára is adott alkalmat.¹ Bár ennek a vitának hullámai egészen napjainkig értek el, mégis, úgy látszik, a tudományos közvéleményben már rég eldőltnek tartják a kérdést: általában elfogadták Horváth Cyrill érvelését, mely szerint a magyar vers a De Sancto Ladislao latin „hymusz“-ának fordítása, — mint többi középkori versünk, melynek latin megfelelője ismeretes.

Kérdés azonban, hogy ez az álláspont csakugyan olyan szilárd alapokon nyugszik-e, hogy további vitának benne helye nincs? Az, hogy középkori verseinket többnyire latinból fordítják, olyan kivételt nem ismerő szabály-e, hogy az ellenkező eljárásra gondolnunk sem szabad? Kérdés továbbá, hogy az ének korára nézve más kiindulásunk nem lehet-e, mint az, hogy 1526 körüli kéziratból ismerjük?

Tüzetes vizsgálat után arra a meggyőződésre jutottunk, hogy mégis a magyar ének az eredeti, mint Gábor Ignác vallotta, keletkezési ideje pedig az eddig eredetinek tartott középkorvégi verseknél lényegesen előbbre tehető, tehát jelenleg ez a legrégebb *eredeti* magyar vers, amelyet ismerünk. Ezt kívánjuk bizonyítani a következőkben.

Gábor Ignác nyelvi és stilisztikai érvekre hivatkozott az eredetiség kérdésében. Vele szemben Horváth Cyrill azt állította, hogy a latin változat a legendából merített, helyenkint szószerint is s szerinte a valódi egymásután a következő: legenda > latin liturgikus ének > magyar népének. Szerinte ez felel meg az általános középkori gyakorlatnak is. Ezeket a kérdéseket kell nekünk is megvizsgálunk s ezért a következő csoportosításban adjuk elő érveinket: 1. a két szöveg összehasonlításából adódó nyelvi és stílus-érvek az elsőség eldöntésére; 2. annak megvizsgálása, hogy van-e valószínűsége egy magyar vers latin fordításának; 3. a legenda és a két szöveg viszonyának tisztázása.

A latin szövegben több olyan erőltetett, vagy hibás nyelvi jelenség található, mely csak fordítással magyarázható. Ezek közt az első helyen áll a Gábor Ignác által felvetett „Tu tartarorum terror *eorum*“ kifejezés (57—59. sor), mely a magyar birtokos személyragot „fordítja“ le latinra: „Te pogányoknak vagy rettenetilek“. Horváth Cyrill ellenvetése szerint ez nem fordítás, mert a Vulgatában is fordul elő hasonló fordulat: „... quorum non audiantur voces *eorum*“.

¹ Gábor Ignác: A magyar ősi ritmus, 101—2. 1908. Horváth Cyrill: KMV, 229—30. 1921. Horváth János: KMR, 71. 1928. Gábor I.: A magyar ritmika válaszfűjtje, 56—58. 1947. Horváth János: A magyar vers, 281. 1948.

Azóta Gábor viszonzválaszában² rámutatott arra, hogy a Vulgata idézett helye éppen olyan fordítás, mint versünk helye, csak hogy a héberből, mely szintén birtokos személyraggal látja el a szavakat, mint a magyar. Tehát nem *közkeletű* középlatin fordulatról van szó, hanem hibáról; itt is, ott is egy *más nyelv* fordulatának *megfelelő helyen* való alkalmazásáról, tehát fordításról. Ilyen nyelvi képtelenség önálló fogalmazásban, idegen példakép nélkül elképzelhetetlen. Ez az érv tehát újból teljes súllyal esik latba.

További hungarizmus a 37. sorban: „vultu plenus“ = „Te arcul tellyes, szép piros valál“. A plenusnak ilyen használata a kk-i latinban nem ismeretes.³ A magyarban viszont a kifejezés máig él, pl. Aranynál, a Tengerihántásban: „Mint a búza, piros, tellyes Kerek arca, maga mellyes“.

Az 55. sorban „*comitabaris mores paternos*“ áll. Ez a szó csak testileg értett követésre használható, példát követni: *imitari*. Ezt csak a magyar szóra gondolva írhatta a szerző. Az 56. sorban levő „*corona stibabas*“ = „koronádba fűzél“ kifejezés a kk-i latinban ilyen értelemben nem fordul elő.

Van a szövegben két olyan nyelvtani hiba is, mely, ha nem is magyar sajtóság tükörképe, mégis azt mutatja, hogy a szerző küzdött a szöveg előállításával, a megadott ritmikai keret kitöltésével. Ilyen a 62. sor „*ulscitus*“ szava — nem létező nyelvtani alak — és a „*fulcitus*“ az 52. sorban, mely ál-szenvedő ige, itt pedig szenvedő értelemben alkalmazza. Különben is ritka szó, csak nagy szorultságban folyamodhatott hozzá a szerző.

Ezeknek a hungarizmusoknak, vagy nyelvtani hibáknak értelmileg megfelelő helyen a magyar szöveg mindenütt nagyon természetes, költői és magyaros. Nehéz elképzelni, hogy önálló, semmitől sem befolyásolt fogalmazásban követnek el ilyen erőszakot a nyelven s mikor azt lefordítják, akkor a magyar kifejezés mindig szép, értelmes és símán beleillik a ritmusba. Természetesebb az a feltevés hogy a latin vers szerzője küzködött az egységes, szép magyar szöveggel s azért kerültek bele a magyar kifejezés torz tükörképei a latin megfelelő helyére.

Ezt erősítik az alábbi értelmi zavarok is, ahol *tartalmilag* értelmetlen, vagy helytelen latin szövegrészek állnak szemben tartalmilag helyes magyarral. A 30. sorban „Papok, diákok és városnépek“ latin megfelelője „*sacer clerus et plebs devota*“. A klerusnak „szent“ jelzője azonban egyáltalán nem lehetséges az egyházi gyakorlatban. Valószínűleg *sacerdotes et clerici* járhatott a fordító fejében, ami pontos megfelelője a „papok, diákok“-nak, ez azonban nem fért bele a ritmusba, megtartotta hát a szavak rokonjelentésű más formáját.

Ugyancsak az értelem dönt a magyar eredetisége mellett a 34. sorban. A szobor igenis lehet kőszálon, mert László király lovas szobra kőtalapzaton állott, de nem lehet „*in muro alto*“, mert sem a szobor nem állt magas falon, sem a murus-nak nincs olyan jelentése, mint „alap“, „emlévény“.

Kevésbé döntő a 38. sor jelzője: *in verbis dulcis* = beszédben *ékes*. Dulcis, azaz „édesszavú“ nem nagy bók egy királynak, de az ékesszólás már királyi erény.

A 4. versszakban (13–16. sor) ez áll: *Coelis datus presagio magno*. A versből nem értjük, miért adja *jóslatul* az ég, vagy jóslatok kíséretében? Két sorral alább mind a két változatban arról van szó, hogy „Ösödnek nevéen László lón neved“. Ez adja kezünkbe a kulcsot. A legendában ugyanis László *nevével* kapcsolatban az áll: „*nomen non sine presagio futurum videtur eidem esse impositum*“, mert nevében a „*laus*“ és a „*divinus*“ szó rejtőzik. Ezt az etymolo-

² A magyar ritmika válaszútja, 56. l.

³ Az egyes latin kifejezések elbírálására *Thesaurus linguae latinae*, Du Cange: *Glossarium*... és Bartal: *A magyarországi latinság szótára* munkákat használtam, továbbá kikértem a középkori latinban jártas szakemberek véleményét, ifj. Horváth Jánosét és Mezey Lászlóét. Az utóbbinak a középkori gondolkodásra, egyházi latinságra, valamint a László-szövegekre vonatkozó értékes útbaigazításait is köszönhetem.

gizálást a latin versszerző nem említi, ő is csak a világi magyarzáttal él a következőkben. Szövege így következetlen marad. Ilyen következetlenség önálló fogalmazásban ismét érthetetlen volna, annál érthetőbb azonban fordítás esetén, ahol a „nagy csudaképpen“ visszaadásával próbálkozva önkénytelenül alkalmazza a szerző a legendából ismert és a névvel kapcsolatos kifejezést, a mellett követi a magyar versnek a legendától eltérő fonálát.

Döntő érv a latin eredetisége ellen a „Regis regum gemma preclara“ kifejezés, amelyet azonban később tárgyunk egyéb összefüggései miatt.

Egy hely akad, ahol első látásra a latin javára billen a mérleg: a 49–52. sorban. A latin látszik értelmesnek: Mária kiválaszta, megajándékozott a kegyelem ajándékával, hogy őrizd és kormányozd a neki kijelölt országot. E szerint a magyar zavaros: Mária kiválasztott, elhalmozott ajándékokkal, hogy te őrizzed és oltalmazd, neki ajánlád Magyarországot. Erre az lehetne az egyik magyarzat, hogy pontot teszünk az 50. sor végére. „Mert Máriának választottja voltál, megdicsőíte ajándékokkal.“ (Te pedig) „hogy őrizzed és oltalmazd az országot — neki ajánlád“. Vagyis Mária megajándékozta Lászlót és László visszaajándékozta Máriát s ebben az esetben az ellentétes gondolatpár kapna hangsúlyt a kötőszókbán: *Mert* választta, megdicsőíte. *Hogy* őriznéd, nekj ajánlád. Ott ok, itt cél. De minthogy István királyról tartották, hogy Máriának ajánlotta az országot, valószínűbb, hogy másolási hiba van a szövegben: neki ajánlád helyett neki ajánlott állhatott. Ilyen elírás mind a magyar szövegben, mind a latinban máshol is gyanítható, mint alább még látjuk.

A továbbiakban azokat a példákat mutatjuk be, amelyekben a költői kép, a kifejezés stílusbeli értéke vall az eredetiség mellett, vagy ellene. 10. sor: „Királyoknak fényes tüköre“ gyakori kifejezés, de „királyoknak tükörével fénylő“ lehet-e valaki? 15. sor: „Nekünk születel — másodsor születel“ erőteljes párhuzam, „ujjászületel“ magyarzat (még hozzá mult idejű állítmányok közt és renascens alakkal!) 25.: „Környölfekszenek“ — kép, gondolva a sírokra, „körülvesznek“ — egyszerű, tartalmilag pontos kifejezés. Ilyen az egész 8 versszak (29. sortól): Dicsérnek szent zsolozsmával 1. papok, diákok, városnépek = Várad. 2. Földnek kereksege. 3. Istennek angyalai. Folyton tágul a kép, mindig *éneklő tömegeket* látunk. A latinban: téged *tisztelnek isteni kultusszal a szent klérus*, az ájtatos tömeg, tisztelnek (nem dicsérnek, azaz énekelnek) a föld országai, sőt *dicsérnek az ég csillagai*. Kitérő műfordítónak kellett volna lenni a magyar szerzőnek, ha ebből a képzavarból azt a szép, párhuzamos fokozást tudta volna kihozni! Különben a *cultus*-nak ilyen használata a kk-ban nem szokásos, ellenben *officium divinum* pontosan azt jelenti, miut amit a magyar mond: zsolozsmát. Csakhogy az nem fért volna bele a sorba. Az adonorant is erőltetett a szokásos honorant helyett.

Mindenütt a „fordítás“ volna jobb az eredetnél a következő sorokban. 34. „Képmásod el van helyezve a magas falon“ — „Képed feltötték az magas kőszálra“. 36. „Nem elegendő nézéssel szemlélni téged“ — „Nem elégszik senki tereád nézni“ — hogy nem tudnak betelni a szép szöbor látásával 46. „miként vad oroszlán“hoz „more leonis“ tartalmilag hasonló, hangulatban elmarad mögötte. 38. „Magokat szaggyatád az havasokban“ — vagyis irmagját is kitépted — olyan semmitmondó szöveg fordítása volna, mint „Sűrűn legyőzted őket a havasokban“. Ugyanígy 62.: „Te kivagdalád az eretnekeket, Elszaggyatád, mind kigyomlálád“, ez az érzelmi kitérés abból volna fordítva, hogy „megbosszulván (ulscitus!) kitépted“.

54.: „Irradiatus spiritu sancto“ — a magyarban „megbátorejta“, mert a középkori elképzelés szerint koronázáskor a szentlélek szállta meg a királyt, hogy *mcgerősítse* feladatára. Az „irradiatus“ itt lehet másolási hiba is „corroboratus“ helyett. (Elírás lehet még a magyar szövegben: Tetemed foglalták az szép sáraranyból aranyban helyett.) És nem tévedés a magyar 54. sorában a „szüzelnek koronája“ a latin „virginitatis“-szal szemben, lásd a „Jesu, corona

virginum“ kifejezést Ambrosianus himnuszban. (M. L. közlése.) Ezek a helyek (Gábor Ignácnak itt nem említett összevetései mellett) elengedőnek látszanak a magyar változat eredetiségének bizonyítására. De még az összehasonlítás nélkül is, pusztán magából a latin szövegből is kiderül, hogy az nem készülhetett eredetileg liturgikus szövegnek. Erre vall már az egész költemény rendkívül fogyatékos latinsága is. A liturgikus szövegeket a kor latin műveltségével legjobban felvértezett személyek írták. S ha nem is hasonlítjuk össze versünköt a magyarországi latinság legjobb darabjaival, hanem a leggyengébbekkel, akkor is mélyen alattuk marad, mert nyelvi képtelenség azokban sehol sincs. De még döntőbb, hogy a liturgikus használatra szánt szövegeknek — himnuszoknak, sequentiáknak — *szigorúan megszabott formájuk* volt, melyek közül egyik sem hozható kapcsolatba a De Sancto Ladislao formájával. Ebben az alakjában csak valami népének lehetett volna, ez azonban már maga is feltételezi a népnyelvi formát, tehát a magyar ének eredetiségét.

Most pedig lássuk, van-e valami valószínűsége annak, hogy egy eredetileg magyar verset latinra fordítsanak, a szélesebb réteg nyelvéről a szűkebbre, mikor kk-i irodalmunk egész tömege az ellenkezőre nyújt példát. Erre nézve megfontolásokat és analógiákat egyaránt említhetünk. Magyarországon volt értelme latinra fordítani, mert több nyelvű ország voltunk, ahol a horvát, német stb. klerikusok számára így vált hozzáférhetővé valamely magyar szellemi termék. Fontosabb azonban, hogy a középkorban a latin volt a műveltség nyelve. Minden akkor vált az egyetemes műveltség részévé, ha latin nyelven szólalt meg. Ezért találunk rá példát, hogy cseh, német, lengyel és francia szövegeket latinra fordítanak a középkor folyamán. Dreves közül egy cseh éneket — népdal-dallamra énekelt szövegek csoportjában —, melyhez jegyzetben közli a nótautalást. Abból kiderül, hogy a latin ének a cseh szöveg fordítása s ezt Dreves a vers fogyatékos latinságában is megerősítve látja.⁴

Az Egyetemi Könyvtár felvidéki kódexeiben több bejegyzés olvasható, mely lengyel szövegnek latinra való fordításáról tanúskodik. Egy bizonyos Nicolaus Wigandi przemisli dékán kéri a püspök engedélyét, hogy „lingua vulgari“ mondott beszédeit latinra fordíthassa.⁵ Clairvaux-i Bernát beszédeinek egy része szintén fordítás francia eredetiből latinra. Eredetileg anyanyelvén mondta el őket, mert még a karszerzetesek (monachusok) sem tudtak olyan jól latinul, hogy megértették volna. Jean Mabillon írja: „Ex quibus fortasse quis inferat Bernaldum nativa seu patria dictione, ut fratribus laicis sese accommodaret, verba fecisse, quae discipuli ejus in latinum converterint.

Fratres autem laicos penitus illiteratos et linguae latinae ignaros fuisse multa demonstrant. Erant isti fratres *choro sociati*, sed tonsurae clericalis expertes...“ s. b. Következnek idézetek a Vita Sancti Bernardiból a szerzetesek latin tudásának hiányaira.⁶

A fentiekhez csatolhatjuk még azt az adatot, hogy Ratpertus „dícsérete“ is 9. sz-i német eredetiből készült latin fordítás.⁷

Amint látjuk, a László királyról szóló ének latin fordítása nem áll magában. Népéneket és prédikációt egyaránt fordítottak latinra, pedig mind a kettő a nép nyelvéhez kötött műfaj.

De hátra van még a legfőbb ellenérv, a szövegegyezések a legendával. Nézzünk szembe ezzel is.

⁴ Lásd Analecta Hymnica I. Cantiones Bohemicae, 175. lap, 198. sz.-hoz írt jegyzet: „Jasna zarce = Heller Schein“ — lásd a latin *Jubar clarum* emicuit kezdetét — „woraus hervorzugehen scheint, dass wir es hier mit der Uebertragung eines böhmischen Originals zu thun haben. Die Unbeholfenheit des lateinischen entspricht dieser Annahme“.

⁵ Nicolaus Wigandi Postillae Dominicales. Prologus. E. K. Cod. Lat. 93. f. 1.

⁶ Migne, 183. 14—15.

⁷ Samuel Singer: Die religiöse Lyrik des Mittelalters. Bern, 1933. 48—49. Erre az adatra Gerézdi Rabán figyelmeztetett.

Ez az egyezés mindössze *három jelzőre* terjed ki. A három közül is egyet törölnünk kell: Horváth Cyrill helytelenül idézi a legenda szövegét.⁸ Szerinte „*ipsa quoque corporis species imperio digna declararet*“. A szövegben viszont ez áll (mind Szentpéterynél, mind Endlichernél): „*ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet*“. Így nincs szövegegyezés.⁹ Marad a „*manu fortis*“, ami olyan közhely, hogy a Waltharius manu fortis-ig mehetünk vele (n. b. az is Európa-szerte ismert népi epikumnak latinra való átültetése). Marad a „*desiderabilis*“ — még pedig az egyik helyen *voltu desiderabilis*, a másikon pedig *aspectu*. Ez pedig olyan semmisség, hogy ebből a legendának forrásul való felhasználását feltételezni nem lehet. De nem lehet abból a feltevésből sem, hogy a vers „nem tér el a legenda előadásától“, ami óvatos fogalmazásban azt akarja sugalmazni, hogy azt *követi*. Ennek azonban épp az ellenkezője igaz. A legenda egész László-jellemzése az általános kegyes-ideál sablonos, elmosódó rajza, életszerű részletek nélkül, kiegészítve néhány életéből vett csodával és a sírjánál történt gyógyulással, ami szintén legendai sablon. Nincs sehol a harcos László, harcairól még említés sincs benne; nincsenek részletek születéséről, lengyelországi tartózkodásáról, váradai kapcsolatairól, sírjának, szobrának valóságos körülményeiről, ami olyan életszerűvé teszi az éneket. Eppen a legendával való összehasonlításban derül ki, mennyire új, mennyire egyéni ez az ének az egyházi hagyományban: világias, népies levegő árad belőle.

Maradna még a külsejéről adott leírás egyezése, ami természetes, hiszen ugyanarról a személyről van szó mind a kettőben, a köztudatba átment vonások alapján. De még itt is vannak részek, amelyekben egyes *ellenmondás* van a legendával szemben. Ott a 4. fejezetben ezt olvassuk: „*Unde rigorem iustitie lenitate temperans misericordie, talem se erga subditos exhibebat, ut ab eis potius amaretur, quam timeretur*“. Az igazság szigora helyett a könyörületességet gyakorló király, akit inkább szeretnek, mint rettegnak, nem a László-ének királya, akinek idejében nemi volt gonoszul tévő, mert csak hírét is mindenek rettegtek! És semmit sem hallunk az énekekben a csodákról, betegek gyógyulásáról, holott egy másik latinnyelvű liturgikus ének, a László-sequentia ezt legalább megemlíti: „*egros curans sanos fecit*“. Eltérő az is, hogy a legenda *pius rex-e*, a kegyes király helyett állandóan „*benignus*“ szerepel („*kegyelmes*“). De még a külsejét leíró versszakokban sem lehet a két jelzón kívül ráismerni a legenda jellemzésére. A szépség naív részletezése, a harcos leírása, aki mindenkit legyőz, bátor, mint vad oroszlán, egészen más ideált állít elének, mint a legenda. Eppen az a feltűnő, mennyire *eltér* ez az ének a legendától, a Lászlóra vonatkozó egyházi értesülések főforrásától. Ennek természetesen megvan a magyarázata annak a kornak viszonyaiban, amelyben az ének született. Ez a kor későbbi, társadalmi és vallásossága más, mint a legendáé. Eppen ezért nem is követhette szolgáiban a legendát az ének szerzője. A csekélyszámú közös kifejezés sem ezt bizonyítja, hiszen nemcsak a legendával van ilyen kapcsolat a latin énekeknek, hanem más szövegekkel is. Ha a Lászlóra vonatkozó latin liturgikus verseket vesszük szemügyre, még többet is találunk. Nézzünk szét például az officiumban és a sequentiában.¹⁰

⁸ A „*Monumenta Arpadiana*“-ból.

⁹ A kis legendában van „*imperio dignus*“, de arról éppen Horváth C. állítja, hogy nem lehetett az ének forrása, mert nincsenek meg benne olyan részletek, amelyek az énekekben megvannak. Szerinte ezek a részletek döntik el, hogy az ének a legenda major alapján készült. Akkor pedig nem lehetünk tekintettel a kérdéses szövegrészre, minthogy itt csak Horváth Cyrill állításának gyengéit kívánjuk kimutatni, vagyis, hogy a latin ének nem a legendát szószerint követő verses feldolgozás. Más természetű kapcsolatot természetesen nem tagadunk, amint alább a *közhelyekről* szólva kifejtünk.

¹⁰ Az officium: Dankó, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. A sequentia: *Missale Strigoniense*, RMK, III., 57. f. 255. r.

Officium: Salve rex *benigne*
Ladislav lauda *digne*.

De Seto Ladislav: Salve *benigne* rex Ladislav.

Itt megtalálhatta volna Horváth Cyrill, amit keresett: „Ladislav species *digna* fuit *imperio*“. És végül az allelujában: „Salve *gratiarum plenus*“. (Ugyanígy énekünkben is.) Sőt van „Regum gemma, Ladislav“ is. Ugyanez a sequentiában: „Gemma regum totius seculi“ — „minden idők királyainak gyöngye“. Azonban éppen ezek a példák mutatják, hogy miről van itt szó tulajdonképpen: nem átvételekről, hanem a középkorban Lászlóra alkalmazott *közhelyekről*, melyeket a szertartáshoz használt szövegekből szelvényben ismeretek és fel is használtak, ha Lászlóról kellett írni, vagy fordítani. Bizonyító ereje a fordítás-kérdésben csak annak van, ha valahol *elhorzítva* jelenik meg egy ilyen közhely, amely a másik szövegben, a megfelelő helyen *jól* van alkalmazva. Ilyen pedig éppen ez a hely, mely a latin ellen bizonyít. Ott t, i. az áll: „Regis regum gemma praelara“. Láttuk az előbbi példából, hogy László jelzője a *regum gemma*, = királyok gyöngye. A magyar énekben e szerint nagyon helyén való a „Szent királyok közt drágalátos gyöngy“ kifejezés (mert az Árpádokat a középkorban „szent“ királyoknak nevezték), de miért lesz a latinban „*királyok királyának gyöngye*“?

A sequentiában ezt látjuk:

Regis regum civis ave,
Regum gemma, Ladislav.

Vagyis királyok *királyának* Krisztust nevezik, akinek csak polgára László, aki viszont a királyok *gyöngye*. A következő sor egészen világos: Regem regum es aggressus — felmentél a királyok királyához. Ezt keveri össze a Salve benigne szerzője, mikor Regis regum gemma praelara-nak nevezi Lászlót, hogy kitöltse a hosszú ütemet, ami — minden valószínűség szerint — a fordítandó magyar eredetiben állott előtte.

Végeredményként mind a szöveg egybevetésből, mind a középkori fordítási gyakorlat aralógiáiból, mind a legendával és más középkori Lászlószövegekkel való összehasonlításból azt az eredményt kapjuk, hogy a latin ének fordítás és így a magyar László-ének *eredeti magyar vers*. Ennek az eredménynek további következménye az, hogy ha a magyar vers ritmusát akarjuk meghatározni, nem indulhatunk ki a latin vers formájából, mely a magyar után készült, egyedüli kizárásunk csak a magyar ének szövege lehet. Ezzel a kérdéssel azonban más helyen kívánunk részletesen foglalkozni.

Az eredetiség után felvetődik a vers keletkezési idejének kérdése is. Ez részben irodalomtörténeti-nyelvészeti kérdés, részben írástörténeti-kódex-tani feladat. Ez utóbbinak elvégzésére Mezey Lászlót kértem fel, akinek vizsgálatai a következő eredményt nyújtják. A GyöngyösyC-t tizenhat kéz írta. Maga a törzs-szöveg hat kéz írása. Eléje és utána vannak írva az utólagos bejegyzések, melyek közé *beszorítva*, a maradék helyre került az ének, és pedig a II. lapon a PeerC-ből hiányzó három versszak latinjával váltakozva, az I. lapon keresztbe írva pedig — nagyon összeszorítva, tehát jóval később — a teljes latin. Ugyanez a kéz írta be még az elől levő üres lapokra a *kótát* is a „Clarum decus ieiunii“ és „Immense coeli conditor“ szövegével. Minthogy ezek közül az elsőt szerzetesek nem használták liturgiájukban, vagy világi pap, vagy inkább kántor lehetett a bejegyző. (Az utolsó beírások közt esetleg Gyöngyösy pálos generális — XVI. sz. elején — kezeírása ismerhető fel. Talán a pálosok egyik kántoráé lehetett a könyv utoljára.) Ő írta be énekünket a „Néhai való jó Mátyás kerál“-al együtt a kódexbe. Ugyanez utólag írták be a PeerC-be is a Vásárhelyi és Apáti-cantilénát, vagyis mindkét esetben eredeti magyar népéneket vagy világi éneket.

A PeerC-ben — világiak számára készült imakönyvben — a László-ének a kódex *törzsszövegében* szerepel. Ez az írás származhat a XV. sz. közepétől a XVI. sz. elejéig. Az utólagos beírások XVI. sz.-i kurzív írásban készültek, a törzsszöveg tehát nyilvánvalóan korábbi.

Ezekből a megállapításokból a következőkre lehet következtetni. Mint-hogy mind a két kódex *hiányosan* közli az éneket, és pedig más-más részletével, nyilvánvaló, hogy a *teljes* ének már a kódexek leírása előtt megvolt és bizonyos idejű hagyomány folyamán esonkult, variálódott. Feltűnő, hogy a GyöngyösyC-be csak a PeerC-ből hiányzó szakaszokat írták be *utólag*. Nem lehetetlen, hogy a két könyv ez időben egy tulajdonosé volt és valóban *pótolni* akarták a PeerC-ből hiányzó részeket, melyeket a tulajdonos a szájhagyományból ismert. A két variáns alapján legalább a XV. sz. közepére kell tennünk a vers keletkezési idejét. Viszont nem lehet korábbi 1390-nél, László király lovas szobrának felállítása idejénél, de a törökök emlegetése a versben még ennél is későbbi időre — legalább Hunyadi János harcainak idejére — mutat. További meghatározás részletes stíluskritikai és nyelvészeti elemzést igényelne. Semmiesetre sem 1526 körüli vers, mikor már Apáti cantiléneja s nemsokára Tinódi énekei jelentik az új ízlést. Számunkra jelenleg elég annyi, hogy régibb, mint a Szabács Viadala, nem is szólva többi középkor-végi énekünkről, minthogy régebbi középkori verseink kétségtelenül fordítások s így a László-ének volna a *legrégebbi eredeti* magyar vers, amit ezidőszert ismerünk.

BISZTRAY GYULA

„DEBRECZENNEK ÚTCZÁI SÍRJATOK!...“

(Kölcsy Berzsényi-bírálatának zárósorairól.)

Kölcsy három bírálatának, melyeket Csokonairól, Kis Jánosról és Berzsényiről írt, korszakjelző szerepe van a magyar irodalmi kritika történetében. E három között is — a megbírált költőre és a kortársakra gyakorolt hatásánál fogva — legjelentősebb a Berzsényi verseiről szóló recenzió.

A szemelvényes Kölcsy-kiadások és tankönyvek közel száz év óta rendszerint ezt a kritikáját közlik. Maga az irodalomtörténet is Kölcsynek ezzel a kritikájával foglalkozik legtöbbször. Annál meglepőbb, hogy a Kölcsy-irodalom ennek ellenére sem világítja meg kellőleg e dolgozat némely szakaszát és tárgyi utalásait. Kölcsy életrajzírói és méltatói természetesen nem tekinthették feladatuknak a tárgyi magyarázatot; de az olvasókönyvek s jegyzetes kiadások szerkesztőitől talán mégis számon lehetne kérni a mulasztást . . .

Ezúttal csak egy ilyen homályos helyre nézve szeretnék világosságot deríteni. Ám ez a hely épp a legcsattanóbb része Kölcsy dolgozatának, amely Berzsényit az egész kritikából legfájdalmasabban érintette.

Mint ismeretes, Kölcsy e kritikáját — Berzsényi időmértékes és hangsúlyos verseinek mérlegetésével kapcsolatban — egy kíméletlen pointe fejezi be. A bírálat zárószakasza így hangzik:

Szükség, hogy a verselésre is egy tekintet vettessék, Berzsényi kétnemű versekben írá darabjait, Görög mértékkel, és rímekkel Zrínyi-versben. Az ő görög mértékű versei csálhatatlanul a legszebb hangzásúak közé tartoznak azok közt, melyeket magyar költő énekelt, s rímes versei közt is [némelyek] oly teljes hangzattal, oly numerositással ékesek, hogy az olvasó sokszor elfelejti a mérték távollétét. Ellenben kinek füle találhat gyönyörűséget az ilyenekben: [példa]. Az ilyenekben a hiányos hangzason kívül megjegyzésre méltó, hogy az egymásnak megfelelő sorokban a rím helyét a flexiónak (ha a magyar philológiában így szólani lehet) visszaforduló betűi, vagy inkább szavai pótol-

ják ki... S bár az ilyeneket a szinte általában rímellen magyar nyelv ki nem kerülheti, legalább általok verselőink vigyázóbbakká tételhetnének, hogy verseiket munkával készítsék, s könnyűségök *mesteri* könnyűség legyen. S így ezek helyett: [*példa*], legalább ilyeneket nyernénk: [*példa*] s nem kellene minden nyomon bosszankodó neveléssel, s nevető bosszankodással ama régire visszaemlékeznünk, midőn még így énekeltek:

Debreczennek útczái, sírjátok!

Nem kérdj már az idegen, hogy ha Lukács pap itthon

És egészségben vagyon!

Íme a verssorok, melyekre nézve az érdeklődő az eddigi gazdag Kölcsey-irodalomban semmiféle tájékoztatást sem talál. A régebbi irodalomtörténeti felfogás, illetőleg téves értelmezés alapján azonban meg is lehet érteni: miért maradt annyira homályban ez a részlet? Hiszen irodalomtörténetünk nemzedékeken át azt tanította, hogy Kölcsey „akarata ellenére“ bántotta meg Berzsenyit, úgyannyira, hogy ez sértődöttségében örökre el is hallgatott... Ma már tudjuk, hogy nem egészen így áll a helyzet! Az ellentét — az elvi és ízlésbeli tényezők mellett — személyes elfogultságban is gyökerezik. Kölcsey és Berzsenyi, első pesti találkozásuk (1810. márc.) óta, kölcsönös idegenkedéssel méregették egymást. A kritika érzelmi hátterére az egykorú irodalmi levelezés is rávilágít. A kifinomult Kölcsey túlságosan rusztikusnak találta a borozgató-cigányozó „somogyi falunlakót“,¹ ez pedig — mint utólag megvallja a „garázda sophistáról“ —: „ennek a pimasznak kamuti szeméből már akkor semmi jót nem (nézett), mikor (néki) a Pesti kávéházba egy öl nyekegő verseket hozott...“² Másfelől pedig Berzsenyi nem a Kölcsey-bírálat miatt némut el hanem részben mert költői vénája kiapadt, részben pedig mert drámai és prózai munkák tervei foglalták el...

Az említett téves, egyoldalú értelmezést olvashatjuk Toldy Ferencről Gyulai Pálon és Beöthy Zsolton keresztül egészen Pintérig. Ezt találjuk Jancsó Benedeknél is, aki nemcsak terjedelmes Kölcsey-életrajzot írt, hanem szemelvényes és magyarázatos Kölcsey-kötetet is szerkesztett. E szerint: „Kölcsey bármily szigorú is volt bírálatában, de igazságtalan sem itt nem volt, sem felületében sértő és személyeskedő...“³

Az ennek ellentmondó mai felfogásnak éppen Kölcsey legbizalmasabb barátja, Szemere Pál ad először hangot. Szemere Pál ellenvéleménye⁴ annál figyelemreméltóbb, minthogy egyes megjegyzései épp a szóbanlévő zárószakaszra és a sérelmes párhuzamra vonatkoznak. Szemere valóságos jogász iokfejtéssel és terminológiával szedi ízekre Kölcsey Berzsenyi-bírálatát. Kölcsey megrovásait „büntetés“-nek nevezi, s azokat nem látja „igazságos imputációból eredni“. „Mert nem látjuk igazságosnak, sőt kezdődő népellen szépliteratúrában károsnak látjuk, lényeket tenni semmivé, melyek belsejükre nézve nem üresek, nem tartalmatlanok, s egyedül külső formájukban találatik készületlenség, fogyatkozás. Az ilyenekre nézve elég lett volna odautasítani a költőt, hogy a gyakorlatlan kezét rajtok igazítsa meg, jobbítsa ki.“ Majd ismét a verselésre vonatkozó inkriminált résszel kapcsolatban: „E cikkben is, ... sőt mondhatni az első cikktől az utolsóig mindenütt valamely önmagával habzásban, küzdésben lévő érzelem látszik megzavarni a recensens ítéleteit...“ stb. Kölcsey kritikáját végeredményben „indignatio“ szülte. Szemere Pál ezen megjegyzései jórészt a Berzsenyire oly sértő utolsó sorokra céloznak; de a debreceni énekről közelebbit ő sem mond.

¹ Szemere Pál levele Kazinczyhoz, Pest, 1810, április 27.

² Berzsenyi levele Kazinczyhoz, Nikla, 1817, szeptember 8.

³ Jancsó Benedek: Kölcsey Ferenc élete és művei, Bp., 1885, 127. l.

⁴ Szemere Pál: Tudósítás. Ld. Waldapfel József: Berzsenyi megítélésének története hez, (ITK, 1936.)

Újabbán Császár Elemér⁵ is érinti e locust, jeléül, hogy némelyeket időnként nyugtalanított a rejtélyes énektörredék, de ő is mindössze ennyit tud mondani: „S valósággal megbocsáthatatlan az a gorombaság, amellyel minden ok és alap nélkül bírálatát végzi: Berzsenyi olvasásakor nem egyszer nevető bosszankodással gondolunk vissza a debreceni együgyű utcai énekekre.“

Ez „együgyű utcai ének“ első rövid magyarozatát a Magyar Próza Könyve II. kötetének⁶ jegyzetszótárában adtam, rámutatva arra, hogy e strófa Hodászi Lukács debreceni ref. pap és tiszántúli püspök halálakor szerzett sirató ének részlete, és hogy a Kölcseynél közölt sorok Bod Péternél is megtalálhatók, a Hodásziról szóló fejezetben.⁷

Hodászi Lukács a XVI—XVII. századfordulón egyike a jelentősebb hazai protestáns prédikátoroknak. Nagyváradon született 1555 táján. 1613. május 15-én a debreceni templom szószekén halt meg szívszélhűdésben. Bod Péter „Magyar Athenas“-ában így emlékezik róla:

„Feletle nagy kedvességben vólt a' Nép előtt, sokáig sírátták a' Debretzeniek. Egy Éneknek ilyen darabja fordúlt elő:

Debretzennek utszái sírjátok sorsotokon,
Már egy Jövevény sem kérdi hogy ha Lukáts Pap itt hon,
És ha egészségben vagyon.“

A Hodászira vonatkozó irodalom áttanulmányozása során a sirató ének törredékének egy újabb változatára akadtam, és pedig Tóth Ferenc egyik egyháztörténeti művében.⁸ Tóth Ferenc (1768—1844),⁹ az egyik legtermékenyebb prot. egyháztörténeti és tanügyi író, hosszú időn át maga is a debreceni kolégium diákja és segédtanára volt.

Tóth Ferenc mindenki másnál (így Bod Péternél is) részletesebb életrajzát adja Hodászinak, és az életrajzi rész végén ezeket írja:

„Sokáig keseregtek ötet halála után is a' Debretzeniek, egy Éneket is készítvén: az ő fájdalnok' kifejezésére, mellynek ezen darabja még ma is emlékezetben vagyon:

Debretzennek uttzái
Sírjátok sorsotokon
Szemetek ékességi
Nem jár már sorotokon
Már egy jövevény sem kérdi
Hogy ha Lukáts Pap ilthon
És ha egészségben vagyon?“

Egybevetve most a Bod Péter (1766), a Tóth Ferenc (1812) és a Kölcsey-féle (1817) változatokat, megállapíthatjuk a következőket: a három törredék közül Tóth Ferencé a legteljesebb, ez a variáns szöszerint magában foglalja Bod Péter csonka szövegét, csupán a vesszorokat tagolja másképpen; a Kölcsey-féle változat csak a Bod-féle három sort ismétli, részint továbbcsontva, részint egyes szavait módosítva. (Bod Péternél és Tóth Ferencnél: „Már egy jövevény sem kérdi“, Kölcseynél: „Nem kérdi már az idegen“.) Nyilvánvaló, hogy Tóth Ferenc is, Bod Péter is valamely közös alapszöveg nyomán közli a maga sorait. Figyelmet érdemel, hogy Tóth Ferenc 1812-i följegye-

⁵ A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. Bp., 1925. 71—72. 1.

⁶ Új Magyar Próza. Bp., 1948. 752. 1.

⁷ Magyar Athenas, 1766. 109. 1.

⁸ A' helvétziai vallástételt követő túl a' tiszai superintendenciában élt református püspökök élete. E' jelen való időkig lehozva. Győr, 1812. 78—90. 1.

⁹ Ld. Szinnyei: Magyar írók. 14. köt. 368—371. h.; Sz. Kiss Károly—Kálmán Farkas—Bierbrunner Gusztáv: Új magyar Athenas. Bp., Aigner; Borovszky Samu: Debreceni írók. (ITK, 1899. 118—119. 1.)

zése szerint az általa idézett strófa Debrecenben „még ma is emlékezetben vagyok“. E kortársi tudósítás alapján joggal következtetjük, hogy Kölcsey nem is írott szövegből, hanem pusztán emlékezetből idézte a népszerű utcai ének fozslányait...

Miután így a Kölcseynél említett strófa két egybevágó variánsára ráakadtam, magát a teljes énekszöveget is fel kellett kutatnom.¹⁰

Szabó Károly könyvészetében egy olyan könyvcím található, amely a kutatót eredménnyel biztatja ugyan, de valójában semmi idevágó adalékot nem tartalmaz. E mű Keserői Dajka Jánosnak, az Öreg Graduál kezdeményezőjének halotti prédikációja Hodászi Lukács felett (RMK. I, 438 sz.).

Végül is azonban sikerült megtalálnom a sirató ének teljes szövegét egy újabkori közlésben: a „Hortobágy“ című „közhasznú és mulattató tartalmú hetilap“ 1864. szept. 11. (3. évf. 37.) számában. E folyóiratot a debreceni „színügyegylet“ adta ki és Sárváry Elek szerkesztette. A szövegközlő nevét a lap nem tünteti fel. A névtelen munkatárs az említett Bod Péter, Tóth Ferenc és Kölcsey-féle töredékekre nem hivatkozik, csupán általánosságban utal az ének szerepére: „E gyásznének kezdő sorai s egy pontja: „*Debreczennek utczái*“ stb. ismeretesek irodalmunk mezején, de egész teljességében, úgy látszik, hogy az újabb évtizedek legjelesebb történetbúvárai sem ismerték“ — mondja.

A vers másolati példánya — a közlemény szerint — a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban „Sinai Miklós nagyhírű tudós debreczeni tanár egyháztörténelmi kézírata mellett találhatók“.

Sinai Miklós (1730–1808), a nagynevű debreceni professzor és püspök, a XVIII. századi történelmi forráskutató-iskola egyik kiváló képviselője, az erdélyi Bod Péter és Benkő József méltó társa. (A korábban említett Tóth Ferenc is az ő tanítványa volt; az idézett strófát is talán tőle másolhatta le.) Sinai hatalmas műve a magyarországi protestantizmus történetéről (*Historia ecclesiastica*) kéziratban maradt. A mű eredeti példányát Teleki Sámuel erdélyi kancellár, a híres könyvgyűjtő vásárolta meg. Így került Sinai szóbanlevő kézírata és ezzel együtt a kérdéses vers másolati példánya is Marosvásárhelyre.

Az 1870-es évek elején Révész Imre Sinai Miklósnak Bod Péterhez intézett három levelét közli, amelyeknek másolatát ő több évvel azelőtt Szabó Károlytól kapta, ez viszont az Erdélyi Múzeumban fedezte fel kissé már rongált, hiányos állapotban.¹¹ Az első levél 1763-ról, a harmadik 1767-ről van datálva, míg a középső keltezetlen. Az első, úgy látszik, Sinai és Bod Péter kapcsolatának legelső láncszeme, mert ebben a debreceni professzor előbb bemutatkozik az erdélyi tudósnak s aztán néhány magyar prot. egyháztörténelmi kérdésben felvilágosítást kér tőle. A második, a keltezetlen levél, már a kettejük közt megindult élénk levelezés bizonyítéka; Sinai már Bod Péternek egy imént érkezett levelére válaszol; ígéri a Bod Péter-féle Pápai-Páriz Dictionarium debreceni terjesztését és újabb tájékoztatásokat kér. A harmadik levélben Bod Péter „Magyar Athenas“-áról van szó. Sinai még nem kapta meg a neki címzett példányt, „mindazonáltal más móddal ugyancsak került (a kezébe) egy exemplar, a melyet a napokban nem kevés gyönyörűséggel (megolvasott és szemlélt). Melly sok szép magyar elméket temetett vala el a feledékenység, — mondja — a mellyek itt ismét emlékezetben és világ eleiben hozatnak.“ Majd így sóhajt fel, a megvalósításnál negyedfél évtizeddel korábban körvonalazva az Országos Széchényi-könyvtár tervét: „Bártsak hazánkban egy

¹⁰ Molnár Pál két helyi irodalomtörténelmi munkája (Debrecen a magyar irodalom történetében, Debrecen, 1941. és Debrecen a régi magyar irodalomban, M. Irod. Ritk., 58. sz.) — sajnos — semmi tájékoztatást nem nyújt e kérdésben.

¹¹ Révész Imre: Sinai Miklós debreczeni főiskolai tanár három levele Bod Péterhez egyháztörténelmi ügyben, (M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, 1872 : 49–55. 1.)

olylan Bibliotheca volna már, a melyben mind ezek a munkák együtt fel-
tanáltnának, ez valósággal nagy díszére válna egész nemzetségünknek...“

E töredékes levelezés alapján joggal következtethetünk arra, hogy Bod Péternek a „Magyar Athenas“ összeállításában Sinai Miklós is segítőtársa volt. Nem is találhatott volna kortársai között külön debreceni munkatársat Sinainál, aki éppen a tiszántúli prot. egyház történetének volt legbuzgóbb forráskutatója. Bod Péter a szóbanlévő Hodászi Lukácsra vonatkozó adatokat is bizonyára Sinaitól kapta, a sirató ének szövegével együtt; nemhiába, hogy az ő három sora szöszerint egyezik a Sinai-féle másolat megfelelő soraival. Így tehát a verstöredék első publikálása (Bod Péternél) végeredményben Sinaira vezethető vissza, aminthogy a teljes szöveg fennmaradását (a marosvásárhelyi kéziratos másolatban) szintén neki köszönhetjük.¹²

* * *

S most hadd álljon itt „Lukács pap éneke“ egész terjedelmében, azzal az újított helyesírással, sőt nyilvánvaló íráshibáival együtt, ahogyan azt a „Hortobágy“ c. folyóirat a Marosvásárhelyt található Sinai-féle másolati példányról közli:

Lukács pap éneke.

Igy sir a fehér hattyu Meander vize partján,
Mikor kesergj magát, halálának végső napján,
Igy zokog a szép gelicze, özvegységében asszu fán,
Szerelmes társa halálán:

Oda van már életem, mint reggeli hóharmat,
Elkelt szép örömöm, mint akit a nap elszáraszt,
Oh mint lón én elesésem; mindkét szerencse forgat
Ez az idő elváltoztat.

Arva hazám Debreczen, hová tód a prófétát!
A vén jámbor hiv szolgán nem reszket-e a szived már,
Ama drága lelkü Josuén nem nyilik-e meg a szád,
Nem könyvez-e az orczád?

Nyárban buza kalásza több-e vajjon a földön,
Apró por szárazságban számosabb-e a mezőkön,
Mint Debreczen sohajlása, vagyon most minden helyen,
Mind fő, közép s alsó renden?

Nagy inségbe merült nép, semmi gondod nem vala,
Mint a fiumagzat ép, valamig él édes atyja,
Mert gondját viseli, szépen neveli és oktatja,
Borzas haját lapogtatja.

Elizéus hadnagyod tenéked amig éle.
Biztatott, bátorított mindennemű szükségedben,
Mint fényes csillag olyan volt a szent gyülekezetben,
Mint korona a fejeden.

Sava vala földednek, jóizü ételednek,
Tüköre szerencsédnek, oszlopa gyengeségednek;
Ne tessék azért nehéznek, ha a héjják süvöltnek,
Mert nines anyjok a csirkéknek.

Sovány immár fogadon, mind ételed s italod,
Nem készülsz olyan gyorsan, mikor a harangszót hallod,
Majd meghasad a szived azon, hogy csak az helyét látod,
És tanítását nem hallod.

¹² Megjegyzendő, hogy sem Bod Péter a Magyar Athenas bevezetésében, sem életrajzírója, Mikó Imre (1862) nem szól munkatársáról, így Sinairól sem.

Mézbeszédü Lukács pap, drágább mirtus olajnál,
Igazságod a szép nap, szebb vaiál a sár aranyál,
Minket már a sas majd elkap, hogy tőlünk eltávozáál,
És a farkasoknak hagyál.

Irigy marha az halál, még pediglen szomorú,
Ki tegnapon jól valál, ez már mint a végső búcsú,
Bizony ha kétfelé látnál, meghallanád micsoda fu,
Meghatná szivedet a bu,

Gyászruhában már a hold, fejét kicsüggesztette,
Hogy az halál így horgász, neki nagysűrűn könyezve,
Mert elvitte a madarász, ki volt egyetlenegve,
Első s utolsó szülöttje.

Mégis amint zokoghat, ő magát így siratja,
Már nekem szivemre hat, az égnek mérges fulánkja,
Örömtől fosztó bánat, tagaimat elfojtja,
Elkölt vénségem istápjá.

Ambrus pap holta után, lám keserge Derecske,
Látván mármost, hogy volnál méltán megepedett szinben,
Hálnék bizony én is sirván, ha halhatnék ez igyben,
Holtig való inségemben.

Tenyészésünk két magva, két akolnak oltalma,
Kinek jó pásztorsága volt nyájának erős paisa,
Mint a hajnal csillaga, csak egy szempillantásban
Mint mulik el hamarjában.

Olyan már életem, mint a megaszott fának,
Semmi hasznát nem érzem ennek is az áldott napnak
Mert magva szakadott immár, s lelked az árvaságnak
Bocsátotta, bubánatnak,

Pünköstben a szép rózsák, kertekben virágoznak,
Mezőkben a violák gyengédeden illatoznak,
Tengeri bumnak pediglen habot akkor hajtanak,
Akkor többülnek s áradnak,

Oly kár üté fejemet, ki holtomig tántorgat,
Oly seb éré szivemet, ki utolsó óráig tart,
Gyámoltalan vén fejemet, mint akit a farkas megmárt,
Kit meg nem vigasztalhat.

Elájulék azonnal; jaj szerelmes magzatim!
Szültelek volt egyedül, inségbeli gyámolaim.
Mint valami örömtől szemem fénye világa,
Zafir-kőnél szebb istápip.

Urnak sulyos kezei szállának rám véglére,
De ti ország papjai, mit néztek a megholt testre?
Vajjon lehet-e valaki, ki ennek örülhetne,
Hogy elaludt a moizesse?

Siratni inkább méltó az ily drága vén jámbort,
Aki igaz hallgató, szánja az ilyen órállót,
Lehet is minden halandó, de ilyen kegyes pásztort
Nem mindenik atya tartott.

Debreczennek utczái, sírjátok sorsotokon,
Szemetek ékességi nem járnak [!] már sorotokon
Már egy jövevény sem kérdi: hogyha Lukács pap otthon
És ha egészségben vagyon?

Erdei zöldellő fák, mezei virágokkal,
Bánkódjakok violák, illatozó szagokkal,
Koszorúk és bokréták árnyékos borostyánnal,
Hervadjakok hamarsággal.

Böven az hol sírni kell, nem szükség ott a czifra,
Nem érzi az holt ember, micsoda szagu a rózsa,
Nem kell immár ennek többször illatos majoránna,
Sem liliom virágszála.

Reggeli szép harmatok, szünjetekek meg most ti is,
Ne sarjuzzék a fű is, hadd száradjon meg a föld is,
Hogy minden szív most csak zokog, hadd bizonyítsák ők is,
Hadd aszszon meg a pázsit is.

Ezekkel egyetemben vének ifjak gyermekek,
Szolga, szolgáló renden lévő árvák és özvegyek,
Kik nem az érdemekben, de csak a Krisztusban bíztok,
És hit által idvezültök:

Zengő szavu pásztorát a nyájnak sirassátok,
Igaz magyarázóját szent írásnak ohajtsátok,
Bus szivek vidámítóját, ha nem kősziklák vagytok,
Velem együtt sirassátok.

Ime minket már elhagysz, hangos szavu gyámolunk,
Vigasztalást már nem adsz, mikor nyavalyában forgunk,
Mint menydörgő nem rivogatsz, hogy ha megtántorodunk,
Vagy ha a bünre hanyatlunk.

Nem mondhatjuk, ugy vagyon, hogy eleget nem éltél,
Mert itt a sovány földön tündöklő vénséget értél,
De mi reánk nézve bizony még nagy szép időt élnél,
Hogy ha váltságos lehetnél.

Utolsó tanításra mikor köztünk felállál,
Ez nekünk a gyászruhánk, hogy ily hirtelen meghalál,
Szép nyájadtól kegyes atya csak el nem bucsuzhattál,
Mint szent Illyés csak elmulál.

Sebes szív vigasztalni kegyes beszédü valál,
Emherekkel mulatni szelid erkölcsöt tartottál,
A bünt pedig megfeddeni, kit miben tapasztaltál,
Menydörgöképen kész vóltál.

Minap Hodász igy sira Lukács papunk halálán,
A jó pásztorat soha[j]lta, hogy elvitte a madarász;
Sok jó szerencsüket kíván, esztendőnek forgásán,
Minden jóknak végső napján.

A 31 szakaszból álló terjengős ének első 30 strófájának versfőiből a következő név tűnik elő: IOANNES SMIGMATOPOEUS DEBRECINUS, ami Debreceni Szappanos Jánost jelent. (Neve semmiféle debreceni történeti és irodalomtörténeti kézikönyvben nem található.) Az utolsó strófából kiolvashatólag ez a Szappanos János hodászi (Szatmár m.) prédikátor volt, s így kettős minőségben — mint debreceni születésű hodászi prédikátor — kesergett Lukács pap fölött.

Szappanos János neve új név a régi magyar irodalom történetében. „Lukács pap éneke” — a 17. századi kollégiumi diákköltészet, a „lugubris tónus” egyik jellemző terméke — nem önmagában ad szerzőjének irodalomtörténeti érdeket, hanem csupán azon szerepnél fogva, melyet a vers 21-dik strófája kölesönöz neki, mint láttuk: Bod Pétertől Köleseyig...

És itt meg kell jegyezni, hogy Kölcsey bírálatának csattanója, a kántor-verstörödék, nemcsak Berzsenyi rímes költeményei ellen irányul; a kritikus Debrecen felé is céloz. Köztudomású (maguk a debreceni monográfusok mutatták ki legrészletesebben), hogy Kölcsey, aki tizenhárom évig nevelkedett a debreceni kollégiumban, „kora ifjúságától haláláig ellenszenvet érzett . . . a kedélyét lenyűgöző iskolai pedantériával”¹³ szemben. Bármennyit köszönhet is ottani mélyreható tanulmányainak és az Alma Mater jellemformáló szerepének, Debrecen iránt érzett fanyar ellenszenvé mindvégig megmarad, s a várost később is „szenvedésej helyének” nevezi. Ez az érzelmi elfogultsága több munkájában megnyilatkozik, kivált az 1810-es években, tehát még elég közel a szomorú diákkorhoz. Ennek legelső példája az *Anti-mondolat*; a nyelvújítás megcsúfolása Debrecenből indult ki, s ő most, Kazinczy lelkes híveként, kíméletlenül támad a debreceni kör és a debreceni grammatikusok ellen. Második szembefordulása: a ridegségig szigorú *Csokonai-bírálat*, amelyben a költő környezetének hatását: az „iskolai” tónust és az alföldi tájszólást kifogásolva közvetve ismét Debrecennel száll szembe. És harmadszor itt: *Berzsenyi-bírálatában*, amikor a dunántúli klasszicizáló poétáról szólva, a gúny nyilat — szinte erőszakolt képzettársítással! — ismét debreceni fegyvertárából kölcsönzi.

„Lukács pap éneke” az 1810-es években, Kölcsey kritikájának megírásakor, Debrecen könnyékén még valamelyes emlékezetben volt. A teljes szöveg primitív tartalma s döcögő rigmusai számunkra is jobban megértetik Berzsenyi nagy haragját.

KERESZTURY DEZSŐ:

A HALLGATÓ ARANY*

I.

Arany Jánost férfiúvelei derekán korának magyar vezetőrétegei nemzeti klasszikusnak ismerték el, s a dicsőség és elismerés fényével körülvéve, példaadó költői nagyságként ünnepezték. A hatvanas évek közepétől kezdve élete végéig a nyilvánosság előtt mégis jóformán teljesen hallgat a költő.

Közéleti elismerésének bizonyítására elég lesz a következőket kiemelni: 1865-ben, 48 éves korában a Magyar Tudományos Akadémia titoknokának választják igen megtisztelő körülmények között; 1867-ben, mint a magyar nemzeti költészet legnagyobb élő képviselőjére, rákényszerítik az egykorú közélet egyik legnagyobb kitüntetését, a Szent István-rendet; 1873-ban másodszor, 1880-ban harmadszor kapja meg az Akadémia nagyjutalmát; 1875-ben Trefort miniszter neki ajánlja fel az egyetem magyar tanszékét, s ugyanebben az évben az irodalmi ellenzéket és fiatalságot megszervezni hivatott Petőfi-Társaság is tiszteleti tagjának választja meg. 1878-ban, mikor a Kaposos könyv néhány remeke a nyilvánosság elé kerül, az egész ország üdvözli megszólalását; az egyetemi ifjúság ezüstkoszorúval ünnepli. Halálakor a részvétüket kifejező előkelőségek élén a király és királyné áll; az Akadémia oszlopcsarnokából dízsírhelyre temetik, s szobrára egy év alatt 70 000 forint gyűlik össze. A hír és dicsőség mellől az anyagi elismerés sem hiányzik. Akadémiai fizetése biztosítja megélhetését; mellékjövedelmei lehetővé teszik, hogy 1870-ben visszautasítsa a neki szánt nemzeti ajándékot s 76-tól kezdve, amikor helyettes veszi át munkája nagyrészét, ne vegye fel

¹³ Ld. Molnár Pál: Kölcsey és Debrecen, (Debreceni Szemle 1939, 164—167, 1.)

* Egy munkaközösségi vitaelőadás vázlata.

főtitkári fizetését, hogy szép alapítványokat tegyen, hogy ingatlanokat s részvényeket: oly vagyont szerezzen, melynek értékét halálakor hivatalosan 110 000 forintra becsülik.

Hogy irodalmi, költői megnyilatkozásai ebben az időben lényegileg egyértelműek a hallgatással, annak bizonyítására szintén elégségesnek látszik csupán a legfontosabb idevágó adatok felsorolása. 1864-ben jelenik meg a *Buda halála*, Arany második virágkorának legterjedelmesebb költői alkotása; első része annak a hun trilógiának, amely mindvégig terv s töredék maradt. 1867-ben megjelennek *Összes költeményei*: addigi munkájának záróköve; második kiadásuk 72-ben jelenik meg, s mintha ez pezsdítené meg alkotókedvét: 73-ban kiadja *Bolond Istók* II. énekét, egy töredék félbenmaradt folytatását. 1877-ben Greguss teszi közzé a balladák magyarázatos kiadását. 77—78-ban egy tucatnyi válik ismeretessé az *Ószikék* darabjaiból. A 79-ben megjelenő *Prózaí Dolgozatok* régi munkákat tartalmaz, s régi adósságot törleszt az ugyancsak 79-ben megjelenő *Toldi Szerelme* is. 80-ban nyomják ki a hetvenes évek derekán készült *Aristophanes-fordításokat* s *Toldit* Lehr magyarázataival. Mindez persze nem öregkori munkáinak összessége. Írt kilétét nagyrészt egészen elburkoló álneveken vagy névtelenül számos apró cikket, hozzászólást, „tücsköt és bogarat“ is nyelvészeti kérdésekről; maradtak ránk verses töredékei, „mondacs“-ai; újra elővette, folytatgatta töredékeit; s legfőképpen ránk hagyta a Kapcsos könyv darabjainak azt a részét, amely csak halála után, műveinek első viszonylag teljes kiadásában (84—85) látott napvilágot.

Öregkora tehát semmiképpen sem terméketlensége miatt néma. Hallgatásának más okai vannak.

II.

A közkeletű magyarázatok közül talán legtöbbször emlegették azt, amely Arany elnémulásának főokát személyi, családi bajokban keresi: lányának, Juliskának 1865-ben bekövetkezett halálában; elszaporodó családi izgalomban; Tompának, ifjúsága utolsó kedves költőtársának pusztulásában (68). E magyarázatban van némi igazság: Arany kedélyéletében igen nagy szerepük volt a családi, baráti érzéseknek. Nem tartozott a könnyen fodrozódó s hamar elsímuló természetek közé, s különösen a fájdalom érzéseit tudta nagyon sokáig hordozni, ápolni magában: azért is nevezte magát „fájdívirág“-nak. A családiasság, barátságkultusz odatartozott a korszak s a nagy példa: Petőfi jelentős, magyhatású irodalmi s élettémái közé is. De a magyarázat mégsem meggyőző. Arany nagyobb fájdalmakon, válságokon és megrázkódtatásokon is úrrá lett (1848 összeomlása, Petőfi elveszése, stb.). A 64 utániakat is kiheveri egy-két év alatt s unokájában például talál is vigasztalást.

A második magyarázat a költő betegességével, gyakori kimerültségével érvel, s az előbbinél nyilván nagyobb súllyal. Arany öreg szülők későn jött gyermeke volt; gyenge fizikuma miatt adták a tudományokra; szeme hamar megromlott; könnyen meghűlt, gyakori heves fejfájás, fülzúgás, hurut kínozta; ötvenéves korára egyre erősödő vese- és epebaj vette elő, annyira, hogy ő, aki alig mozdult ki lakóhelyéről, egy évtizeden át évente kényelmetlen és költséges utazást tett, hogy Karlsbadban kezeltesse magát. Testi bajához hozzájárult kedélyének nehéz, borulatra hajlamos természete. Néha már-már a kedélybetegség örvényébe sodródott. Ihletének forrásai — amint ez más költőknél is előfordul — hónapokra, sőt évekre elszaposodtak vagy eldugultak, s alkotókészségének ezek a kihagyásai még csak növelték kedélyének depresszióit. Utolsó éveiben annyira megromlott egészsége, hogy orvosai hónapokra eltöltötták mindennemű szellemi munkától. De ez a magyarázat sem elégíti ki teljesen. Végül is: nem volt másfél évtizeden át állandóan beteg,

s rengeteget dolgozott is. Kedélyzavaraiból meg éppen az állandó munka, a „nulla dies sine linea“ sokszor ismételt gyakorlata vezette ki; ezt ajánlja gyógyszerül a rokon-bajról panaszkodó Tompának is. S harmadik virágkora nem is termékellen sem mennyiségi, sem minőségi szempontból.

Az említett két magyarázatot különben teljesen kétségessé teszi a harmadik: e szerint Arany erejét éppen a sok munka, a lélektelen adminisztráció emésztette fel. Ebben is van sok igazság; a költő éveig valóban több ember munkáját végezte a második virágkorát élő s rendkívül sokrétűen tevékeny Akadémián. A szokásos titkári teendők mellett a palota építtetésével, felszerelésével, az Akadémia egyre növekvő kiadványsorozataival kapcsolatos adminisztratív teendők ellátásával is őt bízták meg, és — ahogy panaszkolta — még a látogatók kalauzolásának, a temetések rendezésének gondja is az övé volt. S mindezt kellő számú segéderő nélkül végezte. De azért ez a magyarázat sem teljesen meggyőző. Végzett Arany már ehhez hasonló terjedelmű munkát máskor is, s mégis jutott ideje költői terveire. Amennyivel fiatalabb volt ő, annyival nyilván unalmasabb, kicsinyesebb és kedveletlenítőbb a szalontai jegyző s a pesti szerkesztő elfoglaltsága. De meg hamarosan szabadulhatott volna is a munka leginkább fárasztó, technikai részétől: amikor határozottan bejelentette lemondási szándékát, az Akadémia vezetősége készséggel gondoskodott helyettesítéséről s ugyanakkor, amikor Aranynál sokkal jelentéktelenebb tagoknak adott vagy szerzett szabadságot, utisegélyt, Aranynak is nyilván megadta volna a kívánt könnyűítéseket. S a költő életét nem is foglalta le teljesen az adminisztráció: szabadidejét állandó élénk szellemi munkával töltötte; csak éppen hogy ez a munka: olvasás, fordítgatás, rébusz, vagy verses kiejtési szabály készítése volt — egyszóval: „unalomúzó“, ahogy a költő maga is nevezte.

Lelki fájdalom, testi- és kedélybetegség, erős hivatali elfoglaltság nem elégséges magyarázata tehát a magas polcra állított nemzeti klasszikus hallgatásának. Két előző virágkora azt bizonyítja, hogy óriások munkájára képes, ha célját s értelmét látja, s ha azonos azzal a feladatkörrel, amelyet el kell látnia. Hallgatásának végső magyarázatát ezen a területen kell keresnünk.

III.

Amikor a nagykőrösi tanár-költő 1858–59-ben nagy tisztességgel megválasztott és széket foglalt tagja lett az Akadémiának, nemcsak dísz kapott, hanem kötelezettséget is. A kötelékek, amelyek a példaadó nemzeti intézményhez fűzték, egyre sűrűbbek lettek. A Kisfaludy-Társaság igazgatója még csak a külső körön futó bolygó, a titkár azonban már intézkedő szerve, 65–67-ben, a holtbeteg Dessewffy, a magypolitikába került Eötvös és Csengery helyett szíve, mindenképpen azonban foglya az Akadémiának. Aki szereti az apró jelképeket, Arany 67-ben történt beköltözését a palotába e fogságbaesés jelképes kifejezésének is tekintheti: a költő élete végéig csak apróbb-nagyobb kirándulások s nyaralások idejére hagyta el börtönét; abban is halt meg.

A fogságot önként vállalta; ezen nincs mit vitatkozni. Hogy mi az, amire vállalkozik, aggályos, körültekintő természetével jól látta. Nem tudta persze s nem is nagyon tudhatta, mivé fejlődik majd az évek folyamán a hivatal, amelyet, mondhatni, kizárólag megélhetési okokból fogadott el. Arany élete nagyobb felében szegény ember volt, akiből azonban hiányzott a romantikus költő-elképzelések „cigány vér“-e. Mindenképpen arra igyekezett, hogy családja s maga anyagi létét polgári keretek közt s a polgárerény tisztaságával biztosítsa. Láthatta s tapasztalatból is tudhatta, mit jelent a kibontakozó kapitalizmus világában a pénznek való kiszolgáltatottság; mit jelent különösen annak, aki tolla után kénytelen élni, holott mindennél többre tartja az írás hitelét, tisztaságát: azt az írói erkölcsöt, amelyet Petőfi teste-

sített meg előtte. A maga természetének megfelelő megoldást körülbelül így fogalmazhatta meg: az ember éljen meg hivatali munkájából, hogy a költő független lehessen. Azért vállalta a „biztos” titkárságot a bizonytalanná tett szerkesztőség helyett, mert — mint sógorának 1865-ben írta — „még vagy két évig fönn kellene tartani magamat Pesten”. Persze rá kellett jönnie, hogy hivatal és költészet bonyolultabb szálakkal is kapcsolódik egymáshoz, mint az anyagi kényszerűség. A nagy költőre, a derék emberre, hű barátira s a minta-tisztviselőre annak a körnek is szüksége volt, amely Deák vezérletével akkoriban készült valamilyen megoldást találni a kiegyezésre. A baráti kedvesség, együttműködés, segítség, szövetség sokkal erősebb bilincs lehet az anyagiaknál és a hivataliaknál, különösen az Aranyéhoz hasonló jellemek esetében. Fogollyá tette őt az Akadémián a barátok unszoló marasztalása is: az, hogy szükség volt rá. Jó példa erre a Széchenyi-óda keletkezése. Csak hosszas rábeszélésre s végül is azért vállalta, mert különben „egész akadémiai léte kockán forog”, s a kész költeményt, a valószínűleg megfelelően hideg, mesterkéltné virtuóz feladat-műnek tartotta. Az Őszikéket pedig köztudomás szerint akkor írta — magában és titokban —, amikor végre nem érezte magán a kötelesség jármát s a nyilvánosság figyelő szemét, tehát amikor, ha csupán a magányban is, de szabadnak tudhatta magát.

Arany nem volt otthon az Akadémián. Nem azokra a finomabb, bár művészi hitelükkel dokumentumként is jelentős utalásokra gondolok elsősorban, ha bizonyítékokat keresek erre, amelyeket költeményeiben találhatunk, nem az olyanféle megdöbbenő számadásokra, mint: „pályám bére égettő, mint Nessus vére”, hanem konkrét nyilatkozatokra és tényekre. Nyilván nemcsak túlszerénységből mondta azonnal megválasztásakor, hogy megbízását „csak ideiglenesnek” tekinti; s az a pontos mondat, amellyel sógora előtt jellemezte helyzetét 65-ben: „Bizonyos, hogy nem viszem soká, vagy, ha viszem, akkor ez lesz minden foglalkozásom”, ezentúl szinte évről-évre visszatér valamelyik nyilatkozatában. Ugyanígy tér vissza újra meg újra lemondási szándékának emlegetése. Ki akarna szabadulni a „kalit”-ből; valahol vidéken, Szaloután, s másutt is, keresi azt a kisedet hajlékot, ahova megbújhatna, ő, akire barátok s közvélemény egyaránt a közélet vezető szerepét tukmálnák. 76-ban végre nem bírja tovább. S hogy nem neki volt szüksége az Akadémiára, hanem annak reá, mi sem bizonyítja jobban, minthogy nem engedik el: kiválásával a konstrukció egyik tartóoszlopát veszítene el. S éppen itt tapinthatunk rá arra, hogy rossz-érzésének főoka nem azokban a kisebb-nagobb sérelmekben keresendő, amelyek főként titkársága első éveiben érték, amelyeket apró szösszenetekben elfüstölgött, s amelyeket az Akadémia vezetősége jóvátett. Nem is csak a sok munkában: hiszen a főtitkári cím ellen is kapálódzott s a ráerőltetett címzetes megtiszteltetést is letette 79-ben. „Több az, mint hivatal”, írta megválasztásakor Tompa, s ő egyre inkább elidegenedett attól, ami az állásban több volt, mint hivatal; az Akadémiának viszont főként erre a „több”-re volt szüksége. Hivatal és hivatás ellentmondásának ezt a folyton élesedő válságát kell tehát az objektív társadalmi szempontok felhasználásával megvizsgálnunk.

Nem ez az ideje és helye annak, hogy a kiegyezés általános történelmi értékelését elvégezzük; utalnunk kell azonban néhány összetevőjére: azokra, amelyek Arany életében és művében lényeges tényezők voltak. A költő, ha látta is az új konstrukció gazdasági és társadalmi mozgatóerőit, érdeklődése s iskolázottsága szerint főként mégis a politikai és kulturális kérdéseket figyelte, ezeket is különösképpen erős nemzeti érzésével. Tudta, hogy a kiegyezés csupán modus vivendi, fedszerkezet, telve a valóság súlyos ellentmondásaival; de mindinkább látnia kellett, hogy a helyzetet hosszú lejáratra sikerült stabilizálniok a kiegyezést létrehozó és fenntartó hatalmaknak: a magyar és az osztrák magyafendalizmus és nagypolgárság szövetségének

a legyűrt forradalmi erők ellen. Magyar részről a kiegyezés ára a nemzeti önállóság gazdasági, katonai és külpolitikai területeinek elvi és gyakorlati feladása, osztrák részről az összbírodalmi egység-szerkezet és a monarchikus abszolutizmus fegyelmének lazítása s a magyar nemzeti reprezentáció kifejlesztésének engedélyezése, — mindkét részről azonban a politikai és társadalmi forradalom erőinek teljes felszámolása, vagy hasznosítása volt.

Az Akadémia a kiegyezés Magyarországnak egyik példaszzerű intézménye. Az uralkodó társadalom-szerkezet, a „területek felosztása“ ennek összetételében is jól felismerhető: a vezető, a főúri, főpapi rétegek tartják kézben, s kiegészülnek a nagypolgárságnak, az értelmiségi középnemességnek és polgárságnak inkább az adminisztrációt s a tudományos részletmunkát végző képviselőivel. Az Akadémia egyik legfontosabb feladatának tekinti a nemzeti reprezentáció szolgálatát. Palotájának megépítését a „nemzet közügyé“nek tekinti, s az adakozás, munkavállalás valóságos nemzeti mozgalmát tudja erre a célra, de meg anyagi alapjainak megteremtésére is mozgósítani. Címéből hangsúlyozottan hiányzik a más akadémiáknál szinte kötelező „királyi“ jelző. Szerkezetében, munkaköreinek kijelölésében a humanioráké, ezeken belül is a *nemzeti tárgyaké*: magyar nyelvészeté, történelemé, irodalomé a döntő súly. A nyolcvanas évekre ugyan egész világosan kialakul már az „öncélú, tiszta tudomány“-nak a kapitalizmus válságkorszakára annyira jellemző koncepciója, Arany titkársága idején azonban még igen elevenek a politikai élet behatásai is. Az osztályok élénk kapcsolatban állnak a társadalommal; az Akadémia széleskörű ismeretterjesztő s könyvkiadói tevékenysége ekkor bontakozik ki. Amíg a Deák-párt emberei a szóvivők, az Akadémia sokat megőriz ha nem is 48, de legalább 60—61 igényeiből; a nemzeti politika erőit azonban felbonthatatlanul összekapcsolja a királyhűséggel: az uralkodó pár is adakozik az Akadémia céljaira s mindkettőjük mellszobra ott áll a palota díszes helyén. A köznemesség befolyása, negyvennyolc népies hagyományai s emlékei a közvéleményben még elég erősek arra, hogy a kiegyezés ideológiai felépítményének jellemzésében a „nemzeti“ főjelzőt a „népi“-vel minősítsék. Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon létrejött „népi-nemzeti“ s konzervatív klasszikus szerkezetben nélkülözhetetlen szükség van a hiteles népi-fi, a mélyen nemzeti érzésű s klasszikussá fejlett tudású példa-költőre.

De Arany nem értett egyet a kiegyezéssel; a 60 körül kialakult konstrukciót belátásával, kételkedő fáradtságával ha üdvözölni nem is, de jó lélekkel vállalni tudta; 67 azonban, különösen akkor, amikor egyre inkább kénytelen volt mély fekélyeit hazug mázzal kendőzni, még csak megnyugtanni sem tudta, nemhogy kielégíteni, vagy talán lángra is gyújtani. Milyen lehetőségeket kínált tehát neki az adott helyzet?

Vállalhatta volna a nemzeti klasszikus reprezentáló közéleti szerepét. Nagyon sokan a hivatal és közvélemény emberei közül ezt várták is tőle, ennek kereteit, lépcsőfokait készítették neki: lehetett volna képviselő, egyetemi tanár, kaphatott volna bármit, ami rang a kiegyezéskori Magyarországon költőnek járhatott, lehetett volna a kor ódaköltője, ünnepeit ünneplője. De Arany számára ember és költő egy volt s amit erkölcsé elutasított, arról ódat írni nem tudott. Erkölcsi, szellemi, költői függetlensége érdekében mindent elkövetett. A baráti s közéleti erőszakkal rátkmált Szt. István-rendet a botrány elkerülése végett fogadta csak el s oly feltétellel, hogy sem meg nem köszöni, sem nem viseli. Képviselőséget, egyetemi tanárságot, minden nem szigorúan hivatalával járó közszereplést elhárított magától, visszatámasztotta a nemzeti ajándékot, a felajánlott hivatali sine curát: mindent, amiért művekkel, pontosabban: megrendelt művekkel tartoznék fizetni. A konformizmus megoldása tehát nem volt az övé. De nem vállalkozott többé az akadémikus irodalom-szervező szakmailag zártabb szerepére sem. Hogy volna rá képessége, megmutatta lapszerkesztő korában, amikor dal fogytán „éneklobból énektanár“ lett. Csakhogy a költőt, aki Petőfitől tanult költő-

pedagógiát s magát mégis költőnek, énekesnek tartotta mindenek felett, nem elégítette ki a tanáros szakmai elemzés és irodalmi kertészkedés. A „művi költő“ petőfies eszményét ugyan a „nemzet költője“nek elvontabb eszményével helyettesítette, de távol volt minden olyan elképzeléstől, amely az irodalmat önmaga kedvéért, a nép s a kor nagy kérdéseitől elszigetelve kívánta művelni; érdeklődését a politika nagy kérdései iránt még akkor is megőrizte, amikor már végképpen elundorodott az aktuális magyar- és világpolitika napi taktikáinak egyre züllöttebb erkölcsstelenségétől. Az akadémikus irodalmi praeceptor szerepét tehát átengedte Gyulainak.

Elvben elképzelhető az a másik megoldás is, hogy kitör a köréje záruló gyűrűből, hogy ellenzékbe vonul, nyíltan szembeszegül a kiegyezés politikájával. Ehhez azonban más természetű és más társadalmi s politikai háttér kellett volna. Arany csatlakozhatott volna egy mozgalomhoz, amelynek szolgálatába állhatott volna, mint 48-ban, a szabadságharc balszárnyához. Ha lett volna ilyen mozgalom! De a kiegyezés megszervezőinek sikerült egyelőre minden komolyan számbavehető ellenzéki erőt semlegesíteni. Különösen így van ez az irodalom területén, ahol a petőfieskedők elvégezték már ennek a semlegesítő munkának oroszlánrészét, olyannyira, hogy maga Arany is füttyküst és dorongot javasolt ellenük. Petőfi örökségének ezeknél jobb őrzője volt Gyulai s az ő köre. Komolyabb ellenzéki csoportosulások csak a 70-es–80-as években kezdődnek, egyelőre akkor is még inkább írói mérközések szakmai belügyeként, komoly tömegbázis s hatalmi háttér nélkül. Addigra pedig Gyulai vitáinak folyományaként a túlérzékeny s magányába zárkózó Arany megkapja azokat a tüskéket és nyilakat, amelyek érzelmileg is elszigetelik a fiataloktól. Érthető tehát, hogy a költő nem tudott kivonulni abba a társadalomba, amelyben csak kiegyezés, közöny, züllött hazafiság s frázisforradalmiság várta s amelyben a kor igazi problémáit — igazi fiatalok híján — kortársai közül szinte még mindig ő közelíti meg költői eszközökkel legjobban.

Maradt tehát a harmadik megoldás: a hivatalnok-főtítkár munkába temetkezik s a költő hallgat. Van valami félelmetes, kísérteties abban, ahogy ez az óriás szellem pedáns kishivatalnoknak álcázza magát: Akakievics Akakinak, akinek történetét ő fordította magyarra s akinek nevét használta is néha álnévül. Nem volt hajlandó kora dicsőítőjének fellépni, s ezt aligha mondhatta meg barátainak és pártfogóinak: lázas tevékenységbe, beteges testi és lelki állapotokba húzódott hát vissza az igazi próbák, a művek elől, amelyekben úgyis kiderült volna a hazugság. Elhárította a könnyítéseket; régi, nyakára nőtt s kihült terveit vette újra meg újra elő, némi mentésként, ha költeményeket kértek rajta számon; ami forrt benn, annak csak egy-egy buboréka szállt fel s pattant el a felszínen apró sóhajokban, szétszemetekben. Pedig nem vénája apadt ki. Erdemes ebből a szempontból is különös figyelemmel elolvasni a *Bolond Istók* 1872-ben készült, abbahagyott remek II. énekét. Nem is tudott elnémulni teljesen.

Jellemző azonban, hogy amikor újra a költészethez fordul, a személyét ellelező fordítás területét választja ki a megszólalásra: Aristophanest költi újra, filológus pontosságú költőiséggel. Ebben a szerepben olyan felszabadultan s otthonosan mozog, hogy fordítási irodalmunknak egyik legnehezebb s legterjedelmesebb feladatát virtuóz könnyedséggel példátlanul rövid idő alatt oldja meg. Az Őszikék keletkezésének külső körülményei eléggé ismeretesek. Ezt az újra csak „magán időöltésül“ kezdett, s a nyilvánosság — még a családi és baráti nyilvánosság elől is! — gondosan elrejtett gazdag költői munkát máig sem értékelték teljes egészében: kényes, túlfinomult virágok melegházi tenyészeteleként él az emberek tudatában, s csak néhány általánosságban maradó utalás történt modernségére, a fejlődést kifejező s szolgáló elemeire. Nem itt a helye, hogy az irodalomtörténetnek ezt a tartozását

kiegyenlítsük. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Arany e kései, rejtett virágkorában ott van a valóságot költői hitellel tükröztető realizmus mellett a Petőfihez való hűség is. Amaz a kapitalizmus sivatagi személytelenségében, kiégettségében és mechanizálódottságában magáramaradt nagyvárosi ember árvaságát, a rendszer s a belőle kihullottak züllöttségét vagy elesettségét s az épülő Pest arcán mégis csak feltűnő csinosodást mutatja meg, emez biztosítja s elmélyíti Aranynak a néphez való hűségét mind politikai eszményeiben, mind költői eszközeiben. Egyetlen olyan öregkori műve, amelyen érezhető hivatalának és közéleti szerepének hatása: a *Toldi Szerelmé*-nek a hetvenes évek második felében lassan, megszakításokkal készült második fele. Ez a költőnek talán leginkább feladatszerű s leginkább a részletek virtuóztatásával s nem az egész sodrával és hitelével ható alkotása.

A nemzeti költő dicsőségével körülvevett s magas hivatali lépcsőre állított Arany hallgatásának okozója tehát csak kis részben a bánat, a betegség s a túlságos elfoglaltság. A lényeges ok társadalmi-politikai feladatkörének, szerepének és a kiegyezési korszak változásaival együtt változni nem tudó meggyőződésének mély ellentmondása. Arany a kiegyezéskori társadalom rothadtsága közepette is megmaradt Habsburg-ellenesnek, és megőrizte a nép és Petőfi iránti hűségét.

ZÖLDHELYI ZSUZSANNA:

PETŐFI VERSEI A „GYELO“ C. OROSZ DEMOKRATIKUS FOLYÓIRATBAN

Oroszországban a múlt század 50-es éveiben jelentek meg az első Petőfi-fordítások, melyeket a 60-as, 70-es években már egyre több követett. Ennek okát a magyar és az orosz politikai viszonyok hasonlóságában kell keresnünk. Oroszországban a 60-as években, Magyarországon a 40-es években készen állottak az erők a polgárosodást gátló feudalizmus elsöprésére, de Oroszországban, mint ezt V. I. Lenin kimutatta, ez a forradalmi helyzet nem ment át forradalomba. Sem Magyarországon a 40-es, sem Oroszországban a 60-as években nem volt fejlett munkásosztály. Ennek következtében, mint ahogy erre Révai elvtárs rámutat, „...a liberalizmus és demokraták elválása nem a burzsoázia és a munkásosztály ellentétének talaján ment végbe, hanem annak a forradalmi demokratizmusnak formájában, amely már nem volt polgári, de még nem volt szocialista sem...“¹

A történelmi és társadalmi helyzet ilyen hasonlósága miatt nagyon sok rokonságot találhatunk Petőfinek, és az orosz forradalmi demokrata költőknek, de leginkább a nagy orosz költőnek, Nyekraszovnak költészete között. Nem feladatomban most ennek a kérdésnek részletes tárgyalása, mindössze arra a tartalmi és formai hasonlóságra kívánom felhívni a figyelmet, amely a nemesség ábrázolásában (Petőfi: *A magyar nemes*, Nyekraszov: *A nemes*, részlet a *Ki él boldogan Oroszországban* c. nagy költeményből), a nincstelen városi lakosság rajzolásában (Petőfi: *Az apostol*, *A vándorlegény*, Nyekraszov: *Az időjárásról* stb.), esztétikai elveik kifejezésében (Petőfi: *A XIX. sz. költői*, Nyekraszov: *A költő és a honpolgár*) és a népdalforma használatában mutatkozik.

Arra, hogy a forradalmi demokrata költők feje, Nyekraszov olvasta Petőfit, a következő bizonyítékunk van: *Az Összehasonlító Irodalomtörténeti*

¹ Révai József: Petőfi Sándor.

Lapok c. folyóirat 1877. évi 3. száma hírt ad arról, hogy Sarapov Szergioff. orosz emigráns mérnök, kit Kecskeméten internáltak, magyar irodalmi művek oroszra fordításával kezdett foglalkozni. Ezzel kapcsolatban a *Közlöny* c. lap közli Sarapov levelét, melyből kiderül, hogy már régebben is fordított magyar irodalmi alkotásokat, többek között Petőfi-verseket.² Mikor Nyekraszov elolvasta az *Egy gondolat bánt engemet* c. Petőfi-vers fordítását, lelkesen gratulált Sarapovnak.

Révai elvtárs fentemlített cikkében rámutatott arra, hogy Petőfi népszerűsége és fokozódó ismerete a Szovjetunióban éppen a múlt századi orosz és magyar demokratikus mozgalmak, a Nyekraszov és Petőfi közötti mély társadalmi és lelki rokonság megérzésén és megértésén épül. Hozzátehetjük, hogy ennek a rokonságnak a „megérzésén és megértésén” épült Petőfi népszerűsége a 70-es évek orosz forradalmi demokrata sajiójában is.

Az alábbiakban a forradalmi demokrata sajtóban megjelent Petőfi-versek kérdésének egy részletét kívánjuk ismertetni: a *Gyelo* c. folyóiratban 1872–73-ban megjelent verseket és azt a harcot, melyet a cenzúra ellenük vívott.

Nem véletlen, hogy éppen a 60-as évek forradalmi demokrata hagyományait folytató folyóirat szentelt fontos helyet Petőfi verseinek. Kiadója Sulgin, tényleges kiadója Blagoszvetlov, akik előzőleg a *Ruszkoje Szlovo* című forradalmi demokrata folyóirat munkatársai voltak. A *Gyelo* azonban csak nehezen teljesíthette hivatását: a minden folyóiratot felülvizsgáló cenzoron kívül a *Gyelo* anyagát még külön előzetes cenzori bizottság is ellenőrizte. Jellemző például, hogy az első szám 48 nyomtatott oldalából a cenzúra 22-öt kihúzott. Ennek ellenére minden szám anyaga megmutatta a folyóirat valódi törekvését: az itt megjelenő cikkek az 1861-ben „felszabadított” parasztság nehéz sorsával, a nyugati munkásmozgalom eseményeivel ismertetik meg a közönséget. A lap főcélkitűzése annak megmutatása, hogy a tömegek hiába vannak a cártól felszabadulást, csak saját maguk vívhatják ki szabadságukat.

Ebben a folyóiratban jelenik meg Petőfi számos verse, legtöbbször Alekszander Konsztantinovics Seller (írói álnéven A. Mihajlov, vagy A. S.) fordításában. A. K. Seller (1838–1900) kispolgári radikális író. Regényei („Rothadt mocsarak”, „Supov élete”, „Erdőt vágnak, röpülnek a szilánkok”) rendkívül népszerűek voltak a 70-es évek orosz ifjúsága körében és hozzájárultak az ifjaknál megnyilvánuló kritikai magatartás kialakításához.

Az alábbiakban felsorolom azokat a Petőfi-verseket, melyeknek fordításai a *Gyelo* c. folyóiratban 1872–73-ban megjelentek:

1872. júliusi számban: 1. Téli este, 2. Szomorú éj.

1872. augusztusában: 1. Rongyos vitézek, 2. Magyar vagyok, 3. A magyar ifjakkak, 4. A vándorlegény, 5. Őszi éj, 6. Három fiú, 7. Farkasok dala, 8. Pató Pál.

Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a *Rongyos vitézek* c. vers, melyben Petőfi verseiről, mint harcosokról beszél, kik a csatában esnek el, egyenes összhangban van a művészi öncélúság ellen harcoló forradalmi demokratáknak, Bjelinszkijnek, Csernüsevszkijnek és a forradalmi demokrácia nagy költőjének, Nyekraszovnak esztétikai elveivel. A *farkasok dala* mellett a *Kutyák dala* nem szerepel, minden bizonnyal a cenzúra húzása miatt.

A következő — szeptemberi — számban elsősorban három életrajzi vers szerepel: 1. Távolból, 2. István öcsémhez, 3. Fölszedtem sátorfámat, továbbá 4. Alacsony kis ház, 5. Újonnan visszajött a régi baj, 6. Pinty úrfi.

1873. februári szám: 1. Szilveszter éje 1847-ben, 2. Minden virágnak, 3. Itt bent vagyok a férfikor nyarában, 4. A jó tanító, 5. Karácsonkor, 6. Az utolsó ember, 7. Ha az isten.

² Közlöny, 1877. január 25.

Az 1873. áprilisi számnak egész címlapja mutatja, hogy milyen fontos helyet foglalnak el benne Petőfi versei. Egyébként is hű képet ad a folyóirat tendenciájáról ez a címlap:

Gyelo, 1873. április.

Tartalom

Shelley: Fölszabadult Prometheus (Minajev fordítása)
Szakadék fölött (Werner regénye)
Bál (Szlavjanszkij verse)
Hajsza a haszonért (Karazina regénye)
Világos nap (Szlavjanszkij verse)
Nagy Péter előtti nézetek a nők helyzetéről Oroszországban (Scsapov tanulmánya)
Nincs kiút (Sztanjukovics regénye)
A tavaszhoz (Petőfi verseiből) (A. Mihajlov)
Elemi oktatás Svájcban (A. Mihajlov)
A külföld magyarjaihoz (Petőfi verseiből) (A. Mihajlov)
Parasztválasztások (jelenetek) (Naumov)
A vén zászlótartó (Petőfi verseiből) (A. S.)
Kroska Goges (Jamkins)
Dalaim (Petőfi verseiből) (A. S.)
Nyomorultak (Victor Hugo regényéből)
Orosz statisztikai feljegyzések (A. S.)
Hazámban (Petőfi verseiből) (A. S.)

A külföld magyarjaihoz c. vers fordítása és közlése nyilván nem véletlen. A magyar költő szavai időszerűek Oroszországban is, hiszen az orosz arisztokrácia egyes tagjai csak látogatóba, évi jövedelmük felvételére jártak haza, hazájukat Franciaországgal eserélték fel, megvetették az orosz nyelvet, az orosz kultúrát. *Garnszkij gróf feljegyzései* c. satirikus költeményében Nyekraszov is kigúnyolja ezeket az orosz parasztok verejtékéből élő, de oroszul beszélő nem akaró arisztokratákat.

Végül az *1873. júniusi számban* a következő három vers olvasható: 1. Véres napokról álmodom, 2. Jövendőlés, 3. Panaszkodám hát.

Amint láthatjuk, a cenzúra adta lehetőségekhez képest a folyóirat a költő forradalmi verseit is közölte.

Az orosz cári cenzúra árgus szemekkel figyelte a *Gyelo* anyagát, és nem hagyta figyelmen kívül a magyar forradalmár költő verseit sem. Természetes is, hogy az a cári kormány, mely a magyar forradalmat leverte, ügyelt arra is, hogy Oroszországba ne juthasson be a forradalom szelleme. A *Gyelo*-ban közölt Petőfi-verseket a cenzúra gyakran megesonkította.

Az 1872. szeptemberi számban megjelent *Újjonnan visszajött a régi baj* c. versből a következő sorok helyét cenzori pontok jelzik:

S eddig csak írtam, hol van még a tett?
Piros betűk az ünnep napjai,
S így életemnek nincs még ünnepe,
Hogy az legyen, vérem kell ontani.

Megérem-e ezt én? Vagy mielőtt
Rivalgó zaj közt harci paripára
Pattanhatnék föl, tán szép csendesen
Ráfektetnek majd Szentmihály lovára.

A cári cenzúra természetesen nem találta kinyomtatásra alkalmasnak azokat a sorokat, melyekben Petőfi a szabadság kivívásához szükséges harceről beszél.

A *Karácsonkor* c. verset is megcsonkította a cenzor:

Előző szakasz:

De a szegénység énnékem nem fájna,
Ha jó családom régi lombos fája
Úgy állna még, mint áll a hajdanán

Cenzori húzás:

Vész jött a fára, mely azt szótszaggatta,
Egy ág keletre, a másik nyugatra,
S északra a törzs, az öreg szülők.

Ennek a húzásnak semmi értelmét nem látom, a cenzor valószínűleg félreértette a szöveget.

A *Ha az Isten* c. versből az alábbi szakaszok maradtak ki:

De ha ezt nem engedné az Isten,
Kérvém akkor, hogy tavasz legyen
Harc tavasza, hol rózsák teremnek,
Véres rózsák, férfikebleken.

S lelkesítve zengjenek a harcok
Csalogányai, a trombiták,
Ott legyenek, s az én szívemből szinte
Nőjön egy halálos vérvirág.

S ha ledőlök ekkor paripámról:
Ajkaimat egy csók zárja be,
A te csókod, te szép szabadság, te
Égi lények legdicsebbike!

Érthető, hogy a cári elnyomás cenzúrája kihúzta ezeket a sorokat!

Az 1873. februári számban a *Szilveszter éje 1847-ben* c. versből a következő sorokat törölte a cenzor:

Amazoknak a ládáik,
Minekünk szíveink telvék...
Az milyen szegény gazdagság!
Ez milyen gazdag szegénység!

A cári cenzúra szempontjából a szegények és gazdagok éles szembeállítására megengedhetetlen volt.

Végül az 1873. áprilisi számban megjelent *A vén zászlótartó* c. versből a következő húzás történt:

Annyi földet sem mondhat övének,
Melyben egykor koporsója fér meg,
S mégis, mégis viszi lobogóját
Azok előtt, kik a hazát óják.

Ez a csonkítás igen jellemző: a cenzor figyelmét azok a sorok hívják fel, melyekben a költő arról beszél, hogy a vén zászlótartónak nincs *annyi földje* sem, melyben koporsója elférne. Ez vörös posztó a cenzor szemében, hiszen a föld kérdése, melyet az uralkodóosztályok érdekében 1861-ben végrehajtott jobbágyfelszabadítás nem oldott meg, még ezekben az években is a haladó orosz körök figyelmének középpontjában állott.

Utoljára hagytam az orosz cenzúra Petőfi-csonkításainak egy érdekes dokumentumát, egy a Leningrádi Allami Történelmi Levéltárban található cenzori jelentést, melynek itt adom teljes fordítását:

Ülések jegyzőkönyve, 1872. aug. 9.

„*Szvaskovszkij* cenzor jelentése a *Gyelo* folyóirat számára írott »*A magyar szabadság harcósának, Petőfi magyar költőnek élete és néhány versének fordítása*» c. cikkről.

Néhány versének kinyomtatását meg lehet engedni, de a költő azt megelőző életrajzának kinyomtatása nélkül. Az életrajz mint a népnek és a nép jogainak tollal és karddal küzdő [harcosát]³ mutatja be. Ennek következtében a versek, melyeket a cikkíró az efféle demokrata ténykedésének dicsőítésével világít meg, egészen más jelleget nyernek, mint önállóan. Ezt a gondolatot hangsúlyozza a fordító és maga az életrajz is.

A cenzor véleménye szerint a következő verseket életrajz nélkül sem lehet leközzölni:

1. A rab. A haza börtönbe zárt harcósának kesergése.

2. Panyó Panni. Egy nő ábrázolása, aki azért vált romlottá, mert anyja megakadályozta, hogy az igaz úton haladjon a szeretett férjével.

3. Mért vagyok én még a világon? A költő nem tartja szükségesnek élni, mert a földön csak „a jónak örökös bukását s a rossznak örök diadalmait“ látta; „így volt ezredév előtt s hogy ezred múltán is ekkép lenni fog.“

4. Világosságot. Igyekezve felfogni az ember létezésének célját a költő azt a gondolatot hangoztatja, hogy a világra azért jöttünk, hogy elpusztuljunk. Felteszi a kérdést, eljön-e az általános boldogság ideje? Általában a vers az emberi létezés céltalanságát mutatja be.

A cenzor véleménye szerint a versekben megnyilvánuló tendencia miatt azok közlésre nem alkalmasak.

Határozat: A költő életrajzát, mint forradalmi tevékenység dicsőítését, verseit, mint tendenciózusokat, nem lehet leközzölni.“

A cenzori jelentésből nem tudjuk meg, ki volt a Petőfi-életrajz írója, és a versek fordítója. Azonban a *Gyelo* folyóirat anyagából következtethetünk erre. A cenzori jelentés *augusztusban* tiltja meg Petőfi életrajzának, és néhány — fent felsorolt — versnek közlését, ugyanakkor azonban megengedi néhány vers megjelenését életrajz nélkül. Ha megnézzük a folyóirat *szeptemberi* számát, azt láthatjuk, hogy az itt megjelenő Petőfi-verseket A. Mihajlov fordította, és ezeknek a verseknek egy része életrajzi tárgyú (Távolból, István öcsémhez, stb.), melyek igen alkalmasak a költő életének illusztrálására. Szemmel láthatólag ezek a versek éppen azok, melyeket a cenzúra közlésre engedett. Ily módon nyilvánvaló, hogy a le nem nyomtatott életrajz írója és a többi vers fordítója szintén A. Mihajlov. Később, 1878 májusában a *Zsivopisznoje obozrenyje* c. folyóiratban meg is jelenik Mihajlovnak egy *A. Petőfi* c. cikke, és ennek illusztrálására pontosan azokból a versekből idéz, melyek a *Gyelo* 1873. szeptemberi számában megjelentek.

Ez a cenzori jelentés és a csonkítások világosan mutatják, hogy az orosz forradalmi demokraták fegyverként használták mozgalmukban Petőfi verseit, sőt életrajza, aktív tevékenysége is buzdító példaként hatott.

³ A „harcosát“ szóra az olvashatatlan írás miatt csak a szöveg értelméből következtettem.

HARC AZ 1874-ES PETŐFI-KIADÁS KÖRÜL

Havas Adolf Petőfi összes költeményeinek első kötetében (394—95. lap) érdekes összefoglalást ad egy olyan irodalmi eseményről, amelyet a felszabadulás előtti magyar irodalomtörténetírás célzatosan mellőzött. Ez az első szempillantásra csak filológiailag jelentős bekezdés a következőképpen hangzik:

„A Petőfi-kiadások történetében nevezetes fordulópont az 1874-i ú. n. „teljes díszkiadás“, melynek rendezésével az Athenaeum Greguss Ágostot bízta meg. E társulat t. i. 1868-ban idősb Emich Gusztáv irodalmi vállalatát átvevén, Petőfi költeményeinek tulajdonosa lett, s elhatározta, hogy a költőnek a mostoha politikai viszonyok miatt addig kéziratban lappangott, vagy megcsönkítva, illetőleg változtatva kiemathatott verseit szintén összegyűjti s egy lehető teljes és díszes kiadásban bocsájta közre. Több évi fáradozás után a kiadás el is készült, de az irodalmi közvélemény oly erősen megtámadta a szerkesztő eljárását — melyről a Beöthy-féle Athenaeumban előre közzétett előszavában számot adott —, hogy az Athenaeum-társulat jónak látta a Greguss által kihagyott költemények, illetve passzusok közül még mielőtt a kiadás forgalomba kerül, igen sokat restituálni. Ezt a restitúciót — mely ha technikai nehézségek nem forogtak volna fenn, talán még teljesebb lett volna — Gyulai Pál végezte, s a kiadás az általa szövegezett és június 25-én kelt előszóval 1874. szeptember 10-én végre megjelent a következő cím alatt: Petőfi Sándor költeményei. Hiteles kéziratok alapján megigazított s hazai művészek rajzaival díszített első teljes kiadás, Budapest. Az Athenaeum r. társulat tulajdona. 1874. (4. r. VI. + 758. lap a költő arcképével s 65 illusztrációval).“

Havas a továbbiak során azt is elbeszéli, hogy milyen dinasztia-ellenes és forradalmi verseket hagyott ki, illetőleg csonkított meg Greguss a „törvény nevében“, vagyis inkább politikai okokból.* Azonban Havas pozitívizmusa és politikai opportunizmusa következtében meg sem kísérelti feltárni azokat a mélyebb társadalmi és irodalompolitikai okokat, amelyek Petőfi „megcenzúrázását“ előidéztek a sajtószabadságot fennn hirdető álliberális Magyarországon. E tekintetben kétségtelenül előrehaladást jelentett Komlós Aladár cikke,¹ amely nyomtatékosan kiemeli és a hírlapi terjedelem korlátai között elég jól dokumentál két fontos szempontot az 1874-es díszkiadással kapcsolatban. Komlós helyesen mutat rá arra, hogy Petőfi verseinek otromba megcsönkítésében nemcsak egyedül Greguss bűnös, „hiszen az ő eljárását az Athenaeum társulat egész vezetősége, s Greguss barátai, a Kisfaludy társaság és Akadémia író előkelőségei is helyeselték.“

Másrészt Komlós ismertetése nyomán kiviláglik az is, milyen buzgón igyekezett takargatni a reakciós vagy liberális irodalomtörténetírásunk ezt a szégyenletes irodalmi összeesküvést legnagyobb költőnk hagyatéka ellen. Szinnyey József életrajzi lexikonában hallgat az esetről Greguss címszó alatt, de nem tér ki rá Petőfivel kapcsolatban sem. Ugyanígy „megfeledkezik“ a dologról a „nagy Pintér“ megfelelő kötete is, akárcsak Bánóczy József, meg Beöthy Zsolt Gregussról írt megemlékezéseikben. Komlós cikkének időszerűségét kiemeli az, hogy irodalomtörténetírásunk a felszabadulás után is csak Havas közlése nyomán vett tudomást a Petőfi-kiadás körüli vitáról. Varjas Réla Havas megállapításait átveve, a centenáris Petőfi-kiadás első kötetének

* A cikk több ízben alkalmazza a kiadás megcsönkítése elleni felszólalók megnevezésére az „ellenzék“, „baloldali ellenzék“, stb. megjelölést. Ezeket az elnevezéseket a szavak eredeti jelentésében használjuk. Van az „ellenzék“-nek, mely ma már irodalomtörténeti műszóvá vált egyéb értelme is; elsősorban azt az irányt értjük rajta, amelyet Zilahy Károly, Vajda, majd a Petőfi-Társaság egyes tagjai s végül Tolnai képviselnek. Természetesen az általunk „ellenzéknek“ nevezett írók csak részben tartoznak ehhez a politikailag igen tudatos csoporthoz.

¹ Harc egy Petőfi-kiadás körül, Szabad Nép, 1949. július 20.

függelékében egyáltalán nem mond kritikát Greguss és Gyulai reakciós esonkításairól, hanem egyik mondatával („De négy költeményt még Gyulai is mel- lőzni kényszerült”) álobjektív módon szükségszerűnek tünteti fel Greguss és Gyulai eljárását. Havas és Komlós adatközlései után is maradt azonban még bőven kikutatni való a díszkiadás körül. E cikk megírásában a főszempont éppen az volt, hogy az eddigieknél bővebb anyagot adjunk s megfelelő idézet- tekkel támasszuk alá azt a tételt, hogy a hivatalos irodalom táborá 1874-ben közös politikai és irodalmi elvei következtében széles arevonalon foglalt állást a forradalmi Petőfi meghamisítása és elfojtása mellett. Ugyanakkor azt is igyekezőnk bemutatni, hogy a baloldali ellenzék, amely korlátoltan bár, de a haladást képviselte politikai és irodalmi téren, felvette a harcot a teljes Petőfi-kiadásért s a küzdelemben nemcsak a esorbíthatlan szöveg filológiai eszményét tartotta szem előtt, hanem a nagy demokratikus forradalmi hagyomá- ny iránti tisztelet is vezette magatartásában. E mellett azt is számba kell vennünk, hogy az ellenzék nemcsak bírált és cáfolt, hanem gyakorlati ered- ményt is ért el polémiájával és igyekezett a kihagyott forradalmi verseket a széles tömegek számára hozzáférhetővé tenni.

A Petőfi-kiadás körüli vita tehát egyfelől különlegesen kiélezett formá- ban mutatja meg a „népi-nemzeti” irány állásfoglalását Petőfi forradalmi eszméi ellen, másfelől tisztázza az irodalmi ellenzék érdemeit, de korlátait is, azonfelül speciális kiadástörténeti szempontból is jelentősége van, mert jól kiteszlik belőle: milyen elgondolások éltek akkoriban egy népszerű, de teljes- ségre törekvő gyűjteményes műről.

Hogy az „irodalmi per” menete áttekinthető legyen, szükségesnek látszik, hogy a szembenálló felek szerint csoportosítva bibliográfiát adjunk a polémia anyagát alkotó cikkekről és glosszákról.

1. A kötet megcsonkítását helyeslő nyilatkozatok:

- Jókai: Hon, 1870. szeptember 11.
 Greguss Ágost: Az új Petőfi-kiadás előszava. Athenaeum, 1874. VI. k., 23. sz., 1427. 1435. hasáb (június 4.).
 Greguss Á.: u. a. Pesti Napló, 1874. június 10.
 Greguss Á.: A Petőfi-kiadásról, Pesti Napló, 1874. június 17.
 Greguss Á.: Irodalmi hír: „Egy história históriája” címmel Pesti Napló, 1874. június 25.
 Török Károly levele Gyulai Pálhoz, 1874. szeptember 2. (közöttéve I. T. K. 1933-308—314. l.).
 á—e.: A Petőfi-kiadás, Pesti Napló, 1874. szeptember 13., reggeli kiadás.
 (Valószínűleg Beöthy Zsolt.): Petőfi és korunk, Athenaeum, 1874. VII. k., 38. sz., 2370—2373. hasáb.
 Petőfi költeményeinek új kiadása, Vasárnapi újság, 1874. 594—596. l.
 B—y. (Beöthy Zs.): Otthon, Athenaeum, 40. sz.
 Gyulai Pál: Petőfi költeményei és az írói tulajdonjog. Pesti Napló, 1874. október 15., reggeli kiadás.
 Gyulai Pál: Petőfi költeményei ügyében, Pesti Napló, 1874. október 24., reggeli kiadás.

2. A kötet megcsonkítása elleni nyilatkozatok:

- Hollós László: Magyar Ujság, 1870. szeptember 13.
 Meizl Hugó: A Petőfin kísérelt legutolsó merénylet, Történeti Lapok, 1874. június 7. 10—11. sz.
 Meizl Hugó: (A fentebbi cikk különlenyomata.) K. Papp Miklós kiadásában. Kolozs- vár, 1874. június 10. és 20. közt.
 György Aladár: Az új Petőfi-kiadás, Hon, 1874. június 11.
 Závodszy Károly: Az új Petőfi-kiadás, Ellenőr, 1874. június 11.
 a—e: A közözügyes censor. Magyar Ujság, 1874. június 12.
 (Megemlékezés a Petőfi-kiadásról.) Magyar Ujság, 1874. szeptember 16.
 Závodszy Károly: Történeti és irodalmi emlékeink, Otthon, 1874. október, 1—4. l.

Bartók Lajos: A Petőfi-kiadás. Otthon, 1874. 80—85. l.

Závodszyk Károly: Petőfi Sándor kiadatlan költeményeihez. Otthon, 1874. 186—189. l.

Mint Havas tájékoztatása nyomán ismertettük, az Athenaeum már Emich Gusztáv vállalatának átvétele után (1868) foglalkozott egy új, teljesebb Petőfi-kiadás tervével, amelynek sajtó alá rendezésére — még 1870 előtt — bizottság is alakult. E bizottság tagjai közé tartozott Jókai is, aki mint az Athenaeum által kiadott *Hon* szerkesztője, az Athenaeum alapító konzorciumának tagja volt s elég jelentős — 10 000 Ft névértékű — részvénytömeget tartott a kezében.² Hogy Greguss kinek javaslatára, és mikor bízták meg a szerkesztéssel, az, sajnos, az eddig ismeretes adatok alapján nem állapítható meg, erre vonatkozólag Bevilacqua-Borsodi Béla, a kiadóvállalat történetének legalaposabb ismerője sem tudott közelebbi felvilágosítást adni. Mindenesetre azonban már 1870-ben folytak a kiadás előkészítésének előmunkálatai, és ekkor már bizonyára Greguss irányíthatta őket, hiszen 1869. június 24-től igen szorosan kapcsolódott az Athenaeumhoz, ugyanis ezen a napon delegálták őt a részvényesek a választmány tagjává.³ A kiadás terveiről Jókai Mór tudósította az olvasóközönséget a *Hon* 1870. szept. 14. számának vezércikkében.

Jókai a félig irodalmi, félig politikai vonatkozású írás első felében a német-francia háborúval s az annak nyomán mindkét fél részéről példátlan hevességgel fellángoló sovíniszta irodalommal foglalkozik. Jókai, akinek liberális humanizmusa s az örök békéről szőtt utópiája közismert, mély felháborodással utasítja el magától About Edmond francia író nyilatkozatát, aki száz évre legyengített Németországot kívánt a Rajna mentén látni, de ugyanígy elítéli a híres forradalmi költőt, Freiligrathot, aki a német nacionalizmus tüzét szította költeményeiben ebben az időben. Majd hirtelen fordulattal a magyar irodalomra, és éppen a már említett Petőfi-kiadás előmunkálataira tér át. Cikkének idevonatkozó részét fontossága miatt idézzük:

„Volt nekünk egy nagy költőnk, s nekem kedves barátom: Petőfi. Most ennek eddig kiadatlan munkáit bocsátja közre az Athenaeum. A bizottmánynak, amely e költeményeket kiadás alá rendezi, én is tagja vagyok. Vannak e költemények között olyanok, amelyek tündökölnék a nemzeti gyűlölettől! Arzénikum, amely oxigén között lángol! Némelyik olyan, hogy mikor Leviathánt ledobták az égből, a pokolig leérve, nem énekelhetet nagyszerűbbet. Egy-egy kincs a költészet Ambroser Sammlungjában. És én azt mondtam: ássuk el ezeket a mi kincseinket, hiszen ezeknek a fénycsugyitani képes! S a nemzeti gyűlölettől ragyogó költemények nem lesznek fölvéve ez idő szerint Petőfi hagyományá: közé. — Az oltárról loptam le ezt a lángot és magam; hogy fel ne gyujtsa magát a templomot, Valóságos vandalizmus volt: a Nibelungen kincsei a Rajnába dobvá. Gyilkos voltam, több: censor voltam! — De nem! Fajgyűlöletet hirdetni még egy Petőfi-nek sem szabad.“

Jókai zavaros érvelésű, Petőfit durván (talán szándékosan is) félreértő és félremagyarázó cikkére, amelyben a belső bizonytalanságot a páthosz alig leplezi, nem soká késett a válasz. A szélsőbaloldali *Magyar Ujság*-ban már két nappal később, szeptember 13-án, a lap belső munkatársa, Hollósi László (1845—76), az ismert szabadkőműves publicista vette fel a küzdelmet a *Hon* szerkesztőjével. Hollósi haladószellemű, őszinte meggyőződéstől áthatott tiltakozása az Athenaeum tervei ellen megérdemli, hogy a legfontosabb részleteiben ideiktassuk:

„Nem tudjuk, minő magatartást követ Petőfi hagyományainak ily barbár megablási szándokával szemközt a magyar sajtó, de szeretnők hinni, hogy együttesen úgy gondolkodik, mint mi, és jó eleve tiltakozik az ilyen szentségtelen törekvés és megvalósítása ellen. De még e hit üdvös hatásainak reménye mellett sem vagyunk képesek eléggé bámulni afölött, hogy... Jókai Mór a koszorús író, mint állhatott ily vandál csapat élére fővezér gyanánt — s mint írhatott e tettehez oly következetlenségektől és képtelen-

² Szabó László: Az Athenaeum története, Budapest, 1918.

³ Szabó László: id. m.

ségektől hemzsegó apológiát, mint amelyet a föntebb szóról-szóra közöltünk.“ (T. i. a Magyar Ujság Jókai nyilatkozatának legfontosabb, az előbbieken általunk is idézett részét leközlölte, N. M.)

„Jókai úr oly becsületsértéssel illeti e soraiban Petőfi nagy szellemét, midőn fajgyűlöletet hirdetőnek mondja — amit Jókaitól nem érdemlett meg az az ember, kinek óriási szelleme félvilágra vitte ki a magyar költészet dicsőségét, s ki odaadta azt hazájának, ami egyénileg még költeményeinél is becsesebb volt — ifjú, reményteljes életét. Valóban elszomorító Jókai Mórt úgy látni, mint Petőfinek, nagy költőnknek és „Kedves barátjának“ közvádlóját! Eddig még nem tudtuk, hogy Petőfinek verseiben olyan is van, amelyért az osztrák (vagy az osztrák-magyar) rendőrségen kívül másnak is oka lehet apprehendálni. Ezt nem tudva, szorongó kebelrel másolgattuk halhatatlanunk ereklye gyanánt hátrahagyott nagyszerű költeményeit — s mert nem tudtuk, hol van a sírja, e magasztos sorokat öntözlük vesztésünk fájdalomának könnyűvel —, s most Jókai úr mondja nekünk, hogy az osztrák polízia igen helyesen cselekedett, midőn e féltékenyen őrizett papírdarabkákat öt-hat napi börtönnel fűszerezve szedegette el tőlünk. Hisz nem akart mást, csak megakadályozni a fajgyűlöletet, mely oly derék nemzethez, aminőnek mi hisszük magunkat — egyáltalán nem illő, nemtelen szenvedély. Hála és köszönet nekik e gyöngéd gondoskodásért!

Petőfinek kétféle van. Egyik, kimondhatatlanul hűbájos hangon dalol szerelmet, barátságot, hort, enyeleg, dévajkodik, — egy másik, vészt dörög a zsarnokra, megmosdatja egy párszor az általános „német“ szó alatt specialiter értett „osztrák camarillát“, kelkesedésre hív, puskatűzbe csalja, mint szirén a honvédet. Amaz megírta ifjúságának zaklatott viszontagságait — emez megközelíthetetlenül óriás vonásokban írja meg a magyar szabadságharc történetét, s most előáll a magyar nemzetnek legnépszerűbb frója — s el akarja venni tőlünk ezt a második, a legnagyobb Petőfit! S még dicsekszik is vele, hogy az oltárról ő lopta le a lángot!...

Közrebocsátani akarják Petőfinek „eddigi kiadatlan munkáit“ — s örök feledésnek akarják adni a költészet „Ambrosier-Sammlung“-jának kincseit; eltemetni a fájdalom és a magyar szív kínos gyümölcsseit, melyekhez csak a Leviathán keserveinek nagyszerűsége hasonlítható. Lelopni a költészet oltáráról a lángot, mely 1849-i sötét napjaink viharára nagyszerűen tükröz, s meghagyni e napoknak prózában, de még erősebben megfirt történetét, Rajnába dobni a Nibelungen kincseit, mert azokban „németeknek“ vannak nevezve az osztrákok, s igazolni akarni mindazt a jelen francia-porosz háborúnak váratlan esélyei következtében fölszínre velett nemzetiségi rokon- avagy ellenszenvekkel... igazodjék el a képzelenségeknek a tömkelegében, aki tud!

Jókai leleplezésének s Hollósi bátorhangú felszólalásának egyelőre — úgy látszik — nem lett folytatása, legalábbis a *Hon* nem vette föl a kesztyűt 1870-ben, s a Magyar Ujság sem folytatta tovább a támadást az év folyamán. Annál szenvedélyesebb hírlapi viták kezdődtek 1874 nyarán és őszén a Petőfi-publikálás körül, amikor Greguss Ágost hosszas késlekedés után végre június 4-én a Beöthy szerkesztette *Athenaeum*-ban, mely — mint neve is mutatja — a hasonló nevű könyvkiadó orgánuma volt, majd június 10-én magában a Deák-párt hivatalos közlönyében, a *Pesti Napló*-ban is közzétette a rövidesen megjelenő illusztrált díszkiadás (a továbbiakban rövidítése = DK) bevezetését.

Greguss politikai konzervatívizmusa 67 után, kitartó ragaszkodása a jobboldali hegelianizmushoz, amely egyre spekulatívabbá és haladásgátlóbbá vált, egyéni kísérletei időszerűtlen költői műfajok területén (például állatmeséi) általánosan ismertek, de még ezek tudatában is meglep az a művészi szempontok iránti vak hiperloyalitás és kicsinyes prüdség, amely szerkesztői programjának minden sorából kiesendül. Greguss kiemeli azt a vita során többször felemlített szempontot, hogy a dinasztia-ellenes Petőfi-versek közlését az 1848-as sajtótörvény nem tilthatja, minthogy azok „gyűjteményes munkában“, „elhunytt szerzők munkájában“ jelennek meg. Mégsem tud azonban egyetérteni ezzel az érveléssel, miután szerinte a költemények élő személyt értenek s véleménye az, hogy tartózkodni kell oly érzelmek keltésétől, „melyek a magyar nemzet ragaszkodását a magyar királyhoz csökkentik“. De ha nem is védené törvény a király méltóságát, akkor is így tett volna — írja — miután „politikai rövidlátásunk, fegyelmezetlen szellemünk, zilált viszonyaink“ miatt az uralkodó személye nemzeti létünk legbiztosabb támasza (1431. hasáb).

Meglehetősen mosolykeltő az a rész, ahol Greguss bevallja, „hogy bár saját izlése több törlésre csábíthatta volna“, csupán két szót hagyott ki a jóízlés nevében Petőfi összes költeményeiből, köztük a hírlapi viták során többször gúnyosan felemlegetett „tetvek“ kifejezést az *Élet vagy halál*-ból. Jóval hosszabbra nyúlik már azoknak a verseknek lajstroma — ezt maga állítja össze a bevezetésben — melyeket politikai okokból, illetőleg a törvény iránti tiszteletből mellőzött, vagy csonkított meg. Így teljesen elhagyta a következőket: *A királyok ellen, A királyokhoz, Készülj hazám!, A király és a hóhér, Ausztria, Itt a nyílám, Akasszátok föl*; több-kevesebb (többnyire egész versszakra terjedő) törlést végzett az alábbiakban: *Vérmező, Élet vagy halál, 1848, Kont és társai, Az erdélyi hadsereg, Péter bátya, A honvéd, Föl a szent háborúra. Jött a halál* (l. Havas id. k. 396. l. is felsorolva). Sőt fejtegetéseiből még az is kitűnik, az *Apostol* királygyilkossági jelenete is csak annak köszönhető megmenekülését cenzori vandalizmusától, hogy hatástalan műnek tartotta, mert királygyilkosságra, azaz Greguss szerint „erkölcsi képtelenségre“ buzdít, s a benne elbeszélte eset különben is „rég, nincs köze a mi viszonyainkhoz“.

Greguss szerkesztői felületességét, Petőfi népszerűsítésének és tudományos magyarázásának ügye iránti tökéletes közömbösségét a legjobban az mutatja, hogy a jegyzetek melléklését a saját állítása szerint „feleslegesnek tartotta“. Szintúgy az életrajzi bevezetés vagy esztétikai méltatás közlését is mellőzhetőnek vélte s a DK olvasóit egyszerűen Gyulai 1854-ben megjelent, abban az időben gyűjteményes kötetben hozzá nem férhető tanulmányához (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk) utalta.⁴

A Tisza-párt ebben az időben már hajlott a fúzióra s így a széles tömegekben egyre jobban megérlelődött az a meggyőződés, hogy nemcsak a nemzeti függetlenség visszaszerzése, de még gazdasági önállóságunk növelése sem várható az uralkodóosztály pártjaitól. Ezeknek a pártoknak nem állt érdekükben a hazai tőkeképződés előmozdítása, mert tagjaik gyorsabban és könnyebben juthattak jövedelemhez az osztrák tőke révén s egyszersmind egy monarchikus nagyhatalom védelmét is élvezhették a feltörekvő társadalmi erőkkel szemben. De éppen a korhadt monarchia fenntartása hatalmas háborús adósságokat rótt a magyar államra, amelyet csak a dolgozó nép mértéktelen megadóztatásával lehetett csökkenteni. Az elnyomó politika nyíltan kifejezésre jutott a Deák-párt uralma alatt letárgyalt felháborítóan antidemokratikus választójogi törvényben, amely teljesen a nagybirtok parlamenti hatalmának megerősítését és a kiegyezés fenntartását szolgálta.

Ilyen körülmények között egy politikai háttérű irodalmi „merénylet“ is gyúanyag lehetett, annál is inkább, hiszen Petőfiről volt szó, kinek alakja egybeforrt a demokratikus forradalommal és a függetlenségi harccal, irodalmi síkon pedig lobogója volt mindazoknak, akik az akadémikussá silányuló népies nemzeti iránnyal szemben a fantázia, az eredetiség, a szubjektív líraiság, s a hagyományos gondolkodás ellen fellázadó világnézet jogait hirdették. A vita menetét általánosságban az jellemzi, hogy a Gyulai—Greguss tábor ellenzéke lényegében nem tudta összekapcsolni a Petőfi szövegszerű és művészi hagyományokért vívott harcot Petőfi forradalmi demokrata magatartásának vállalásával vagy legalább annak igénylésével. Ez különösen kitűnik Meltzl Hugó írásából, aki elsőnek lépett az irodalmi ellenzékéből a küzdőterre.⁵ Meltzl azonban itt is, akárcsak többi Petőfi-tanulmányában, csak esztétikai, érzelmi és meglehetősen elméletileg felfogott filozófiai okokból szállt szembe a Gyulai—Greguss irány Petőfi értékelésével, nem irodalompolitikai meggyőződésének különbözősége miatt lépett harcba. Ennek megfelelően szellemes vitáirátának

⁴ L. Barabás Abel megjegyzését Meltzl Hugó: Petőfi-tanulmányok. 83. l. Gyulai tanulmányának hozzáférhetetlenségéről a 70-es években.

⁵ Mőd Aladár: 400 év; Gratzl Gusztáv: A dualizmus kora, I.

⁶ Történelmi Lapok, 1874. június 7.

legnagyobb részét is annak szenteli, hogy a díszkiadás szerkesztési elveit (a jegyzetek és bevezető tanulmány elmaradása) és Greguss bevezetésének bántó önteltségét, ízlésének nyársolgáriasságát, különösen a „tettek“ szó elhagyását, pellengérré állítsa. A politikai okokból kihagyott versek kérdésének tárgyalását igen rövidre fogja, s a többi közt kijelenti Gregusról:

„E helyt kiállhatatlanná válik a király iránti lojalitással való édelgés, szenvelgés, kacérokodás, olyannyira, hogy Petőfi ismeretlen sírjában megfordulhatna...“.

Összefoglalólag pedig kijelenti Meltzl, hogy a Petőfi-kiadás ellen nemcsak a józan ész „nemcsak a magyar irodalom, de végül még a világirodalom is protestálhatna“. Mindezek alapján világos, hogy Meltzl a forradalmi költemények kihagyását inkább csak azért ellenezte, mert általában ellene volt Petőfi bármilyen megnyirbálásának, a kihagyott versek mondanivalójával azonban egyáltalán nem rokonszenvezett, hiszen más alkalommal kifejtette:

„Petőfinek egész politikai poézise azonban csak a legnaivabb politikai optimizmusból folyt ki... Természetes, hogy az ilyen költészet, mely a napi mozgalmak piacán szünetik, megszűnik költészet lenni, legalább nagyobbrészt nem lehet az.“⁷

Az ellenzéki napilapok közül elsőnek az *Ellenőr* és a *Hon* kezdték meg a polémiát a DK programjával. A *Hon*ban az inkább földrajzi népszerűsítő munkásságáról ismert György Aladár (1844–1906), fejtette ki számos érveléssel, hogy Petőfi dinasztia-ellenes költeményeinek közlését nem lehet a király személye elleni lázításnak tartani, mint Greguss teszi, hiszen e művek „történeti tények már, más színben való föltüntetésük vagy elhagyásuk egyenesen történethamisítás“. György találóan mutat rá arra, hogy még a legteljesebb lojalitás mellett sem ítéltetők el a királyellenes hacrra buzdító kitételek, hiszen a szabadságharc a király esküszegése miatt jött létre, s éppen ezért jogosultságát a kormány s az uralkodó is elismerte a kiegyezés után. A továbbiakban György az ízlés szempontjából eszközölt jelentéktelen kihagyásokat hozzámérve a politikai fanatizmusból elkövetett hatalmas pusztításhoz, gúnyosan kérdezi Gregusztól:

„...avagy a politikai radikalizmus s az önzetlen köztársasági érzelem olyannyira nagyobb bűn a közszemérem megsértésénél, hogy ennek már előleges kiírására is ezer-szeresen nagyobb mérvet kell alkalmazni?“

Katasztrófálisnak tartja, hogy egy ilyen eltorzított kiadás éveket, esetleg évtizedekig közkézen forogjon, s ezért a kihagyások különnyomatban való pótlását sürgeti az Athenaeumtól.

György Aladár írásának érdemi részével javarészt megegyezik Závodszy Károly (Széchy Károly) felszólalása a szintén Tisza-párti, Csernátony szerkesztette *Ellenőr* hasábjain.⁸ Závodszy hangsúlyozza azt, hogy az Athenaeum vállalat csak a legnagyobb hanyagság és a Petőfi-kultusz iránti közömbösség tanújelét adta azzal, hogy éppen Gregusst bízta meg a sajtó alá rendezéssel, azt a Gregusst, aki a szabadságharc előtti idők egyik legigazságtalanabb, legnagyobb hangú kritikáját követte el Petőfiről. A hiú, önbírálatra képtelen esztétikustól nem is lehetett azt várni — folytatja Závodszy —, hogy szeretettel gondozza a kiadást és alapos bevezetést írjon hozzá Petőfi életéről és művészetéről, hiszen ehhez elsősorban a saját régebbi nézeteivel kellett volna leszámolnia. Konkrétan formában, mint György Aladár, ő is felveti a kérdést, hogy törvényellenesek-e a kifogásolt versek, s úgy dönt, hogy ha 1874-ben keletkeztek volna, akkor valóban törvényes büntetést vonnának maguk után, de: „a történelem iránt hűséget, a mult iránt tisztetletet kell követelni“. Egyébiránt az a véleménye, hogy a DK bevezetőjének émélygős királyhűsége magukban a Habsburgokban is csak visszatetszést szülhet, minthogy két-

⁷ Meltzl Hugó: id. m., 169. l.

⁸ *Ellenőr*, 1874. június 11.

ségbevonja a művészet és a történeti hitelesség iránti megértésüket. Bizonyítékot is hoz arra, hogy a Greguss által mellőzött költemények törvényes következmények nélkül közreadhatók lettek volna, amennyiben megemlíti, hogy a DK-ból kimaradt *Vérmező* a Vasárnapi Ujságban 1874 folyamán már megjelent.⁹ Závodszy egyébként azt is felemlíti, hogy a jegyzetek elmaradását — ami önmagában véve is nagy hiba — csak súlyosbítja az, hogy a forradalmi versek egyedül magyarázatokkal lettek volna közölhetők, így Greguss már csak felületessége folytán sem törekedhetett a teljességre. A cikk összefoglalólag így értékeli Greguss munkáját a DK létrehozásában: „Nyárspolgári loyaltás az anyag használatában, lelki szegénység a szerkesztésben — ez a munka jellemző bélyege“.

A hírlapi harcból természetesen a szélbali *Magyar Ujság* sem marad el, és „Közösügyes cenzor“ című a—e jelzésű glosszában június 12-én foglalkozik a történetekkel. A cikkíró szintén érthetetlennek találja, hogy az Athenaeum a Petőfi iránt elfogult Greguss-t bízta meg a szerkesztéssel:

„Hogy az előszóban nincs egy szó sem, amit olyan költő, mint Petőfi megérdemel, hogy életrajza megismertessék s irodalmi működése s annak hatása felemlítették, azt Gregus esztétikai főfogásától nem is vártuk.“

Greguss mentegetőzését a sajtótörvényről nem fogadja el: „Sajtópört ezekért nem lehet kezdeni — ezt ő maga (t. i. Greguss, N. M.) is elismeri“. Mit hozhat fel tehát igazolására Greguss — kérdezi? Mindezt azonban a lap korántsem tartja egyedülálló jelenségnek, ellenkezőleg, tudatában van annak, hogy a loyális áramlat az irodalom terén sokakat magával ragad. A glossza végső sorai nemzeti érdekre hivatkozva határozottan követelik, hogy az Athenaeum, mely a szükséges jogoknak és kéziratoknak egyedül van birtokában, végre valóban teljes kiadással lépjen a közönség elé.

Ilyen erős bírálatok után természetesen Gregussnak is viszontválaszt kellett írnia, ami meg is történt a *Pesti Napló* június 17-i számában. Greguss itt a Gyulai-irány szokott haremodorát tette a magáévá, amennyiben első sorban a kevésbbé jelentékeny, ingatag alapon álló ellenvetéseket cáfolta, míg a legfontosabbakat észrevenni sem látszott, s mindenképpen igyekezett ellenfeleit tudatlanoknak és pártszenvédélytől elvakultaknak feltüntetni. Szerinte bírálói elfogultan közeledtek munkájához, a mögött csak a gyűlölt akadémiakust, a materializmussal høreoló idealistát látták. Elfogultságukat bizonyítja az is, mondja, hogy kétségbevonták alkalmasságát a DK gondozásához, azért, mert 27 esztendővel ezelőtt, 1847-ben a saját véleménye szerint is helytelen kritikát írt Petőfiről. Vajjon 27 év alatt nem változhat-e meg az ember — teszi fel ezután az elvileg valóban jogosult kérdést. A továbbiak során azonban Greguss egyre inkább hajlik arra, hogy szándékosan „félreértse“ a hírlapi támadásokat, illetve önellentmondásokba keveredik. Így pl. kijelenti, hogy ellenfelei nem tudták bebizonyítani azt, hogy a dinasztia-ellenes versek közlése nem törvénysértés — holott, mint láttuk, ezt különösen Závodszy nagyon is megtette — legfeljebb azt igazolták, hogy büntetést nem szabna érte az esküdtszék, mivel az maga sem ragaszkodik a törvényhez. Greguss hirtelen kitörő őszinteséggel azt is megvallja, hogy voltaképpen nem is a törvénytisztelet volt a döntő tényező — holott eddig mindig ezt hangoztatta —, hanem az a politikai megfontolás, hogy akkor, amidőn a „magyar faj hegemóniáját“ a nemzetiségek, vallások stb. szeparatizmusa úgysis eléggé feyegeti, egyedül a korona kötheti össze az államot, s ezért nem szabad csökkenteni a király bizalmát a nemzethez. Egyben ítéletet is mond teljesen Salamon Ferenc nyomán Petőfi költészetéről, elválasztva, sőt szembeállítva abban a politikai lírát a zsánerekkel, leíró versekkel, népdalokkal:

⁹ 1874., 82. l.

... akik ennyire sürgetik Petőfi kihagyott verseit, bizonyos tekintetben igazlalanokká is lesznek iránta... , mert a közönség figyelmét mintegy kizárólag azokra a darabokra fordítják, amelyek a költőnek gyengébb művei, s háttérbe szorítják azokat a hangulatteljes tájképeket, azokat a kedélyes és meleg, játszi és elmés, önfeledten bájos és gazdag sorokat, melyekben a költő egész ereje és gyöngédsége kitérül.“

Mindenesetre a közlemény vége a leghatásosabb, amelyben Greguss bejelenti, hogy mitán az Athenaeum a kihagyott versek számát csökkenteni akarja, „a művet tovább magáénak nem tekintheti“, s a szerkesztői megbízatástól ezennel visszalép.

A vita összefoglaló értékelésére a cikk végén akarunk kitérni, mégis az egyes mozzanatok ismertetése során sem mulaszthatjuk el, hogy bizonyos átfogóbb kritikával szemléljük anyagunkat. Így az ellenzék válaszcikkeivel kapcsolatban szükségszerűen felmerül az a gondolat: vajjon haladó volt-e érvelésük, amikor a forradalmi versek történeti emlékjellegére hivatkoztak, hogy a törvénysértés vádját visszautasítsák? Véleményünk szerint, s ezt Komlós Aladár id. cikkével szemben is fenntartjuk, az ellenzék eljárása ennyiben, de csak ennyiben az adott viszonyok között helyes volt. Elvégre céljuk csak az lehetett, hogy az Athenaeumot a kihagyások megszüntetésére rábírók, s ezt egy lojális kiadóvállalat esetében, sőt egy nagy tömegeiben a kiegyezéshez hű ország közepete más érveléssel, mint ezzel, nem is érthették volna el. Más kérdés, hogy ezen, okvetlenül szükséges taktikai engedmény mellett a cikkeknek útmutatást kellett volna adniok arra, hogyan lehet Petőfi demokratikus társadalmi és irodalmi programját a dualizmus adott keretein belül az országgyökeres polgári átalakulása érdekében felhasználni. A vitairatok legnagyobb hibája éppen az, hogy ez nem történt meg. (Az itt kifejtettek eszmei alapjára vonatkozólag lásd Révai: Marxizmus, népiesség, magyarság. Szikra 1949. 160. lap.)

Ezután a díszkiadással foglalkozó közlemények láncolata egyelőre meg is szakad szeptemberig, csupán elszigetelt kisebb csatározások történnek. Így például a *Bolond Istók* c. vicclap Meltzl id. cikke alapján karikatúrát közöl Gregussról, a „tetűellenesről“, mire a *Pesti Napló* június 25-én névtelen gloszában replikázik Meltzl vitairatára, s az élelap gúnyrajzára. A *Magyar Újság* augusztus 1-i vezércikke pedig Petőfi 25 év előtti halálára visszaemlékezve keserűen jegyzi meg, hogy a hivatalos Magyarország részéről a jubileum „a cinizmus ünnepe“. Petőfi „csak halva élhet“ ebben a hazában. Majd így fejezi be a megemlékezést: „Petőfi a magyar nép költője volt, azé a népé, mely e föld rögével összenőve más hont találni nem tud“. E jogos felháborodástól áthatott kijelentések létrejöttéhez a Greguss-féle botrány minden bizonnyal hozzájárult.

Hogy mennyire nem Greguss egyéni félrecsúszásáról volt szó a DK-val kapcsolatban, hanem arról, hogy az akadémikus csoport egyik tagja a közös politikai és esztétikai elvek szerint járt el, azt a legjobban Török Károlynak 1874 szeptember 2-án Gyulai Pálhoz intézett levele bizonyítja.¹⁰ Török fiatal, jelentéktelen marosvásárhelyi író volt, kit a rokonai kapcsolatokon kívül különösebb érdek vagy baráti szövetség nem fűzött Gyulaihoz, Greguss-hoz meg éppen semmi köze sem volt, mégis így nyilatkozott.

„Ama hét vagy nyolc költemény kihagyásáért, melyeket a törvény iránti tekintetből mellőzött, nem kárhoztatom Gregusst... Helyes az elv, amelyből kiindult; okosan tette, hogy követte. Majdnem mindenik megjelent vagy külön, vagy a forradalmi lapokban, ott utánuk lehet nézni. (310. lap.)

Az ellenzéki támadásokat viszont egyértelműleg elítélte Török:

„... óhajtom, hogy ama lapok mellett — melyek Gregusst e kiadás körül elkövetett eljárásáért már idő előtt és méltánytalanul megtámadták... a Budapesti Szemle is hallassa szavát.“

¹⁰ Török Károly levelét Kozocsa Sándor tette közzé, ITK. 1933. 308—14. 1.

Viszont ugyanakkor, amikor a forradalmi versek elhagyását helyeselte, nem győzte rosszalni azt, hogy néhány nem politikai tartalmú vers — köztük két egészen jelentéktelen is — kimaradt a DK-ból.

A harci szünet alatt Gyulai, akit Greguss helyett a kötet gondozásával megbíztak, pótolta a kihagyott költemények egy részét, enyhítette a csonkításokat, s így végre szeptember 10-én megjelenhetett a régvárt kiadás. Gyulai szerkesztői előszavát a Pesti Napló, mint az Athenaeumtól függő lap, még szeptember 12-én leköszölte. Gyulai itt meglehetősen szűkszavúan és szárazon beszámol a gyűjtemény keletkezésének körülményeiről — a Greguss-féle botrányt teljesen mellőzve — majd rátér a kiadás összetételének jelzésére. Itt írja a többi között:

„Élete két utolsó évében nagyrészt a forradalom és a nemzeti harc sugallta költeményeit, amelyek közül ma már nem egy valóságos történelmi emlékké vált... Éppen ezért alkotmányunk helyreállítása után mellőzve minden politikai szempontot, csak az irodalomtörténetet tartva szem előtt, nem haboztunk ezeket is felvenni e kiadásba. Csak négyet mellőztünk: *A királyok ellen, Ausztria, Itt a nyílam, Akasszátok fel* — címűeket, amelyeket e szempontból sem tartottunk közölhetőeknek...“ „Ugyanez okból itt-ott kipontoztunk néhány sort s kihagytuk a *Kont és társai* két utolsó, az *Erdélyi hadsereg* utolsóelőtti, *Péter bátya* harmadik, és a *Föl a szent háborúra* ötödik versszakát.“

A *Pesti Napló* természetesen sietett tömjénezní az új Petőfi-kiadásnak, s két folytatásban, szept. 13-án és 15-én á—e tollából terjedelmes, de semmitmondó ismertetést közölt róla. Az ismertető megállapította, hogy a kihagyások „jelentéktelenek“, s nem átalotta a művet „teljes kiadás“-nak nevezni, miután szerinte:

„... a forradalmi versek közül csak éppen azt hagyták ki, amit fölvenni lehetetlen volt, de közölve van mindaz, ami Petőfi lobogó forradalmi szelleméről tanúságot tesz.“

Gyulai valóban óvatosabban járt el a kihagyások terén Gregussnál, ez azonban csak annyit jelent, hogy több taktikai érzéke volt az ellenzékkel szemben és semmiképpen sem következtethető belőle az, hogy a Petőfi-szemlélet terén lényeges különbség lett volna a kettőjük között. Az ő bevezetője valószínűleg azért is lett olyan rövid, mert nem akart újabb támadási felületet nyújtani. Ezzel magyarázható bizonyára az is, hogy a csonkítás megokolására nem a sajtótörvényt hozta fel, hiszen Gregussnak ezt az érvét már szétzúzták az eddigi polémia folyamán, hanem egyszerűen „politikai szempont“-ra hivatkozott.

A *Magyar Ujság* névtelen kritikusa szept. 16-án foglalkozott Gyulai művével s azt „hivatalos-színű“, „igazgatósági“ bemutatónak nevezte, majd somnásan ilyen ítéletet mondott a DK-ról:

„... aztán egyes verseknél azok a kipontozások, egyes költemények szándékos kihagyása mint 'lehetetlen' a fölveésre — mind azt jelzik, hogy a bemutató copfos udvari lakáj... s Petőfi génuszának sértetlenségében való előállítására ez a közönséges világ még nem érett meg.“ — Majd megjósolta: — „majd eljő az idő, hogy Petőfi génuszát nem fogja megtépni a copfos udvari lakáj“.

A nem kifejezetten ellenzéki orgánumok természetesen nem bírálták a DK-t, így a *Vasárnapi Ujság* (594—96. l.) sem, amely a lehető legegyszerűbben oldotta meg az ismertetés feladatát, leköszölvén Gyulai előszavát, majd pár megjegyzést kockáztatván meg az illusztrációkra vonatkozólag.

Ebben az időben jelent meg az *Athenaeum* című folyóiratban egy névtelen esszé „Petőfi és korunk“ címmel, amelyet alapos okunk van a szerkesztőnek, Beöthy Zsoltnak tulajdonítani. Akárki is volt azonban a szerző, mindenestre alaposan figyelembe vette a lapszerkesztő irodalmi elveit, amelyeket többek között az is meghatározott, hogy a kiadóvállalat hivatalosan kötelezte Beöthyt a folyóirat „mérsékelt szellemben“ való szerkesztésére „mind a politika,

mind az irodalom terén.¹¹ A cikk ezt a „mérsékletet“ úgy éri el, hogy az akadémiai irány forradalomellenes magatartását teljesen átveszi, s még Salamonnál, Toldynál és Gyulainál is töményebben retrográd formában ítélik Petőfiről. Az Athenaeum például Petőfi gyengéit az alábbiakban látja:

„...hibái közösek a korával: új kozmopolitikus (l) ideál után rajongott, talán a kelleténél alacsonyabb színvonalon kereste a népies eszméjét, gyakran póriássá lőn... De nem a nemzeti génusztól távoztak el mindketten (t. i. Petőfi és kora, N. M.), midőn a magyar nemzet royalizmusa helyébe a republikánus eszmék importált bálványainak áldoztak?“ — kérdi szónokiasan. Majd hozzáteszi: — „Ki róhatná fel bűnül, hogy a lelkesedés által elragadott nemzet és dalnoka idegen utakra tévedt?“

Azzal a kérdéssel is foglalkozik az esszé, hogy mit kell tanulni Petőfitől:

„...hisz e korból nem elveket és eszméket kell tanulnunk, hanem lelkesedést, honzeretetet és mindazon erényeket, melyek e tévedések útját a dicsőség verőényébe öltöztették.“

Mindezeket az „erényeket“ természetesen nem a demokráciáért vívott harc érdekében akarta népszerűsíteni Beöthy. Amit Király István a liberális Petőfi-értékelőkről mond¹², akik Petőfit „absztrakt eszményhívóvé“, az „absztrakciók költőjévé“ hamisították, az bizonyos mértékig elmondható Beöthyről és a nyomán haladó iskolás hivatalos irodalomtörténetírásról is. Ezek — mint az idézett részes is mutatta — ugyancsak elszakították a költőt korától, hogy aztán általános morális tartalmakkal absztrakt „jellemnagysággal“ ruházzák fel, s aztán ezt az elfolyó határozatlan „példaképet“ szükség esetén bármilyen cél propagálására felhasználták. Így történt ez Beöthy cikkében is, ahol a szerző Petőfit a „középszerűség“ s a kapitalizmus nyomán elharapódzott anyagiasság „az anyagi érdekek rideg számtana“ ellen akarja harebavetni. Hogy mit értett Beöthy az anyagi érdekek... számtánán“, az nem egészen világos, de igen valószínű, hogy itt nem annyira a gazdagok önzését, hanem inkább a szegények elégedetlenségét kifogásolta.

Závodszy október folyamán megindult lapjában, amelyet meglehetősen önteltséggel „kizárólag eredeti magyar szépirodalmi műveket“ közlő folyóiratnak hirdetett, „Történeti és irodalmi emlékeink“ címen cikket írt a Greguss féle Petőfi-kiadásról. Ez az írás már sokkal több opportunizmust mutat az ellenzék eddigi polémikus megnyilvánulásainál, szinte azt figyelhetni meg benne, hogy Závodszy saját régebbi cikkét fésülgeti a Gyulai-tábor számára elfogadhatóbbá. A taktikai szükségességen túlmenve, most már nemcsak annyit ír, mint régebbi cikkében, a Petőfi-versekről: „történeti és irodalmi emlékek már azok, amelyeket megőrizni int a háladatosság költőnk iránt“ (3. l.), hanem siet hozzátenni:

„A nemzet és az uralkodóház is hibázott, mindkettőnek mentségére lehetnek a rendkívüli viszonyok... Dehát azért megtagadjuk a multat? Ne őrizzük meg történeti emlékeinket?“ (2. lap.).

A mellett ilyen megnyugtató szavakat is szükségesnek tart: „...ma már forradalmi dalai, haragos lelkének villámai... erejüket, élüket, romboló hatásukat nélkülözik“ (5. lap). Ennél a megalkuvó cikknél, amely — mint ezt már Komlós is megállapította — hajlandó lebecsülni Petőfi forradalmi jelentőségét, csakhogy verseinek közlését megengedhetőnek tüntesse fel, többet jelent az, hogy az *Otthon* több, Gregussnál megcsönkített és kihagyott Petőfi-verset közöl; így a *Készülj hazám, Akasszátok föl, Újév napján 1849, Ausztria, Itt a nyílám, Föl a szent háborúra!* címűeket, bár a publikálás értékét erősen rontja a szövegközlés sok hibája és pontatlansága.

¹¹ L. Szabó László: id. m.

¹² Király István: Petőfi, mint vízváltató, Irodalomtörténet, 1949. 2. sz., különösképpen 176—177. l.

Írói bátorság és tisztánlátás tekintetében Závodszy állásfoglalását jóval felülmúlja Bartók Lajosnak, a *Kor* ismert lírikusának, kritikája a Gyulai-féle DK-ról (Otthon, 80—85. lap). Bartók helyesen látja, hogy milyen nagy szerep juthatna egy jó, széles tömegekhez eljutó Petőfi-kiadásnak, minthogy egy ilyen verskötet:

„...azon nagy szeretet által, amelyet a köznép és a művelt osztály egyaránt érez Petőfi iránt a szabadelvűség s demokrácia terjedésére, irodalmi és politikai úton is üdvös hatású leend.“

Határozottan kimondja, hogy a DK ennek a nagy feladatnak egyáltalán nem tehet eleget, s megállapítja: „a kihagyás és csonkítás politikai türelmetlenség, kicsinykedés“ (81. lap). Majd összehasonlítást tesz a Greguss által tervezett még nagyobb számú kihagyás s a Gyulai-féle csonkítások között, és jól-lehet kissé túlságosan kiemeli az Athenaeum igazgatóságának érdemét Greguss hibáinak részbeni kiküszöbölése terén, ugyanakkor azt is jól látja, hogy mindez a változtatás:

„...köszönhető a hírlapok erélyes fellépésének, amelyek közül védeni a legtúlzóbb reakcionáriusok sem merték a tömeges kihagyást.“ (81. lap.)

Hasztalanul igyekezett Závodszy a kihagyott versek folyóiratban való közzétételét mentesíteni. A Gyulai-tábor semmiképpen sem nézhette jó szemmel a forradalmi Petőfi népszerűsítését, és Beöthy az Athenaeumban ugyan-csak éles hangon támadta meg ezért az Otthon első számát. Beöthy nem látszik tudomásul venni azt, hogy mestere, Gyulai, bizonyos mértékig engedett az ellenzéki nyomásnak, nem is leplezi a valódi indítókákat a sajtótörvény rendelkezéseire hivatkozva, mint Greguss, hanem teljes nyíltsággal kimondja, hogy a politikai „izgatók“ segítőitársainak tartja Petőfi szabadságharcos költeményeinek kibocsátóit. De álljon itt a B—Y jelzésű kritika legfontosabb része a maga teljes egészében:

„Ma már a versek, igaz, történeti emlékek csupán, de nem a multnak, csak az alig-multnak, történeti emlékei, annak az aligmultnak, mely varázsával még sok lelket tart elfogva; mely végtendenciájával soknak van ellene fordulva, minek ma nyugalmunkat és békénket köszönhetjük; melynek nevében — bármi elpalástoltan és leplezve — az izgatás igéi ma is megszólalnak. És miután ez így van — s tagadhatatlanul így van — a legnagyobbfokú tapintatlanságnak és a helyes politikai érzék teljes hiányának kell neveznünk azt az eljárást, mely Petőfi forradalmi extázisának legexcentrikusabb szülöttleit minden ok nélkül gyűjteménybe szedi és kinyomatja.“

Beöthynek természetesen kapóra jött az, hogy az Otthon versszövegei hibát-hibára halmoztak, és igyekezett ezt az érvet felhasználni, Závodszy hitelének lerontására, nem feledkezvén meg arról sem, hogy az *Újév napján 1849* című, az Otthon által szintén publikált költemény eredetiségét is — teljesen indokolatlanul — kétségbevonja.

Gyulai Pál tanítványánál jóval ügyesebben szállt vitába Závodszyval. Mindenekelőtt azt igyekezett bizonyítani, hogy a kihagyott versek nem elveket tükröznek, hanem személyeket sértenek, márpedig általában az a szokás, hogy a személyes vonatkozású írásokat mindig csak azok halála után lehet nyilvánosságra hozni, akik általa érintve vannak. Mellőzve most annak megvitatását, hogy helytáll-e mindenkor ez az elv s nem szakított-e vele éppen a Deák-párt Kossuth elleni hangulatkeltés céljából, megkérdezhetjük azt is Gyulaitól, vajjon mindenegyus kihagyott költemény, pl. az *Itt a nyílám*, vagy az *Ausztria* stb. olyan személy ellen irányul-e, aki 1874-ben is élt? A felelet nem kétséges — csak tagadó lehet. A cikkben következetesen megnyilvánul Gyulai törekvése arra, hogy Závodszyt kétes jelleműnek, tudatlannak, „ellenzéki viszketegben“ szenvedőnek tüntesse fel; ennek elérésére sorolja fel az Otthon Petőfi-közléseinek valóban nagyszámú hibáit és vádolja meg Závodszyt azzal, hogy a hanyagul közzétett költeményekkel csak lapjának vásárló-

közönségét akarta növelni, nem törődve az Athenaeum, sőt Petőfi István kiadói jogának lábbaltiprásával. Így szembeállítva az Otthont magával Petőfi testvéröccsével, Gyulai eljut odáig, hogy a forradalmi Petőfi-kultuszát — akárcsak Greguss — Petőfi kisebbitésének, félreértésének tartsa:

„Závodszykék jobban tennék, ha Petőfi valóban remek költeményeiért lelkesednének, nem pedig olyanokért, amelyek kevésbé sikerültek, vagy éppen kétes becsűek.“

Siet hozzátenni, hogy az ellenzék „lármás“ Petőfi-kultuszát „mindig handabandának“ érezte, Závodszykék Petőfi-rajongását meg azzal akarja diszkreditálni, hogy hivatkozik Závodszy egy állítólagos régebbi kijelentésére, amely szerint Benedek Aladár, ez a jelentéktelen költőcske: „Bizonyos pontban egy rangba helyezhető Petőfivel.“

Závodszy példája követésre talált. Szini Károly, aki egyike a kor politikai szempontból legellentmondásosabb figuráinak, *Riadó* c. folyóiratában tette közzé a kihagyott Petőfi-verseket.¹³ — mint maga eldicsekedett vele — Závodszyknál sokkal olcsóbb áron. Majd fellépett a Pesti Napló hasábjain (1874. okt. 22.) s részletesen felsorolta Závodszyknak azokat a hibáit is, amelyeket Gyulai említés nélkül hagyott, egyszersmind bejelentette, hogy ezután is fog majd eddig ismeretlen Petőfi-anyagot közölni. Mindenesetre eljárása Gyulai haragját hívta ki maga ellen, aki október 24-én ugyancsak a Pesti Naplóban erősen kikelt Szini — szerinte — „nyerészkedési vágytól fűtött“ Petőfi népszerűsítése s a Pesti Naplóban űzött önreklámja ellen.

Závodszy szükségesnek látta, hogy feleljen Gyulainak annál is inkább, hiszen az ellene emelt vádak egyikében volt is valami igazság. „Petőfi Sándor kiadatlan költeményeihez“ c. szerkesztői állásfoglalásában¹⁴ megállapítja, hogy Gyulaiék „politikai vakságból“ és a Petőfi-versek közléséért járó népszerűséget irigylve kárhoztatták cselekedetét. A közzététel hibáit nem tagadja, de hivatkozik a rendelkezésre álló szövegek romlott és megbízhatatlan voltára, s a szövegrontásokból kovásolt vádat Gyulaiék ellen fordítja vissza, akik a kézirati hagyaték s a kiadói jogok teljességének birtokában sem akartak csonkítás nélküli kötetet a nemzet elé lépni.

A Petőfi-kiadás irodalmi pere éles fényt vet a népi-nemzeti irány forradalomellenes irodalomfelfogására és arra a kiterjedt sajtó- és érdekhálózatra, amely már ebben az időben is kezükben volt. A cikk folyamán többször céloztunk arra, hogy e tábor állásfoglalását a polémia során végső fokon egységesnek látjuk. Ez a megállapítás természetesen semmiesetre sem jelenti azt, hogy most már figyelmen kívül lehet hagynunk azokat az ízlésből, irodalmi műveltségből, multbeli politikai magatartásból stb. fakadó sokszor igen szembevető különbségeket, amelyek a vita egyes résztvevőinek megnyilatkozásait sokszor igen elválasztják egymástól.

Kétségtelen pl., hogy Gyulai művészi érzék, ítélőerő és kritikusi lelkiismeretség dolgában magasan felette állt a dogmatikusan vaskalapos és a magyar népiesség iránt idegen Gregussnak. Az is bizonyos, hogy Beöthy olyan epigonja volt Gyulainak, aki mestere tanításait határozottan a reakció irányába vitte tovább, s ennek előjelei már pályájának ezen a korai szakaszán is megmutatkoztak. Ezek a különbségek azonban a politikai és művészi eszmék közösségével szemben, amely a hivatalos irodalom képviselőit összekötötte, csak másodrendűeknek tekinthetők. Másfelől viszont az ellenzék lelkes és külföldleg aktív Petőfi-kultuszának az a közös fogyatéka, hogy nem

¹³ Riadó, 1874. október 18., október 25., december 27. Október 18. szám közli: Akasztatok föl a királyokat!, Ausztria, Újév napján 1849., Készülj hazal, október 25. szám pedig A királyokhoz, Élet vagy halál, Föl a szent háborúra című Petőfi-verseket hozza. Végül december 27-én a „Királyok ellen“ jelenik meg. A „Riadó“ egyébként teljesen Kossuth-párti, „szélbali“ eszméket hirdet s az év folyamán (november 22 és november 29) nem hiteles, de szintén forradalmi „Petőfi-költeményeket“ közöl.

¹⁴ Otthon, 1874. 186—89. l.

tudja a Petőfi-eszményt korszerű haladó tartalommal megtölteni, csak arra merít erőt belőle, hogy elégedetlen legyen a közösügyes rendszerrel, esetleg metafizikus módon az egész világgal s így Petőfi forradalmi humanizmusát végeredményben vagy a napi politika aprópénzére¹⁵ váltja fel, vagy etikai, történetfilozófiai általánosságokba fullasztja. Természetesen ezen a csoporton belül is bőven akadnak egymástól eltérő változatok. Závodszy megalkuvásának nincs köze a Magyar Újság szókimondó bátorságához, Bartók Lajos jobban sejtí Petőfi társadalmi jelentőségét a schopenhaueri esztétizmustól befolyásolt Meltzlnél. Valójában ez az irodalmi per egyes kicsiny, szinte provinciális vonásai ellenére is mégiscsak az új és régi harcát tükrözi, s ezért nem a vitázók kifáradásával, vagy a kimaradt verseknek kinyomatásával ért véget. A harc utolsó állomását eszmei síkon Ady jelentette, aki Petőfi társadalmi és művészi jelentőségét végre a következetesen kiharcolt polgári demokrácia szempontjából értékelte, szembeszállva minden köznemesi-liberális ferdítéssel.

BIKÁCSI LÁSZLÓ :

PETŐFI EMLÉKE A HORTHY-KORSZAK PARLAMENTJÉBEN

Az 1922 június 16-ra hirdetett második nemzetgyűlés a Bethlen-féle választójogi rendelet, Európa legreakciósabb választójoga alapján ült össze. A tavasszal megtartott választáson vesztegetésekkel, és itatással, a jármegyei apparátus mozgósításával és csendőrségi terrorral a kormánypárt — a Bethlen-csoportból és a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt egyesüléséből keletkezett „Keresztény—Keresztény Kisgazda, Földműves és Polgári Párt” nagy többséget szerzett. Az újonnan összeült nemzetgyűlésben — amelyből Bethlen Istvánnak már sikerült kiszorítania a bizonyos fokig nagybirtokellenes és nagykapitalistaellenes irányzatú kispolgári rétegeket — már kizárólagos vezető szerepe volt a nagytőkének és nagybirtoknak.

Az 1922-es parlamenti ciklusra, a bethleni konszolidáció első éveire esett a Petőfi-centenárium esztendeje. A többségében legitimista, klerikális és népellenes parlamenttől természetesen mi sem állott távolabb, mint Petőfi igazi szelleme. A nemzetgyűlés azonban nyíltan nem tagadhatta meg Petőfi emlékét, az országszerte megnyilvánuló ünneplésekből neki is „ki kellett vennie a részé.”

1. Petőfi-törvényjavaslat

Még az 1922-es évben (december 6-án) az egyik kormánypárti képviselő indítványt jegyzett be Petőfi Sándor emlékének törvénybeiktatása tárgyában. A költő emlékének törvénybeiktatása mellett javasolta, hogy a nemzetgyűlés állítsa fel Petőfi Sándor mellszobrát és helyeztesse azt el az idővel létesítendő magyar nemzeti Pantheonban.¹ Az indítvány után Klebelsberg Kunó gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1922 december 22-én törvényjavaslatot terjesztett be Petőfi Sándor emlékének törvénybeiktatásáról.² Az egyszakaszos törvényjavaslat így szól: „A nemzet Petőfi Sándor születésének századik évfordulója alkalmából hálás kegyelettel emlékezik meg Petőfi Sándorról, aki költői lángelméjét a magyar nemzeti gondolat szolgálatába állította, életével

¹⁵ Király István: id. m.

¹ Az 1922. évi június hó 16-ra hirdetett nemzetgyűlés nyomtatványai, Irományok 108. sz. III. kötet 363 l. (Továbbiakban: Irományok).

² Az 1922. évi június hó 16-ra hirdetett nemzetgyűlés nyomtatványai, Napló, VII. kötet 338. l. (Továbbiakban: Napló).

és halálával pedig örök időre szóló példáját adta a minden áldozatra kész hazaszeretetnek. — Ezért a törvényhozás Petőfi Sándornak a haza szolgálatában szerzett érdemeit ezennel törvénybe iktatja.³

A Petőfi igazi emlékéhez méltatlan frázisos fogalmazás már tartalmában és formájában is híven kifejezi a „keresztény és nemzeti“ kormány állásfoglalását Petőfi örökségéhez. De még jellemzőbb a javaslat indokolása. A bevezetés szövszerint így hangzik: „Nemes hagyománya a magyar törvényhozásnak, hogy a nemzeti élet nagy mozzanatait és az ország nagy fiainak emlékét törvényeikk alkotásával is megörökíti. Így az 1848. évi I. törvényeikk József nádor, az 1876. évi III. törvényeikk Deák Ferenc és az 1896. évi VII. törvényeikk a honalapítás évezredes emlékét iktatta törvénybe, az 1907. évi XXVIII. törvényeikk pedig I. Ferenc József király megkoronáztatása negyvenedik évfordulójának emlékére művek alkotását, rendelte el. A törvények e sorához járulna most Petőfi Sándor emlékének törvénybe iktatása.“⁴ Ez a cinikus és otromba indokolás, amely a nemzeti élet nagy mozzanatának nevezi Ferenc József megkoronáztatásának negyvenedik évfordulóját és Petőfi Sándor emlékének törvénybeiktatását párhuzamba állítja, sőt indokolni kívánja a szabadságharcot vérbefojtó osztrák zsarnokság gyűlölt császárával, valóban csak Horthy parlamentjében születhetett meg.

2. A törvényjavaslat sorsa

A törvényjavaslat ezután a nemzetgyűlés közoktatásügyi bizottsága elé került. A bizottság 1923 január 31-én lefárgyalta, majd a javaslatot a bizottság jelentésével⁵ együtt a bizottság előadója 1923 február 6-án a nemzetgyűlésnek bemutatja és kéri a jelentés kinyomtatását, szétosztását és napirendre tűzését.⁶

A kormány eredeti szándéka az volt, hogy a törvényjavaslatot március 15-én ünnepélyes ülés keretében terjeszti elő és tárgyalja le. A Ház elnöksége azonban mégsem tűzte napirendre a javaslatot, a kormány ugyanis közben elejtette a tervet. Mi volt ennek az oka? A március 9-i ülés ellenzéki felszólalásaiból megtudjuk, hogy a kormány a március 15-i ülés „ünnepélyes érzés“ének biztosítása céljából tárgyalást folytatott egyes pártokkal, a meg egyezés azonban nem sikerült. A parlamenti ellenzék egy része ugyanis azt indítványozta, hogy a törvényjavaslathoz pótlólag vegyemnek fel még egy szakaszt, amely megtiltja, hogy Petőfi költeményeit cenzurázzák, vagy azoknak terjesztését akadályozzák. A kormány nem volt hajlandó ezt a pótlást elfogadni és így a meg egyezés — a március 15-i „ünnepélyes ülés“ terve — meghiúsult.

A tárgyalások előzményeihez tudnunk kell, hogy egyes képviselők a Petőfi-centenárium alkalmával több ízben szóvá tették a rendőrhatalóságok durva beavatkozását a Petőfi-ünnepségek műsorának összeállításába és támadták a kormányt a miatt, hogy egyes Petőfi-versek szaválását a rendőrhatalóságok nem engedélyezték. A kormány maga sem tagadhatta le a rendőrhatalóságok beavatkozását, és ezért magyarázatot igyekezett adni a rendőrség intézkedéseinek. Ez a „magyarázat“ valóban méltó volt a Bethlen-kormányhoz. Rakovszky Iván belügyminiszter ugyanis egy interpellációra többek közt a következőket válaszolta: „... éppen Petőfi hagyományainak, Petőfi verseiben lefektetett nagy, nemes gondolatoknak érdekében is szükségesnek tartom, hogy a rendőrhatalóságok megtegyék az intézkedéseket..., hogy a rendőrhatalóságok ne engedjék meg azt, hogy Petőfi szellemét kiforgassák...“ A Horthy-korszak hírhedt belügyminisztere természetesen elsősorban a munkások által rendezett

³ Irományok IV. 213. I.

⁴ Napló VI. 143. I.

⁵ Irományok IV. 214. I.

⁶ Napló IX. 320. I.

⁷ Napló IX. 102. I.

Petőfi-ünnepségekre gondolt, elsősorban a magyar munkásosztály ellen „óvta a kiforgatástól“ rendőreivel és csendőreivel Petőfi szellemét.

A kormány „sima“, zavartalan és „ünnepélyes érzésű“ Petőfi-emlékülést akart, és amikor ezt saját elképzelése szerint nem sikerült elérnie, igyekezett minél gyorsabban levenni a napirendről és eltüntetni, eltemetni az egyre kényelmetlenebbé és kínosabbá váló „Petőfi-kérdést“. A március 9-i ülésen fölmerült az a megoldás, hogy a március 15-i ünnepélyes ülés programját egy párlközi bizottság állapítsa meg, a kormány részéről azonban Rakovszky Iván elrienezte ennek a javaslatnak az elfogadását. Véleménye szerint felesleges a bizottság, mert vagy megvan a nemzetgyűlésben az „ünnepélyes érzés“, vagy nincs meg.⁸ A Ház többsége is nyilván így „gondolkodott“, mert szavazásra kerülven a sor, elvetették ezt a javaslatot.

A március 15-i ünnepélyes ülés kérdése megegyeszer szóba került március 14-én. A Ház elnöke ekkor azt az indítványt tette, hogy a legközelebbi ülést március 20-án tartásák meg. Horváth Zoltán⁹ az ellenzék részéről azt javasolta, hogy a legközelebbi ülést ne március 20-án, hanem március 15-én tartásák és ennek az ülésnek egyedüli programja a Petőfi-törvényjavaslat tárgyalása legyen. Indítványozta továbbá, hogy március 20-án, Kossuth Lajos halálának évfordulóján ne tartson ülést a Ház. A kormánypárt részéről ketten is hozzászóltak Horváth Zoltán javaslatához és annak elvetését kérték. Az egyik hozzászóló azzal érvelt, hogy „Nem sikerült a pártokkal olyan megegyezést létesíteni, amely biztosította volna azt, hogy ez az ünnep a legméltóbb formák közt fog lefolyni.“ Egyébként is a képviselők nagyrésze vidéken fog tartózkodni, az Országház előtt pedig úgysis lesz Petőfi-ünnepély. A március 20-i szünetet illetően az volt a véleménye, hogy Kossuth halálára való „emlékezés nem akadályozhat bennünket munkánkban.“¹⁰ A másik felszólaló már nem is beszél a megegyezésről, szerinte március 15-e megünneplésének a képviselők akkor tesznek eleget, ha valamennyien résztvesznek a saját kerületükben tartandó ünnepélyeken. A március 20-i szünetet sem helyesli, mert „a gyászt semmikép sem akadályozhatja az, ha itt komoly munkát fejtünk ki.“¹¹ Hozzászól ezen az ülésen a Petőfi-ünnepség kérdéséhez Bethlen István miniszterelnök is. A kormány álláspontja továbbra is az — hangoztatta —, hogy nem lehet a március 15-i ülésen a Petőfi-törvényjavaslatot tárgyalni, mert a törvényjavaslat politikai vitát idézne fel. Március 20-ról, a Kossuth halálának évfordulójára javasolt szünetről meg sem emlékezett. A miniszterelnöki állásfoglalás el is döntötte a vitát. A nemzetgyűlés nagy többsége az elnök napirendi indítványát fogadta el, tehát elvetette a március 15-i ünnepélyes ülést és a március 20-i szünetet.

(Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az a parlamenti többség, amely Kossuth halálának évfordulójáról képmutató módon „komoly munkával“ kívánt megemlékezni, néhány hét múlva április 11-ére, a 48-as törvények királyi „szentesítésének“ évfordulójára szünnapot szavazott meg.¹² Tegyük még ehhez hozzá, hogy a nemzetgyűlés a Ferenc József halála évfordulóján megtartott gyászsistentiszteletken minden évben hivatalosan résztvett, egy Mária Valéria nevű főhercegnő elhúnyát pedig jegyzőkönyvben örökítette meg, ugyanakkor viszont a Ház elnöke nem tartotta méltónak, hogy október 6-ról a nemzetgyűlésben megemlékezzen.)

A március 14-i ülés után a Petőfi-törvényjavaslat sokáig nem került szóba. Klebelsberg, a törvényjavaslat betérjesztője mélyen hallgatott. A kormány és a nemzetgyűlés többsége igyekezett eltemetni és elfelejteni a kellemtelenné vált „Petőfi-kérdés“-t.

⁸ Napló X. 401. l.

⁹ 48-as függetlenségi és Kossuth-párti képviselő, kiskunfélegyházi ügyvéd.

¹⁰ Napló X. 464. l.

¹¹ Napló X. 465. l.

¹² XI. 189. l.

Az 1923-as év, a Petőfi-centenárium vége felé közeledvén, egyes képviselők ismét fölvetik a Petőfi-törvényjavaslat napirendre tűzését. A november 23-i ülésen Pakots József¹³ indítványozza, hogy november 24-én vegyék napirendre a Petőfi-törvényjavaslatot. A kormány nevében most Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter szólta a kérdéshez és kérte a nemzetgyűlést, hogy „ötletszerűen, hirtelen“ ne változtassák meg az elnök által javasolt napirendet. A kultuszminiszter különben sines Pesten, vidékre utazott és „én — érvelt tovább Nagyatádi — nem tudom őt előteremteni“.¹⁴ Nagyatádi szavai után a Ház ismét elvetette a Petőfi-törvényjavaslat napirendre tűzését. Ugyanez lett a sorsa annak az indítványnak is, amely a december 17-i ülésre kívánta a törvényjavaslatot napirendre tűzni. A kormány részéről újból Nagyatádi szólalt föl, és most már nyíltan megmondta, hogy a Petőfi-törvényjavaslatot nem tartja fontosnak, mert sokkal sürgősebb az indemnitás letárgyalása.¹⁵ Néhány képviselő a december 20-i ülésen megegyeszer megkísérli, hogy a december 21-i, az 1923-as évben az utolsó ülésnapra egyik napirendi pontnak elfogadtassa a törvényjavaslatot. A kormány azonban már mindenképpen szabadulni akar Petőfi emlékétől. Még ahhoz sem volt hajlandó hozzájárulni azért, hogy az ülés egyik pontjául vegyék fel a javaslatot. Rakovszky, Bethlen, Nagyatádi után most Vass József népjóléti miniszter fejtette ki a kormány álláspontját. Érvelése rövid, a következőkép szól: „Ahhoz tehát — hogy egészen világosan megmondjam az én tiszteletteljes véleményemet —, hogy t. i. első pontul tűzessék ki a Petőfi-törvényjavaslat, nem tudnék hozzájárulni azért, mert nem volna indokolva az, hogy ez a törvényjavaslat nyerjen prioritást az indemnitási törvényjavaslattal szemben...“¹⁶

A többség természetesen most is az elnöki napirendi indítványt szavazta meg, és ezzel be is fejeződött a nemzetgyűlés 1923-as évi munkája és eltelt a Petőfi-centenárium a nélkül, hogy a magyar nemzetgyűlés törvénybeiktatta volna halhatatlan költőnk emlékét. Rakovszky, Bethlen, Nagyatádi — és hogy a klérus embere se maradjon ki —, Vass József, a Horthy-korszaknak ezek az oszlopos képviselői a legképtelenebb, legotrombább ürügyekkel akadályozták meg azt, hogy Petőfi szelleme — akárcsak egy törvényjavaslat formájában is, megzavarja a „konzolidációs“ parlament légkörét. Az országszerte lángragyúlt és a nép széles tömegében erősödő Petőfi-kultusz hatására a kormány ugyan nem térhetett ki az elől, hogy egy semmitmondó törvényjavaslatot ne nyújtson be, ahhoz azonban már nem volt bátorsága, hogy a javaslatot napirendre is tűzze. „Elsősorban — hangoztatta a nemzetgyűlés egyik képviselője — a kultuszminiszter úrnak kellett volna fellepnie a Ház elnökségénél és sürgetni, hogy vegyék elő az ő törvényjavaslatát, nem ezért terjesztette elő, hogy ad graecas Kalendas el legyen halasztva, hanem hogy tényleg bekerüljön a törvénytárba, hogy az országgyűlés száz év múlva megemlékezzék Petőfiről.“¹⁷ A Bethlen-kormány „kultúrfölényes“ kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó gróf azonban inkább vidékre utazott, és egyetlen egyszer sem szállt síkra a mellett a törvényjavaslat mellett, amelyet éppen ő terjesztett a nemzetgyűlés elé.

A teljesség kedvéért meg kell jegyezmem, hogy még ugyanezen parlamenti ciklus alatt, 1925 november 13-án tizenegy polgári ellenzéki képviselő indítványt nyújtott be Petőfi Sándor emlékének törvénybeiktatásáról. Az indítvány szövege szórul-szóra megegyezik a Klebelsberg-féle törvényjavaslattal.¹⁸ Az indítványt az 1925 november 13-i ülésen olvasták fel a nemzetgyűlésen és a Ház elnökének szavai szerint: „...az indítvány a házszabályok 195. §-a

¹³ Demokratapárti képviselő, író, újságíró (1877—1933).

¹⁴ Napló XVII. 110. l.

¹⁵ XVIII. 129. l.

¹⁶ XVIII. 272. l.

¹⁷ Napló XIX. 267. l.

¹⁸ Irományok (982. sz.) XVI. 423. l.

értelmében ki fog nyomatni, szét fog osztatni, indokolásukra nézve pedig később fogok a t. Háznak javaslatot tenni.¹⁹ A parlamenti naplók szerint azonban erre sohasem került sor. E második, kései indítvánnyal még gyalázatcsabban bántak el, mint az első javaslattal. A Ház elnöksége még csak ki sem nyomatta és természetesen javaslatot sem tett a törvényjavaslat indokolására. A Bethlen-kormánynak épp elég oka volt arra, hogy ne engedje még egy megemlékezés formájában sem föltámadni Petőfi szellemét a nemzetgyűlésen. Petőfi emléke már amúgy is eléggé zavarta a bethleni konszolidációt.²⁰

3. A nemzetgyűlés Petőfiről

A Petőfi-törvényjavaslat sorsának ismertetése már önmagában is élénk fényt vet a nemzetgyűlés reakciós, hazafiatlan, képmutató magatartására, de ezen túlmenően hadd világítsuk meg a nemzetgyűlés egyéb megnyilvánulásait is a Petőfi-kérdéssel kapcsolatban. A törvényjavaslat napirendre tűzését sikerült ugyan a kormánynak megakadályozni, Petőfi emlékéét azonban mégsem lehetett eltüntetni a nemzetgyűlés Házából. Szinte nincs olyan ülés, amelyen Petőfi személye, versei, világnézete, történeti szerepe szóba ne kerülne. A szónokok és közbeszólók verseiből idéznek, állásfoglalására hivatkoznak, és a legkülönbözőbb alkalmakkor magyarázzák, értékelik és „védik“ Petőfit. Egy-egy Petőfivel kapcsolatos megjegyzés, utalás, vagy idézet nem egyszer parázs vitát, parlamenti „vihart“ kavart fel.

Nem célunk most a nemzetgyűlés Petőfire vonatkozó teljes anyagát bemutatni, e rövid ismertetésben csak a Petőfi-ünnepségekkel kapcsolatos egyéb megnyilvánulásokra szeretnénk itt kitérni. E néhány adat is hozzátartozik a Horthy-parlament híréhez.

Az 1922 december 22-i ülésen Scitovszky Béla, mint a Ház elnöke, megemlékezett Petőfi Sándor születésének századik évfordulójáról. A dagályos, szóvirágokkal teli megemlékezés — stílusában, tartalmában is — valósággal sűrített összefoglalása a hivatalos Magyarország véleményének Petőfiről. „A meteorszerű tünemény“²¹-től „a szilaj lélek“-ig a Horthy-korszak minden hazug frázisát megtalálhatjuk ebben az „ünnepélyes elnöki megnyilatkozás“-ban. A legnagyobb nehézség az ilyesfajta ünneplésekben természetesen Petőfi forradalmiságával volt. A Ház elnöke azonban ezt is áthidalta: „Forradalmi lélek volt... de keble szentegyházának oltárán a haza képe állott...“²² A forradalmiságnak és a hazafiságnak ez a szembeállítása állandó és kötelező formulája volt minden hivatalos ünnepségnek. A nemzetgyűlés elnöke azonban nemcsak Petőfi forradalmiságát igyekezett megmagyarázni, hanem ugyanakkor megragadta az alkalmat, hogy Petőfi emlékéét is fölhasználja a bethleni konszolidáció megerősítésére. „Vajha — folytatta tovább — megértve szavát, emlékének megújuló varázsa alatt eggyé tudnánk forrni...“²² E szabványbeszéddel a Ház elnöksége úgy érezte, hogy eleget is tett kötelességének. Az elnöki megemlékezésnek azonban váratlan folytatása lett. Scitovszky beszéde

¹⁹ Napló XXXVI, 159 l.

²⁰ Jellemző a Bethlen-korszak „történetírás“-ára, hogy négy évvel a Petőfi-centenárium után „A magyar országgyűlés története 1867—1927.“ c. kiadványban (Szerk. Balla Antal Bp. Légrády nyomda és könyvkiadó) a második nemzetgyűlésről szóló rész szerzője — a miniszterelnökség sajtóosztályának egyik vezetője — már egy szóval sem emlékezik meg a törvényjavaslat körüli vitákról és „érthetetlen okokkal“ magyarázza a Petőfi-törvényjavaslat szégyenletes mellőzését: „1922 december 22-én törvényjavaslat került a Ház elé Petőfi emlékezetének megörökítéséről, érthetetlen okoknál fogva azonban máig sem került elintézésre.“ (502. l.).

²¹ Napló VII, 339. l.

²² U. o.

után ugyanis az egyik ellenzéki képviselő, Cserti József²³ azt kiáltotta: „Éljen Petőfi szelleme! Éljen a magyar népköztársaság!” Óriási felháborodás, zaj tört ki erre a Házban. A kormánypárt részéről csaknem tetlegességre került a sor. Cserti Józsefet bojkott alá helyezéssel fenyegetik, sőt egyesek azt követelik, hogy fosszák meg őt a mandátumától. Az elnök végül is rendretusítja Csertit, az egyik kormánypárti képviselő pedig „Éljen a magyar királyság!” felkiáltással igyekszik ellensúlyozni a népköztársaság felemlítését. A jobboldal és a közép tüntetően megtapsolja a királyság éljenzését.

Így végződött tehát a nemzetgyűlés hivatalos megemlékezése Petőfiről. A forradalmár, republikánus költő centenáriumán a nemzetgyűlés a királyságot éllette. Ez a jelenet is méltóképp egészíti ki a Horthy-korszak hazug Petőfi-ünnepléseit.

A Ház elnöke a centenáriumi évben még egy alkalommal megemlékezett Petőfiről — mégpedig 1923. március 23-án, Andrássy Gyula gróf születésének századik évfordulóján mondott beszédében. Ekkor ezeket mondta: „Ügyszólván egymás kiegészítéseként adja nekünk a nagy termő esztendő három szülöttében a maga három különböző megnyilatkozásának reprezentánsait: Petőfiben, a nép fiában a nagy érzések gyűjtőszavú lantosát, Madáchban, a középosztály szülöttében a keleti fajunkat jellemző kontemplatív hajlam legkiválóbb képviselőjét, Andrássy Gyula grófban a providenciális államférfiú eszelekvő energiáját.”²⁴ Íme, a bethleni konszolidáció „nemzeti egységének” eszményképe: a nép fia, a „középosztály” és a nagybirtokos arisztokrácia együtt, egy táborban. Mindenesetre a Horthy-fasizmus szemérmertlensége kellett ahhoz, hogy a Habsburg-politika egyik prominens kiszolgálóját a magyar nemzetgyűlésben Petőfi mellé lehessen állítani.

Nem maradt el természetesen Petőfi kisajátításában — és egyben meggyalázásában — az egyházi reakció sem. Az egyik hangadó klerikális képviselő a Petőfi-jubileummal kapcsolatban „Mária zászlójának bontogatásáról” beszélt, hogy ez alá sorakozhassék az országnak minden hű fia.²⁵ Ez már valóban nemcsak egyszerű kisajátítás, hanem Petőfi emlékének durva meggyalázása is volt!

Nem volna teljes a kép, ha nem szólunk a szociáldemokratapárt állásfoglalásáról és siralmas szerepéről a Petőfi-kérdésben. A szociáldemokrata képviselők talán a legtöbbet emlegették Petőfit, nevét állandóan szájukon hordozták, verseit lépten-nyomon idézték. Az 1923. december 21-i ülésen felszólalt Vanczák János — a párt vezetőségi tagja, a Népszava akkori szerkesztője — is a Petőfi-vitában, kifejtette a párt álláspontját és „megvédte” a szociáldemokratákat a „rosszakarató hazugságokkal és hírszesztelésekkel szemben”. Kijelentette, hogy tévedés az, mintha ők Petőfiben *csak* a forradalmárt látnák, *nem pedig* a hazafit is.²⁶ Vanczák tehát megvédte a szociáldemokratákat azzal, hogy ők azért Petőfiben a hazafit is tisztelik. Ez bizony nem sokkal különbözött a Seitovszky-féle hivatalos kinyilatkoztatástól. Vanczák és társai számára a forradalmár és a hazafi szintén nem voltak azonos fogalmak. A szociáldemokrata párt parlamenti frakciójának valóban annyi köze volt Petőfihez, mint a Bethlen-féle reakciónak.

A Horthy parlamentjében összegyűlt reakciónak azonban mégsem a kisajátítás, hamisítás volt az igazi hangja. E züllött, nemzetietlen, népellenes erőknél valóban igazi törekvése arra irányult, hogy a számukra veszedelmes forradalmárköltő szellemét minden eszközzel kiirtsák. Ünnepezték a költőt kénytelen-kelletlen, igyekeztek kisajátítani és saját céljaikra felhasználni, de

²³ Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párthoz tartozó képviselő, lovasberényi tanító.

²⁴ Napló XI. 157. 1.

²⁵ Napló IX. 73. 1.

²⁶ XVIII. 293. 1.

a „Cifra, hideg lobogás“ mögött — hogy József Attila szavait idézzük²⁷ — valójában gyűlölték még az emlékét is. Az elbukott forradalom után ismét uralomra került uralkodóosztály tudta, érezte, hogy Petőfiben az elnyomott nép a haladásnak, a következetes demokratizmusnak lobogóját látja. „Ezt a nagy, halhatatlan géniust, ha élne, a mai kormány bizonyára Zalaegerszezen gyötörné...“²⁸ — mondta őszinteségében az egyik képviselő. Nem tévedett ez a képviselő, vagy „csak“ annyiban, hogy Petőfire még rosszabb sors várt volna Horihyék alatt. Mert ebben a nemzetgyűlésben ott ültek azoknak a nagybirtokos arisztokratáknak, a Majláth grófoknak az utódai, akik 48-ban emlékiratokkal ostromolták a bécsi udvart és azt indítványozták, hogy a forradalom vezetőit, köztük Petőfi Sándort is ki kell végeztetni. A hazaáruló főurak utódai most hallgattak, nem szóltak hozzá a Petőfi-centenárium vitáihoz, de véleményüket ismerjük. Ott ült például a nemzetgyűlésen gróf Jankovich Bésán Endre, akinek a véleményét Petőfiről, — ha kerülő úton is —, de pontosan ismerjük. *Nagy Lajos* 1949-ben megjelent önéletrajzi regényében megírja, hogy „Endre úr“ — akit ő még az 1900-as évek elején a jogi vizsgákra készített elő — „Petőfit részben futóbolondnak, részben csirkefogónak tartotta“.²⁹ Majláth gróf utódainak véleménye nem változott 48 óta!

Petőfiben a magyar reakció a dolgozó népet, a munkásokat és parasztokat gyűlölte. Gyűlölték Petőfit és gyűlölték azokat, akik őszinte szívvel az igazi Petőfit akarták ünnepelni. Mikor a következő évben, 1924 március 16-án a munkások ezrei a Petőfi-szoborhoz vonultak, a rendőrség szétverte az ünneplőket. Az eset a nemzetgyűlésen is szóba került, és ekkor az egyik klerikális, „fajvédő“ képviselő közbekiáltott: „Beléjük kell ágyúzni!“³⁰ Beléjük kell ágyúzni a Petőfit ünneplő tömegekbe! — Igen, ez volt a Horthy-parlament igazi hangja a Petőfi-kérdésben.

²⁷ A Petőfi-centenárium alkalmából írt „Petőfi tüze“ című, nemrég megtalált verséből.

²⁸ Napló VIII. 277. l. (Zalaegerszezen volt az ellenforradalmi korszak hírhedt internálótábor.)

²⁹ A lázadó ember, Szikra, 1949. 323. l.

³⁰ Napló XXI. 440. l.

GERÉB LÁSZLÓ:

FEKETE JÁNOS KIADATLAN ANTIKLERIKÁLIS VERSEIBŐL

Fekete János (1741—1803) nevét irodalmunkban a maga-költötte anekdóta őrizte meg a tokaji borokról, melyeket francia verseivel küldött *Voltaire*-nek. Ezekkel az 1781-ben összegyűjtve megjelent francia verseivel, irodalmi értéküket messze meghaladóan foglalkoztak már különböző dolgozatok, de mai napig adósak vagyunk valóban jelentős magyar költészetének méltatásával. Versei az 1790-es években egyenként és gyűjteményesen kéziratban országszerte forogtak és nevezetes szerepük volt az egykorú irodalmi életben. Nyomatásra egy darabot sem engedett a cenzúra, mert a költő felvilágosodott volt és harcos antiklerikális. Ugyanekkor *Bessenyei György* is csak fiókja számára írogathatta *A természet világát*, de veszedelmes eszméiért a kormányzat felügyelet alatt tartotta. Fokozott mértékben ügyeltek *Feketére*, aki közéleti szereplése és rangja folytán *Bessenyeinél* feltűnőbb jelenség volt és nagyobb hatást gyakorolt a politikai életben forgolódo kortársaira. Irodalmunknak nagy hiánya, hogy ezek a műkedvelést többnyire meghaladó, mindenképpen irodalmunk egykorú színvonalán álló versek eddig szélesebb körben még nem ismeretesek. *Fekete Jánost* franciás költőink közt jeles hely illeti meg. Mindig egyéni hangú, lelkes — ha nem is mindig lendületes; csapongó eszmék, gúnyos kitérősek, lázas bölcsekedések váltakoznak verseiben.

Vay Miklóshoz, az utazgató és természettudományokkal foglalkozó fiatalemberhez frott verses levelében a természet erőinek működéséből s az ásók nyomán felvetett őslények csontjaiból a világ állandó változására következtet és szinte eljut a materializmus határáig. Támadta az egyházat és elvetett minden tételes vallást, akár mestere: *Voltaire*, de többnyire ő is megtorpan és kiköt a deizmusnál.

Számos versében harcol a feudális egyház ellen és mér egy-egy oldalvágást a valásra, mint babonára. Minderre e helyen kitérni nincs helyünk. Legsikerültebb és legelterjedtebb satírája *A négy mennyország* című volt, melyre több más versében is utal, sőt megtoldja azt (*A pokol*, Br. Orczy Lőrincnek az Elyziumban, stb.).

Antiklerikális verseinek jórésze az 1790—91-es országgyűlés eseményeivel kapcsolatos. Fekete nagy hévvel vett részt az országgyűlési pamflet irodalomban. Például a vallásváltoztatás engedélyezésének törvényhozási vitájához az alábbi szellemes kis epigrammával szölt hozzá:

Kérded: hogy pápista lerugván vallását,
Mért szokott oly könnyen máshoz általmenni?
Azért, mert minden vak kész nyereséget lát,
Vakból hogyha lehet félszeművé lenni.

Néhány hasonló tárgyú epigrammája, neve alatt, először az idei könyvnapon jelent meg nyomtatásban a *Tépjétek le a sötétség bilincseit* c. kötetben. A másfél százada halott költő iránt szerény elégtételt rovunk le, amikor évek óta sajtó alá készülő összes munkáiból közzéadjuk egyik legjellemzőbb antiklerikális versét. A kézirat a Tudományos Akadémia könyvtárában Magyar. Irod. Régi és újabb írók, 4. r., 72., 73. I—II, jelzet alatt található. (I. 159—169. lap.)

A négy menyország

Alom.

Dante!

Estve lenyugodtam pompátlan ágyamban,
Sokféle bajokkal dőlöngvén magamban.
Nem mindjárt alhaték, elmém hanyattata
S éjfélig semmikép szemem nem hunyata.
Elmélkedni kezdtem jövőendő dolgokról,
Élők előtt rejtett, felható titkokról.
Midőn egy szép ifjú, tündökölvén képe
Nékem megjelené s nyoszolyámhoz lépe.
Lóthnak angyalai hasonlók lehettek,
Kik Zsodom népétől csaknem fertőztettek.

— Gondolkodol — ugymond — lelkednek sorsára
S ezen élet után leendő hajlékára.
Jer velem, ne busulj, menyeknek országát
Néked megmutatom s szentek boldogságát.
Most egyszer a Mester embernek tekintni
Azt engedte, kire meséjeket hintni
Nem szünnék papjai hibás vallásokban,
Hogy népek foghassák vetett hálójokban.
Asztolf Hipogriphon hold felé vágata.
Harmadik egekig Szent Pál ragadtata.
Hány lészen, kit te látsz, most még nem mondhatom
S csupán vezérlésem néked ajánlhatom. —

Megráztam magamat s kezdettem borzadni
S bár dunnám nem vala, keményen izzadni,
Mint mikor hév vízben valaki feredik.
Vagy nyáron birkózáván, szörnyen erőlködik.

— Ember! — ugymond — Mit félsz? Nem hat késértetre
Képem s velem bátran szállhatsz feleletre,
Nem jelenhet néktek, mint mondja dajkátok,
Ollyas lélek, kire rájutott az átok.
Ördögök sem járnak világ térségében.
Bár tőlük rettegjen pápista hitében.
De valamint tőled majomig leszállván
Sokféle teremést, illy grádicson állván,
Szemlélhetsz, ugy szintén ha hágsz lajtorjára,
Sok vagyon mig jutnál Fő Mester voltára.
Egy ollyan teremést énbennem szemlélhetsz
S ugyanazért tőlem semmiképp nem félhetsz.
Irtózik lelketek gorombább hajléka.
Ha közelget hozzá szokatlan portéka:
De katona lévén, szívet végy magadnak,
Ijedve csak banyák s félénkek maradnak. —

Erre lassan-lassan kezdék felöltözni
S ujult bátorságra végtére költözni,
Ugy hogy ökemének illy módon szólottam:
— Az egekről sokat éltemben hallottam;
Örvendek, hogy jöttél elkésérésemre
S így az Ur titkait vehetem szememre.

Ablakomon kívül volt egy tüzes szekér;
Hogy üljek melléje, becsülettel rákér.
Lovak helyett lévén sárkányok befogva,
Hágóra, reszketvén, juték tántorogva.
Megyünk, mint midőn szél hasít fellegeket,
Sebesen haladván csillagos egeket.
Fontenel¹ világít nem volt időm látni
S vezéremmel rólok kérdéseket váltni,
Már harmadik égbe meglett érkezésünk,
Szekerünkről szállni nem sokat is késünk.

Ragyogó szépségét annak nem mondhatja
Emberi nyelv, Szent Pál sem magyarázhatja.
Fényes trónusában ült Atya Fiával,
Térdek közt a Galamb tündöklök tollával
S a többi boldogok rang szerint elosztva.
Földi méltóságtól ámbátor megfosztva,
Ki-ki maga helyét elnyervén Rómától,
Sokért nem távoznék kijegyzett polcától.
A Szenteknek Szentét chérubok szárnyai
Fedezik s ottan is ritka szem ársjai
Vettethetnének rá, hogy ne vakulnának.
De bezzeg szünete nincsen hosannának,
Kit tele torokkal rikolt szentek nyája
S angyalok serege; szép ennek kótája,
De mégis unalmas, mert nem változhatik
S öröktől örökre eképp vonattatik.
A Szentek Szentének gyönyörű látása.
De mivel annak sincs soha változása,
Nem tudom, a szentek mi módon győzhetik
S unalmát végtére hogy nem érezhetik?

Jön ehhez, hogy bölcsre nem képes találni,
S csak bűdös papokkal lehet cimborálni.
Isten szamarinak mondattak éltekben,
S voltakot meg tartják boldoggálétekben. —
Szent szüekkel megtelt mennyeknek országa,
Vagy olly asszonyokkal, kiknek komorsága
Amornak nem hódolt, hacsak pappá nem lett
S örök szüzességről esküvést le nem tett.
Ha találatnék is egy, vagy két kurváska:
Penitenciától már elszáradt fácska.
Azért vezéremnek inkább megvallottam,
Hogy innen örömet másfelé szállottam.

Midőn belelépénk ismét szekerünkbe,
— Csufof, — mondám néki — keresztény egünkbe
Vitézség, nagy lélek senkit sem vezetnek
S otromba lakosi paptól jegyeztetnek.
Kárhózást vetettünk Athénás bölcsire,
Lakedemon, Róma jeles vezérre,
Solon, Aristides Confucéval sülnek
S Márk Aurél, mint Fridrik pokolra kerülnek!

¹ Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657—1757) francia író Entretiens sur la pluralité des Mondes c. művére utal.

Szent Husz, papok feddvén, jutott kárhozásra,
S tisztjét fertőztető Gergely² boldoglásra.
Apját gyilkosoló, rontója honjának
Mennyországra érhet, fizetvén papjának.

Többeket is mondék ilyes legendára,
Rómának szentjeit rávonván kostára. —
De hamar megtorkolt tündöklő vezérem,
Mondván: testben lévén hogy még fel nem érem
Eszemmel ezeket s másfelé fordula
Szekerünk s állásra nem soká hárula.

Mahomednek lévén most paradicsomába,
Ugymond: majd meglátom mint tetszik voltába.
Érdem nélkül ide nem lehet bejutni
S kivált vitézségnek kell pályáját futni.
De minden kedvőzés csak földi mulatás,
Örökös vendégség s egyébbi firtatás.
Muzulmának itten szabad borral élni
S nem kell részegségtől s muftijától félni.
Hurik ezereként élébe vitetnek
S vénhedést képekben mert nem szenvedhetnek,
Kies ifjúságok ötet ingereli
S gyakorlott élések erejét neveli.
Töltve van az asztal választott étkekkel
S tobzódhatik ki-ki kedves vendégekkel.
Alcinous kertje csak ilyen lehete,
Szébb gyümölcsöt Circe nem is nevelhete.
Itten Zefir társi gyengén lengedeznek
S levegőt hűsítvén ujulást szereznek.
Különös lovakkal fénylik istállója
S mindent felyülhalad agara, kopója;
Ékesebb fegyvere nincsen szultánjának,
Ragyog minden része gazdag ruhájának.
Szép lányok kebléből mégyen vadászatra
S visszatér estvére Lucullus falatra,
Osztán még szébb lánnyal tölti éjszakáját,
Kedvére cserélvén társát, paripáját.

Egyszer agarakkal nyulait fogatja,
S arabus szürkéjét utánok futtatja,
Másszor gyalog mégyen tarka kopóival,
Hogy szarvasra lőjjön arany nyilaival,
Vagy vadkant bosszantson gyémántos tőrére.
Midőn dühösödik elkapott sebjére.
Néha vizslával is kerenget tarlóban,
Foglyokat lövöldöz s fürjet fog hálóban,
Estve készen várja drága vacsorája,
S minden nap változó remek muzsikája,
Midőn egyik szüznek vetvén keszkenőjét,
Azzal kijegyvezve mellette fekvőjét,
Különös hangokkal izlésre gyullasztja.
S osztán hogy alhassék, azokat fogyasztja. —

² VII. Gergely pápa, uralk. 1073—85.

Igy folynak napjai Mahomed nyájának,
Végét nem érhetvén örök hívságának,
De lelket nem látom ezekben résztvenni
S minden boldogságát csak testére menni.
Még is inkább tetszhet, mint örök éneklés
S szemekkel egy tárgyra szünetlen érdeklés.
Mondám: Okoskodást hagyjad jobb időre.
Felelé vezérem: Menjünk más dülőre.

Nem volt olyan rövid, mint elébb, járásunk
S hosszabbra terjedett mostan utazásunk,
Mint hogy régieknek Eliziumjára
Indula szekerünk, Styxnek szép partjára.
Már készen várt bennünk Cháron bárkájával
S nem mert belémkapni gorombaságával.
Noha testben valék, vezérem szavára
Morogván eresztett odvas csónakjára.

Valamit az elme kieset gondolhat
S nyugalomnak valót kéz egybenkapcsolhat,
Itten szemléltetett érdem jutalmára:
Elégtelen valék ezek csudájára.
Arnyékos völgyekkel hegyecskék változnak
S kristály forrásokban halak ugrándoznak;
Erdők ékességét madarak énekje
Zengtetí, szépítvén tollaik remekje.
Egyszóval, valami Kinából hozatott,
S ánglusnak kertjében még szebbre válhatott,
Ezek itt mindenütt leletnek tetézve,
S még felhatóbbakra gondolnád igézve.
Az egész tartomány gyönyörű kertből áll
S boldogoknak örök sétálójává vál,
Stov (!) s ama fehér kő csak fiókja volna
Ezen ékes kertnek s róla ki is szólna,
Hahogy szemlélheté földi szemeivel,
Mint bánt a régiség vitézi s bölcsivel:

Szép jáspis grottában itten akadhatni
Egy csoport boldogra, tovább ők láthatni
Örökzöld pázsiton, mint kerekben ülnek
S narancs-, rózsafáknak árnyékjában hűsülnek.
Nincs itt civakodás, ellenségek látni
Harcikról egymással okoskodást váltani.
Hajdani vitézek bámulva hallgatják
Uj módját harcunknak s meg sem is foghatják
Puskapor erejét, kit barát találta,
Hogy lenne távolról ezerek halála.
Pompejusszal látám beszélgetni Caesárt.
Thrésivel Nagy Fridrik sétálgatásra járt,
Villársszal Eugén³ beszédre kerüle
Mostani harcokról s nagyon meghevüle,
Hallván, hogy franciák mindenütt kergetik
Császár katonáit, ha szemre vehetik:

³ C. L. H. Villars (1653—1734) nagynevű francia hadvezér. Szavojai Eugén (1663—1736) osztrák hadvezér előbbinek nagy ellenfele.

De Villársz önéki jól megmagyarázta,
 Hogy nem hibáz a nép s vezérekre rázta
 Veszélyét Ausztria vitéz sereginek
 S tudatlanságára rossz miniszterinek.
 József s az öreg Daun Schultenburggal léve
 S Mórónak⁴ mindenik dicséretet téve.
 Nagy mestert szemlélték retirádájában,
 Birák is lehettek sereg hátráltában. —
 Ferdinánd* Laudonnal⁵ hozzájuk vetődvén
 És Bonapartéról köztük szó ejtődvén,
 Szerencsés harcait nem győzték csudálni
 És Boliót, Vurmsert⁶ keményen rostálui.
 Alvinczyvel mégis kegyesbben bántanak,
 Mert romlott sereget kezében tudtanak,⁷
 Mellyel mindent próbált, ami kitelhete,
 Noha diadalmat szegény nem nyerhete.
 Csudálták, hogy Bécsnek a franc nem indula,
 Mert Károly előtte mindenütt crukkola. —
 S fel nem fuvalkodván nagy szerencséjében,
 Békességre hódolt Leoben vidékében.⁸
 Továbbat Plátóval Russzó beszélgete
 S francok változása tőlök fejeztete.
 Voltér sok tudóssal kívül sétálgatott
 S terjedt tudománya tőlük bámultatott.
 Lucian⁹ kiváltképp láttatott: kedvezni
 A ferneyi bölcsnek s meg tudta jegyezni,
 Hogy hol s melly ékessen követte példáját,
 Honjának hasznára fordítván tréfáját.
 Abban megegyeztek, hogy jobb csufolásra
 Venni némelyeket, mint disputálásra,
 Azután mindketten hozzám fordulának
 S hogy őket követném, kezét adatának.
 Mentem magam, mondván: Nem szeret nevetni
 A magyar s veszélyes őt most enyelgtetni.
 De felel Lucian: Csak eképp használhatsz
 Hazádnak s érdemre, mint mi ketten, szállhatsz.

⁴ II. József császár; L. J. Daun (1705—66) osztrák tábornok Mária Terézia háborúiban szerzett nevet; Schultenburg egykorú porosz tábornok; J. V. Moreau (1761—1813) a nagy francia forradalom híres tábornoka.

* Braunschweigi Ferdinánd herceg a hétesztendő háborúban a franciák ostroma (F. J. jegyzete.)

⁵ G. E. Laudon (1717—90) osztrák vezér a hétéves háborúban II. Frigyes méltó ellenfele.

⁶ J. P. Beaulieu (1725—1819) francia származású osztrák tábornok a forradalmi háborúkban Bonaparte ellenfele, elvesztette 1796-ban a Lodi csatát; Wurmsér osztrák tábornok előbbtől 1796-ban vette át az itáliai parancsnokságot és Bonapartétól 1797-ig sorozatos vereséget szenvedett.

⁷ Alvinczy József (1735—1810) osztrák tábornok 1796—7-ben ugyancsak sorozatosan veszített csatát Bonapartéval szemben Felső-Itáliában.

⁸ Károly főherceg osztrák hadvezér; Leoben stájerországi helység, ahol az Itáliából benyomuló franciákkal 1797 ápr. 18-án Ausztria előzetes békét kötött, ezt követte a Campo-Formioi békekötés. Az 1796/7-es események részletes érintéséből következtethető, hogy Fekete e költeménye nem sokkal ez után íródott.

⁹ Lukianos görög bölcsész a 2. században, satirikus társadalomábrázolása erősen hatott Voltairera és a felvilágosodás korára.

Atyámat Aristid s Márk Auréllal ülni
 Láttam s Berenstorfról beszédre kerülni.
 Dánus miniszterét egyezve dicsérték
 S többi kormányozók kicsinységét mérték.
 Monarchiánk kivált atyám sajnálotta
 S mostani vezérit szörnyen káromlotta.
 Engem látván felkelt s keblemben sietett,
 Osztán hazájáról holmit kérdezgetett.
 Hallván tőlem ügyét, könnybelábadt szeme.
 — Oda van már — ugymond — magyarnak érdeme.
 Hogy köztük kell élned, fiam, sajnáltalak,
 Eddig emberségben maradni láttalak.
 Ne hagyj magad, kérlek, rossz példáktól rontni
 S ámbár kabbalájok fel nem tudod bontni,
 Türed békével ügyét, tám isten jobbat ad...
 De honnan van, hogy most itt szemlélhet apád?...
 Kezeit csókolom s feleltem zokogva:
 Hogy még nem haltam... Azonnal morogva
 Vezérem félrevesz: — Nem azért hoztalak,
 — ugymond — hogy itt fecsegy; majd megtamitalak! —
 Ettől megrettenvén, kezdém őt követni
 S nem is mertem szemem több magyarra vetni;
 Ámbátor Orczyval¹⁰ jeles vitézinket
 Egybenülni látám s régi bölcseinket.
 Bévívén vezérem egy kies gróttába,
 Kegyességre kezdett hódolni voltába
 S tőlem azt kérdezte: Mellyket választanám
 A három egeből s legjobbnak tartanám?

Az egyike — mondám — csak papoknak való;
 Mahometé restnek kényére sarkaló;
 Elysium pedig csak elmét táplálhat
 S ha voltunk formában más világra szállhat,
 (Mint tégedet látván, merném reményleni)
 Annak is kellene talám örvendeni.

Keverni szeretném Mahom menyországát
 S ős Elysiumnak mélyebb boldogságát.
 A kettőből éppen nekemvaló lenne,
 Mert testem, mint lelkem örömben résztvenne.

Nevetett az ifju: Van eszed, barátom!
 — Ugymond — kívánságod lehetőnek látom,
 De most még nem szabad néked odamenni,
 Gorombább testedet elébb le kell tenni.
 Addig is Epikurt ha bölcsen követed,
 Negyedik egedet e földön leheted. —

Szomszédim lármásván, felébredtem erre
 S a szekér elméne, de nem tudom, merre.

¹⁰ Orczy Lőrinc (1718—1789) költő, huszártábornok, Fekete János sokszor és nagy becsüléssel emlegeti verseiben.

A MAGYAR JAKOBINUSOK KÁTÉJA

A magyar jakobinusok kátéját Martinovics Ignác írta. A Szabadság és Egyenlőség Társaság elveit rögzítette le, s címe *Az Ember és a Polgár Káté*-ja volt. Ahogy Martinovics a bécsi vizsgálóbizottság előtt mondotta 1794. szeptember 1-i vallomásában: 1794 májusában, pesti tartózkodásakor készítette, francia nyelven. A kátének ez az eredeti szövege nem maradt ránk. — Franciából a kátét magyarra fordította Laczkovics János, a Graevenhuszárezredből felségsértő magatartása miatt kizárt kapitány (címe: Az Embernek és Polgárnak Katekizmusa, melyet irtt Demokrite La Montagne Francia Polgár, most pedig Magyarra fordított), majd tőle függetlenül magyarra (címe: Az Embernek és a Polgárnak oktató könyvetskéje.) és németre Szentmarjay Ferenc, a magyar Kamara alelnökének fiatal titkára, mindketten a Martinovicstól alapított Szabadság és Egyenlőség Társasága igazgatói.¹ Szentmarjay német fordítása sem maradt ránk. — Később, már bécsi vizsgálati fogságában azután Martinovics még egyszer leírta franciául a kátét, emlékezetből, (címe: *Catechisme de l'Homme et du Citoyen, par Democrite la Montagne, citoyen français.*)

A fordítások közül az elveszett eredeti francia szöveghez legközelebb állónak az alábbiakban közölt magyar változatot tartjuk, amelyet meggyőződésünk szerint Szentmarjay készített. A szöveg másolóját nem ismerjük. Az irat egyetlen példánya a kir. Tábla ügyésze, Nyéki Németh János jogügyi igazgató iratai közt maradt ránk, több más. a magyar jakobinusok elleni perhez tartozó irattal együtt, amelyekről tudjuk, hogy Sándor Lipót nádor irodája juttatta el őket Némethhez. Sehy Ferenc színész, aki a nádornak a szervezkedést elárulta, és az Ember és Polgár Kátéjának egy példányát is eljuttatta hozzá,² Szentmarjay szervezési vonalán került a társaságba. Így nyilvánvalóan a Szentmarjay által fordított káté-szöveg volt a kezében, s annak másolatát adta be a nádornak. A nádor azután a perhez tartozó más iratokkal együtt ezt is átküldte a jogügyi igazgatónak. Németh pedig, mivel a perhez már mellékelve volt a Laczkovics-féle fordítás, ezt elrakta iratai közé. De Szentmarjay szerzőségét bizonyítják belső, a szövegből vett érvek is. Egybevetve más, Szentmarjaytól származó írásokkal, stílusbeli megegyezéseket találunk. Sőt Martinovics röpiratának: „Nyílt levél Ferenc császárnak és királyhoz” Szentmarjay által készített magyar fordításában (ld. *Századok*, 1949) vagy az ugyancsak általa készített kéziratos Rousseau-fordításban (Orsz. Levéltár, *Vertrauliche Akten* 51. fasc. 11 ad A csomag) a Káté néhány szokatlanabb szavát is megtaláljuk, így az „ürügy” értelemben használt „színes ok” kifejezést, vagy a „rab-szolga” elnevezést (Laczkovics például következetesen „martalék”-ot mond helyetté).

A másik magyarnyelvű változat Laczkovics fordítása. A végig saját kezével írt példányt lefoglalt iratai közt találták. Laczkovics, Szentmarjával ellentétben, nem volt szabatos fordító, más munkáiban sem ragaszkodott szöszerint az eredeti szöveghez.³ Kátéjában a tömör meghatározásokat felbontotta, körülírta, szinonimákat halmozott ott, ahol az eredetiben egy jelző állott, a leírásokat megtűzdelte vaskos kiszólásokkal, sőt arra is van példa, hogy egész mondatokat beiktatott. Az eredetinek — már csak franciasága miatt is — simább, irodalmibb stílusát, (amelyik Szentmarjajnál is elismerésre méltó irodalmi magasságban maradt) nála a tömörség és finomság nélküli közbeszéd nyelve váltja fel. Szembállítva a két fordítást, Laczkovicsé terjedelemben mintegy a kétszerese Szentmarjayénak.

Martinovics bécsi kihallgatásakor a káté fordításai közül még egyik sem került elő. Ezért vállalkozott rá, hogy emlékezetből leírja a kátét.⁴ Ez a francianyelvű példány jóval rövidebb, összevontabb a magyar fordításoknál, s különösen a királyról, a nemességről és a papságról szóló részében írójuk észrevehetően igyekszik enyhíteni

¹ Ld. Martinovics vallomását a bécsi udvari vizsgálóbizottság előtt: Wien, Staatsarchiv, *Vertrauliche Akten* 45. fasc. Verhör des Martinovics.

² Ld. Sándor Lipót nádor ügyviteli jegyzőkönyvét No 11., 16., 18., 21., 26. és 282.: Országos Levéltár, *Vertrauliche Akten* 34. és 35. fasc.

³ Ld. különösen Martinovics *Oratio ad Proceres* című munkájának Laczkovics által készített „fordítását”. (*A magyar országgyűlésiben egyben gyűlt méltóságos és tekintetes rendekhez . . . tartott beszéd*, 1791.) V. ö. Fraknói V., *Martinovics és társainak összekülvése*, Bp., 1884. 91. s. köv. L., ahol részletesen egybeveti az eredetit és a fordítást.

⁴ Martinovics augusztus 22-i kihallgatása: *i. h.*

mondanivalóját és kifejezéseit. Lényegében azonban megegyezik a magyar fordítások gondolatmenetével.⁵ Egyes fordulatai és kifejezései — a fordításokból ellenőrizhetjük — szóról-szóra megegyezhettek az eredeti szöveggel, s így segítségünkre lehetnek a káté forrásainak megállapításában.⁶

Ami mármost magát a kátét illeti: általában a korabeli materialista filozófia s a francia felvilágosodás eszméit, a francia forradalom törekvéseit tükrözi vissza. Ezt már az egykorúak is észrevették. A per folyamán a védőügyvédek többször hivatkoztak rá, hogy egész sor, a kátéhoz hasonló francia- vagy németnyelvű munka forog közkézben az országban, így a vádlottak nem vehették észre, hogy a káté egy forradalmi szervezkedés programját tartalmazza.⁷ De a káté rendszere, stílusa, — az Martinovics sajátja. A káté megírásánál felhasznált forrásokat keresve megállapíthatjuk, hogy Martinovics munkájának alap gondolata Rousseau társadalmi szerződése. Rousseau hatását Martinovics korábbi munkáin is megfigyelhetjük,⁸ de ezekben még igyekezett az uralkodót is belevonni a társadalmi szerződésbe, holott tudjuk, Rousseau a királyt csak végrehajtó szervként ismerte el a monarchiában. Az Ember és a Polgár Kátéjában Martinovics elvetette korábbi, a király számára tett engedményeit, s a maguk eredetiségében érvényesítette Rousseau tételeit. Munkájának általános részei szinte a Contrat Social kérdés és feleletben való feldolgozásaként hatnak.

Rousseau mellett erősen érződik a kátén a XVIII. századi, főleg francia materialista filozófia hatása, különösen a D'Holbaché.⁹ Számottevő — főként a gyakorlati teendőket tárgyaló részekben — a francia forradalom eseményeinek, intézményeinek és törvényeinek a hatása, ami részben a Moniteur-ből közvetlenül, részben azonban közvetve egyes népszerűsítő munkák révén érvényesülhetett. Több olyan kisebb, irodalmi vagy tudományos szempontból jelentéktelenebb munkát ismerünk, mely a francia forradalom eseményeit és vívmányait ismertette, s amely Magyarországon is közkézben forogott. Így Volney, „A romok” szerzőjének *La loi naturelle ou Cathéchisme du citoyen français* (Paris, 1793)¹⁰ c. kis munkája, amely címében és formájában is példaképpül szolgált Martinovicsnak. A káté első fejezetében a filozófiai bevezetés lényegesebb kérdéseiben, ahol az emberről és a természeti törvényről értekeznek, szinte szó szerinti átvételeket találunk Volney materialista erkölcsstanából. — A másik munka, amelynek

⁵ A kihallgatások során a Martinovicsotól írt kátét megmutatták a három igazgatónak. A káté végére sok írt megjegyzéseik a következők: „Endes Gefertigter bezeige, dass dieser mir vorgezeigter Catechismus den Grundsätzen [nach] zwar der nemliche, den Ausdrücken nach aber nicht der nemliche seye, und gleich lautend seye, welchen ich vom Martinovits erhalten habe. Joannes Laczkovics m. p. — Gegenwärtiger Catechismus ist dem Grundsätzen nach dem mir von Martinovics mitgetheilten zwar gleichlautend, in der Beantwortung der Fragen aber und der Ausdrücken nicht, Franz Szentmarjay m. p. — Bezeüge das Nämliche was SzentMarjay. Haynoczy m. p.“ (Wien, Staatsarchiv, Vertrauliche Akten 45. fasc. Prozess des Martinovics 4. sz. mellék.)

⁶ Csak jegyzetben emlékezünk meg a Fraknói által közölt (*Martinovics és társainak összeesküvése*, 427—441. l.) töredékes „Franczia Cathéchésis”-ről, Fraknói mindössze annyit mond róla: „a jelen [XIX.] század elején írt különféle politikai és vallási munkákból készített kivonatokat tartalmazó kézirat 18—37. lapjain foglaltatik“. (I. m. 217. l., 1. jegyz.) Tekintve, hogy Fraknói a szöveget mai helyesírással közli, még az sem állapítható meg, nem ő maga fordította-e a kátét talán latinból. Az mindenesetre bizonyos, hogy stílusa, kifejezési készsége a XVIII. század végénél későbbi időre mutat, tehát nem egykorú fordítás. Mivel az eredeti példánynak nyomára jutnunk nem sikerült, s ez a káté különben is töredékes, vizsgálódásaink körébe nem vontuk be.

⁷ Ld. pl. Abaffy Ferenc (Országos Levéltár, Vertrauliche Akten 46. fasc.) és Baranyai Mihály (u. o., 43. fasc.) periratait.

⁸ V. ö. főként az *Oratio ad Proceres* (1790), az *Oratio pro Leopoldo Rege* (1790) és a *Status Regni Hungariae* (1792) nyomtatásban is megjelent munkáit.

⁹ Érdekes ebből a szempontból Martinovicsnak a káté megírásakor is használt álneve: Démocrite la Montagne. Hogy franciás hangzású nevet választott, ebben az időben egymagában is bizonyos állásfoglalást jelentett, azonkívül, hogy tanúsítja az akkori magyar értelmiség érdeklődését az iránt, ami Franciaországból jött. De ez a név egyben program is: Démocritus, az ókor görög filozófusa, a materializmus egyik előfutára volt; a „La Montagne” pedig nyílt utalás a Konvent „Hegy-pártjára”, a jakobinusokra.

¹⁰ Későbbi kiadásai *La loi naturelle ou principes physiques de la morale* címen jelentek meg. Volney hatására ld. Eckhardt S., *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., é. n. 98. l.

hatását felismerhetjük, Collot d'Herbois forradalmi almanachja,¹¹ amelyben népszerű formában ismerteti a francia forradalom eseményeit és vívmányait. Megtaláljuk továbbá Rabaut-Saint-Étienne kis munkájának hatását: *Précis de l'histoire de la Révolution française*.¹² Mindkét munkáról tudjuk, hogy Magyarországon is népszerűségnek örvendett.

A káté szövegének közlésekor az általános befolyáson túlművő hatásokra és egyezésekre, ahol csak tehetjük, jegyzetben rámutattunk.

A káté ráánkmaradt példányainak lelőhelyei az alábbiak: Szentmarjay Ferenc fordításának egykorú másolata: Országos Levéltár, Vertrauliche Akten 49. fasc. — Laczkovics János által fordított és leírt magyar változata: Wien, Staatsarchiv, Vertrauliche Akten 45. fasc., Prozess des Martinovics 4. sz. mellékl. — A kátének Martinovics által a vizsgálati fogságban írt. franciayelvű változata: u. ott, 3. sz. mellékl. Ugyanennek egykorú hivatalos másolata: Országos Levéltár, Verir. 4. fasc. 763—770. fol. Somogyi János nádori ítélőmester által készített latin fordítása: u. ott 49. fasc. ad A. 3. csomag.

Laczkovics fordítását közölte Fraknói V., *Martinovics élete* c. 1921-ben megjelent munkája függelékében. Eltekintve attól, hogy közlésében lépten-nyomon olvasási hibákkal találkozunk, (pl. arányzás helyett: aranyzsák; v[ár]m[egyé]nek helyett: vannak; egyengeti helyett: gyengíti, stb.) — egyes szavakat, sőt félmondatokat elhagy, úgyhogy a szöveg több helyt teljesen értelmellenné válik. Ezenkívül közlése a VI. fejezet közepén minden megjegyzés nélkül megszakad, — s így többek közt a papokról szóló VII. fejezet teljesen kimarad. Tekintve, hogy Fraknói a Laczkovics által írt, általunk is használt teljes példányt használta, ez a kihagyás csak szándékos lehet. Ezt valószínűsíti Fraknói könyvének egész tendenciája is, amelyben a mozgalom egyházellenes vonásait igyekszik vagy eltussolni, vagy nevetségessé tenni. — A Fraknói által közölt szöveget, értelemzavaró olvasási és sajtóhibáival együtt, újra leközölte Barabás Tibor, *Martinovics élete*. (Bp. 1946) c. munkája végén.

Az alábbiakban Szentmarjay fordítását közöljük, amelyik most jelenik meg először nyomtatásban. A Laczkovics-féle fordítás (jelzése: *Laczkovics*) és Martinovics bőrtömbben írt káté-variánsának (jelzése: *Martinovics*) eltéréseit, tárgyi vagy stílus-szempontról érdekesebb részeit jegyzetben hozzuk. Az eredetiben minden kérdés elé odaírt K., ill. minden felelet elé odaírt F., (Martinovics írásában: Q[uestion] és R[éponse]) betűket elhagytuk. A feleleteket nem kezdjük új bekezdéssel, hanem folytatólagosan írtuk. Viszont, hogy áttekinthetőbb legyen, a kérdéseket dült betűkkel szedettük. Közlésünk egyébként mindenben ragaszkodik az eredeti kéziratához.

Az Embernek és a Polgárnak oktató könyvetskéje

Első Szakasz

Az Emberről

Mi az Ember? — Egy eszes állat.

Mi az Ész? — Egy olly tehetőség, melly által az ember magának valami dolgokat képzelhet, azokról ítéletet hozhat és elmélkedhetik; az elmultakról meg emlékezhetik, a' jövendőket pedig meg sajdíthatja.

Bir-e még valamivel az Ember az eszén kívül? — Igen-is bir még egy olly alkotmányú testtel, mellynek fizikabéli ereje az Ész' ösztönének segítségére szolgál.

Mivé lesz vallyon az ember, ha esze utánn nem jár? — Egy ollyan állattá, mellynek külső képe embert mutat, de melly valóságban tsak egy barom.

¹¹ *Almanach du Père Gérard pour l'année 1792*. (Paris, 1792). Gérard atya, egy breton pap, a Konvent tagja, hazatér falujába és híveinek népszerű formában ismerteti a forradalom vívmányait. A magyar Helytartótanács ezt a munkát 1792 szeptemberében a tiltott könyvek közé sorolta. (Országos Levéltár, Helytt. lt. Dep. Revisionis Librorum. 1793. fons. I. pos. 29.)

¹² Teljes címe: J. P. Rabaut-Saint-Étienne, *Précis de l'histoire de la Révolution française. Suivi de réflexions politiques sur les circonstances*. 1791-től kezdve több kiadása ismert, Magyarországon német fordítása is olvasott volt: *Taschenbuch der Franken...*, Strassburg, 1792.

*Mit mond az Ész [az] embernek?*¹³ — Azt, hogy meg tartására és boldogságára ügyeljen.¹⁴

Mi kép veheti ő azt véghez? — Nem egyéb kép, hanem mind fizikabéli, mind morális szükségeire nézve elégséges munkálkodás által.¹⁵

Miképp tehet ő eleget ezen szükségeinek? — Azon eszközök által melyekre az ész őtet tanítja, úgy mint példának okáért egy mémelly ingó vagy ingatlan tulajdonnak meg szerzése, a' kereskedés, a' kézi nap-munka, a' föld-mívelés, a' Tudományok, a' mesterségek és a' házi művek által, 's a' t.

Mi szükséges arra, hogy az Embert az Ész mind ezen elő számlált eszközökre meg tanítsa? — Az, hogy az ész minden betegségtől mentő legyen.

Mellyek az észnek betegségei? — A' tudatlanság, és a' vak hit: ezen két morális betegségek a' tébolygást nemzik, mely a' szokás által az utánn az embernek szívében uralkodik, és végtére őtet barommá változtatja.¹⁶

Mit kell állítani a' tudatlanság és a' vak hit ellen? — A' vizsgálat és a' tapasztalást, melyekből a' világosodás ered.¹⁷

Melly maximája vallyon¹⁸ ezen boldogságunkra szolgáló eszközöknek? — Az, hogy az Ember szabaddá legyen, és hogy szabadságát az ész vezérelje.

Miben áll ez a szabadság? — Mind annak meg tehetőségében, a' mi meg tartásunkra nézve szükséges és Senkinek nem árt.¹⁹

Ki háborgatja az Embert szabadságának gyakorlásában? — A gonoszok.

De mit támadhatnak meg ezek főképen ak emberen a' végre, hogy szabadságát meg kortosítsák? — Két dolgot: életét és tulajdonát.

Mit jelent a' tulajdon? — Egy olly dolgot, mely másoknak ki zárásával egyedül az emberhez tartozik.

Hány féle a' tulajdon? — Két féle: az egyik *belső*, mellyel az ember születik, úgy mint az igazságról való gondolkodás és beszéd, vagy ennek bár melly módon való közölhetése. A' másik *külső*, mellyet szerez magának, mint egy némely földnek, mezőnek 's ruhának meg szerzése.

Bir-e valaki az emberek között a' jussal, hogy egymást életétől, szabadságától, és tulajdonától meg foszssa? — 1-ször. Senki az emberek között, és semmiféle emberi hatalom maga hasonlóját nem büntetheti meg halállal, mivel az élet a' Természetnek ajándéka, mellyet tsak egyedül ez vehet vissza.²⁰ 2-szor. Valamint a' szabadságnak gyakorlása és egy némely tulajdonnak birtoka az embernek meg tartásából ered, és valaminth ez az embernek leg ártatlanabb és leg szentebb ösztöne és leg természetesebb jussa, úgy szinte következik az, hogy senki az emberek között, és semmiféle emberi hatalom a' jussal nem bír, hogy egymást szabadságában és tulajdonában háborgassa. 3-szor. Az emberek szinte azon állati nemből lévén, egymásra nézve egyenlő

¹³ Ez a kérdés a Martinovics által írt francia példányban nincs meg, ahogy a következő három kérdés is hiányzik belőle. Innen kezdve a franciayelvű káté pontjai általános tartalmi egyezésen kívül csak itt-ott azonosíthatók a magyar káték pontjaival.

¹⁴ Volney, *La loi naturelle*... III. fejezet: „Développez-moi les principes de la loi naturelle par rapport à l'homme. Ils sont simples; ils se réduisent à un précepte fondamental et unique... C'est la conservation de soi-même...”

¹⁵ Laczkovics fordításában ezután a következő kérdés olvasható, amelyik Szentmarjaj fordításából hiányzik: *Mellyek ezek a' Szükségek?* — Magát eledelemmel táplálni, ruházni, lakó helyt szerezni, talentomait gyakorolni — nagyobbítani, és kiékesíteni.

¹⁶ Volney, *i. h.*: „Comment nos sensations nous trompent-elles? — De deux manières: par ignorance, et par passion...”

¹⁷ Volney, *i. h.*: „L'instruction est donc une nécessité indispensable à l'existence de l'homme? — Oui, tellement indispensable que sans elle il est à chaque instant frappé et blessé par tous les êtres qui l'environnent... L'instruction de notre esprit et la modération de nos passions sont deux obligations, deux lois qui dérivent immédiatement de la première loi de la conservation.”

¹⁸ Nyilván másolási hiba, e helyett: *vagyon*.

¹⁹ Ez a kérdés Laczkovics fordításából hiányzik.

²⁰ Rousseau nem ilyen merev: „On n'a droit de faire mourir... que celui qu'on ne peut conserver — sans danger.” (*Du Contrat Social* II, Kv., V. fejez.)

jusokkal bírnak: mely közönséges egyenlőséget nekik saját boldogságoknak kedvéért szükség fenn tartani.²¹

Második szakasz.

A' Polgárról.

De mit tegyen az ember, ha a gonoszok ezen természetik' jusait meg tapodván, életét szabadságát és tulajdonát fenyegetik? — Akkor az szükség, hogy ezen jusait a' nyomtatás ellen való állásával fenn tartsa.²²

Ha az embernek ereje nem elégséges arra, hogy a' nyomogatásnak ellentálljon, mellyik eszközhöz kel ragaszkodnia? — Az illy esetben szükséges, hogy a' nyomorgó emberek mindnyájan egybe álljanak és egy jeles társaságbéli szövetséget magok közt kössenek, s' illy kép egy polgári társaságot formáljanak.²³

Mi [a] tzélja ezen Társaságnak? — Valamennyi tagjainak közönséges és különös bátorsága.²⁴

Mikép hivattnak a' polgári Társaságnak tagjai? — Polgárok; minden egyéb nevezet vagy Privilégium, mint Király, Gróf, Zászlós Ur (Báró), Nemes, Pap, 's a' t. törvénytelen és vétkes, mellyek tudni illik a' társaságbéli szerződést sullyosan meg sértik.

Miben áll ezen Társaságbéli szerződés? — Ez a' következő ki mondasban foglaltatik: Mi a' polgári társaságnak tagjai testi és értelembéli erőnkkel akarunk minden nyomat[ta]jtásainknak ellent állni, és egymásnak természeti

²¹ V. ö. *Du Contrat Social* I. Kv., IV. fejez. — Martinovicsnak a bíróság előtt az volt a törekvése, hogy kátéját általános filozófiai munkaként állítsa be, lehetőleg tompítva annak forradalmi részeit. Ezért kéziratában az általános jellegű részeket, így az első fejezetet is, erősen megnövelte, kibővítve azt olyan fejtegetésekkel, amelyek eredetileg nem voltak benne. Az egyéni tulajdon fajtláihoz kapcsolódó kérdésből kiindulva kéziratában így viszi tovább fejtegetését: *Par quel moyen peut-on mettre à l'abri du danger la vie et la propriété?* Par la sûreté suffisante. — *Mais où est-il ce danger dont il faut préserver la vie et la propriété?* Ce danger réside dans les passions des hommes. Il est vrai que l'homme instruit par ses lumières tend sans cesse vers les principes de la moralité, qui sont empreints dans son coeur: mais il est en même tems accablé par bien des passions, qui le portent à l'excès et au bouleversement de tous principes moraux. C'est ainsi, qu'il se détermine à invahir la propriété d'autrui et à menacer la vie de son semblable: tandis qu'il voudrait que la sienne ne soit nullement inquiétée. — *Y-a-t-il quelques moyens dont l'homme pourrait se procurer la sûreté?* Oui: l'homme a des forces morales, qui découlent de sa raison; et physiques, qui résident dans son corp. — *Comment s'appelle-t-il l'agression de la vie et de la propriété?* Elle s'appelle en un mot oppression. — *Que fait-il l'homme, quand elle a lieu?* La raison ordonne aux forces physiques de résister à l'oppression et de repousser les forces injustes par les forces fondées dans l'équité naturelle, et produites par le plus innocent instinct de la nature humaine. — *Que dit donc la raison à l'homme par rapport à sa vie et propriété?* Elle nous inculque cette maxime: l'homme si tu veux garantir ta vie et propriété, fais tout ce qui est utile à ta conservation, et qui ne nuit point à l'autrui. — *Comment appellés-vous cette maxime naturelle?* La liberté. Sans la liberté il n'y a point de salut pour l'homme; la dignité de l'homme et affaiblée de l'abrutissement, et il est mis au dessous de son rang. — *Quel nom donnés-vous à cette tendance naturelle pour conserver la vie, la propriété; pour avoir la sûreté et exercer la liberté?* Je l'appelle les droits naturels de l'homme.

²² Erre és a következőkre v. ö. *Du Contrat Social* I. Kv., VI. fejez.

²³ Volney, *l. h.*: *Mais toutes ces notions nécessaires a son existence et au développement de ses facultés, l'homme isolé peut-il se procurer?* — Non: il ne le peut qu'avec l'aide de ses semblables, qui vivent en société...

²⁴ Volney, *i. m.*, XI. fej.: *Qu'est-ce que la société?* — C'est toute réunion d'hommes vivant ensemble sous les clauses d'un contrat exprès ou tacite, qui a pour but leur commune conservation...

jusaiért, mint a' szabadságáért, a' tulajdonért, az életért és az Egyenlőségért kezesei lenni.²⁵

[Milyenek az Eszközök, melyek által ezen Eggyesülést, vagy-is Contractust fel-lehessen tartani? — Ezek a' Törvények, melyeket a' Bölcsesség fel-talál, 's-a' Szívnek egyenessége mutat.²⁶

Mit tézzen az tehát, a'mit Törvénynek neveznek? — Ez a' Népnek az ő közönséges és leg-főbb akarattya, mely által az Országnek, vagy-is úgy nevezett Statusnak Biztosságát igyekezik fenn tartani.²⁷

Kelletik-e valamennyi Polgároknak ezen Törvény-hozásnál jelen lenni? — Igen is vagy személyesen kinek kinek, vagy pedig a' magok Megyéjéből választott Küldöttek, vagy Kép viselők által.²⁸

De miért? — Mert mintt hogy a' Törvény hozásnak alkalmatosságával mind a' közönséges, mind pedig minden Eggyes személynek különös haszna forog-fenn, e' miatt szükség hogy a' Társaságnak minden Tagja jelen legyen a' Törvény hozásnál, és mivel másként-is az Emberek egyenlőek, s' hasonlóak a' Természeti Jussaikban, senkit tehát ebből kizárni a' Polgári Társaság Eggyesülésnek meg-sértése nélkül nem lehet.

Van-e valami, a'mi a' Népet ezen Törvény hozásban akadályozhatná? — Semmi sint, mertt a' Népnek a' Testi, és Elmébéli erejek leg-főbbek, ezek mind külső, mind belső akadályokat, melyek az egész Országot rendtelenségre, el-nyomatásra, vagy egész fel-bontásra siettetik, meg-győzhetik; és ezek éppen azok az erők, melyek a' Népnek az ő legfőbb hatalmát és fejedelemségét teszik.

Melyek a' Tulajdonai azon Polgári Társaságnak, a'hol a' Társasági Eggyesülés, vagy-is Contractus fel-tartatik? — A következők az ő Tulajdoni, t. i. a Gyökeres Törvényeknek egybeszedése, melyet Constitutiónak neveznek, és a'mely az Életét, Szabadságát, Tulajdon Vagyonyját és Egyenlőségét minden különös Polgárnak, és ismét közönségesen valamennyi Polgároknak egyetemben fen-tartják, a Kormányozat vagy-is a ki szolgáltató ügy viselő és Törvény székes hatalom.

Mi módon kelletik a' Társaságnak különféle hatalmának lenni? — A Constitutió el-készítetik, vagy Maga a' Nép, vagy az ő Nemzeti Öszve Gyűlésben küldött Kép viselői által, kiknek is ő határozatlan hatalmat ad-által; a' Törvény Szerző Testnek mindég lábon kell állani, hogy a' Constitutióban meghatározott értelem szeréntt hozzon Törvényeket; a'mely Törvény hozó Test hasonló képpen a Népnek Kép viselő Küldötyeiből vagyon öszve szerkeztette. Végtére a' Kormányozat, vagy-is Igazgató hatalom fel-állitatik a'vegre, hogy a' Törvény hozó Test által hozott Törvényeket végre hajthassa, de ezen igazgató hatalom mindenkor a Törvény hozó Testnek hatalma alatt vagyon, 's Tőlle függ.

Kell-e a' Nép Fejedelemségében, és a' Kormányozatban valamely rend-tartásnak, 's-hatalom ki-gyakorlásnak lenni? — Igen-is a' Népnek Fejedelemsége gyakoroltatik: 1-ször az első Öszve Gyülekezetekben, vagy a' Népnek Kisseb részében, a'mely a' maga Kép viselőit Magának ki választva, és az

²⁵ A Szentmarjay-féle fordítás szövege másolatunkban itt a lap tetején megszakad, s másfél oldalnyi üresen hagyott hely után, a „Mikor lehet mondani...” kezdetű kérdéssel folytatódik. A közbeeső részt Laczkovics fordításából pótoltuk (szögletes zárójelben).

²⁶ *Du Contrat Social* II. kv., VI. fejez.: „Par le pacte social nous avons donné l'existence et la vie au corps politique: il s'agit maintenant de lui donner le mouvement et la volonté par la législation...” — Majd lejjebb: „Les lois ne sont proprement, que les conditions de l'association civil.” — *U. o.* III. Kv., XV. fejez.: „La loi n'étant que la déclaration de la volonté générale...”

²⁷ *U. o.* II. Kv., VI. fejez.: „... il ne faut plus demander à qui il appartient de faire des lois, puisqu'elles sont des actes de la volonté générale.”

²⁸ Erre és a következőkre v. ö. *Du Contrat Social* II. Kv. általában és a III. Kv., XV. fejez.

általok el-készített Constitutiót vagy jóvá hagyja, vagy pedig el-nem fogadja, 's másként dolgoztatta, 2-or a Választó Gyülekezetekben melyek a' hivatalokra léphető személyeket meg-nevezik. 3-or a Nemzeti Köz Gyülekezetekben melynek hatalma alá vagyon a' más két rendbéli Gyülekezet is vetve. A' Kormányozatnak szintt annyi Ministerei vagy-is Commissariusi vagynak, mintt a'hány Agazattya vagyon. Ennek hatalma alá vagynak vetve egy osztálynak, vármegyének az ő köz Tanátsai. Ezek fel-osztatódnak több közönségekre, 's-ezek ismét több szakaszokra. A Katonaság, az Ország Jövedelmeivel való Gazdálkodás, büntető Törvény, és igazság ki-szolgáltatása, Nemzeti Nevelés, Kereskedés, Tengeri Erősség és Kereskedés, Mesterségek üzése, 's-Tudományok 's-a'í. szintt annyi különös Agazattyai a' Kormányzatnak, melyeket különös ki-ügyelő hatalmok által kelletik viseltetni és végre hajtatni.²⁹

Vagyon-e valamely különös ki-különböztetés a' Polgári Társaságban? — Csak a' hivatalokban 's Tisztségekben lévő Tagoknak engedtetik valamely Felsőbbség, mertt ők a Törvénynek nevében parantsolnak; ugyan e' miatt valamennyi a' köz akarattal rendelt hivatalokat különös meg-betsüléssel kelletik tisztelni.

Milyen tulajdonságainak kelletik az olyan Polgárnak lenni, a'ki valamely Hivatalra akar lépni? — Szükség: hogy Tökélletes, értelmes, 's-Talentumos Ember legyen, mertt egy a' másik nélkül elégtelen. Egy értelmes, 's-praktikás Gaz Ember szintt olly veszedelmes rosszasága által, mintt egy esztelen tökéletes az ő ostobaságával.]

*Mikor³⁰ lehet mondani azt, hogy a 'polgári társaság ama' céljának meg felel, melly az ember' természeti jusainak bátorsága?*³¹ — Midőn az három morális személyek, melyekből áll, egymás közt kezét fognak, úgy, hogy az országlás a' Statuson (az álladalmon) csak az hatalom szerint munkálkodjon, mellyet a' fejedelemtől nyert. Akkor a' polgári társaság a' principiumoknak egy olly egyarányuságával díszeskedik, melly a' politika béli testnek szép rendjét, harmoniáját, és épségét szüli. A' fejedelem a Státusnak Istensége, az Országlás ennek szolgálja, és a Polgárok, a' törvénynek engedelmeskedvén, szeretett gyermekei.

Ha tehát a' Státushoz másféle morális személyek nem illenek, mi félék azok, mellyek a polgári társaságokban mái nap' pözögnek? — Ezek mind olly fattyu-állatok, mind olly tündérek és a' polgári társaságnak mind olly ostorai, mellyek szüntelenül annak megrontására agyarkodnak, a'mit a politika, a' természetnek leánya jól alkotott.

Harmadik szakasz

A' rab-szolgaságról³²

Mi a' rab-szolga? — Egy olly ember, kinek akaratja uráétól függ.

Miképp hivatnak a' rab-szolgák a' deszpotizáló országlásokban? — A' gyalázatos jobbjágy névvel.

Miben állanak a' deszpotizáló országlások? — A' nép fejedelmi hatalmának uzurpálásában.

²⁹ Az ebben a kérdésben frottakra v. ö. *Du Contrat Social* III. Kv. ált. (A Martinovics-tól írt francia szöveg kifejezései teljesen megegyeznek Rousseau terminológiájával.) De a francia forradalom által megvalósított intézmények is éreztetik hatásukat a pontok megfogalmazásában. V. ö. Rabaut St. Etienne, *i. m.*

³⁰ Innentől kezdve ismét a Szentmarjay-féle fordítás.

³¹ Ez a kérdés és a hozzá tartozó felelet mind Laczkovics fordításából, mind Martinovics francia szövegéből hiányzik.

³² Ez a kérdés mind Laczkovicsnál, mind Martinovicsnál hiányzik.

³³ *Laczkovics*: A' martalékságról. (A következőkben is rabszolga helyett mindenütt martalékot használ.) — *Martinovics*: De l'Esclavage.

Miről gondolkozik minden nap' a polgár? — Az erköltsről, a' hazának szeretetéről, a' munkálkodásról, a' bátorságról, vagy halálról.³²

Mikép usurpáltatik a fejedelmi hatalom? — Ha egy ember vagy többea a' polgári társaságnak fő hatalmát magoknak tulajdonítják; ezt az első esetben Monarchiának, a' másodikban pedig Aristokratiának nevezük.

Mi ezen országításoknak természete? — Az hogy tirannizáló mind a' kettő. Midőn tudni illik egyetlen ember, kit Királynak vagy Császárnak hívunk, vagy némely familiáknak kis száma a' végtelen nép-testnek életével és tulajdonival kényők szerént bánnak.

Mellyik ezen országításoknak első vissza élése? — Az, hogy a' nép tsak egyedül a' királyoknak és az arisztokratáknak boldogságára dolgozik, maga pedig a' nyomoruság alatt nyög.

Mikép élnek vissza a' néppel a' királyok és arisztokraták az háboruban? — Minek utánna ezek saját haszon tekintetéből háborut mondtak, a' népnek azt parancsolják, hogy egy olyan ellenségre menjen, kit az ő kevélységök és hit-szegésök néki szerze; a' nép az után azzal kéntelen, hogy ezen igazságtalan háborunak viselésére minden eszközeiket adjon, mint: pénzt, eledelt és fegyvert, mivel a' népek közt az háborunak helye nints.

Mi [a] vége ezen háborúknak? — Az, hogy a' nép az háborúknak mészárló székében el veszszén, melyet, mint a' vérszomjuzó latrok' dühösségének pályáit tekintenek, és kiknek viselt tetteit az alacsonyosság zoldjában lévő Poéiák minden időben énekelvén, a' cifra szavaknak fátyola alatt az olly iszonyu dolgoknak babonáját el hintették, melyek az emberi észnek gyalázatjára válnak. Ezen természet ellen való öldökléseknek az a' vége, hogy a' nép vagyonaiból ki pusztuljon, hogy taksái és adói az usurpátoroknak adósságai-val egyetemben meg nevedjenek, és végre, hogy azok annyival hatalmasabbakká és tirannizálóbbakká legyenek, mennyivel jobban meg gyengülve van a' nép a' fellýül említett adózások által.³⁴

Meg kérdeztettek-e a' jobbágyok az említett országításokban, mikor adóik még megnagyobbítottak? — Soha sem! a' jobbágyok valóságos rab-szolgák lévén, az az akaratjokat ki jelenteni nem mervén, azzal kéntelenek, hogy usurpatoriknak kénye szerént adójokat fizessék, bár melly sullyosak-is.

Van-e valami külömbbség a' szarvas marháék és a' rab-szolgák közt, tartásokra nézve? — Egy csep sints! Valamint a' gazda az ekét vonó marháit maga előtt kénye szerént hajtja, szinte úgy bánnak a' királyok és arisztokraták jobbágyaikkal vagy rab-szolgáikkal, a'mint t. i. nékik teccik.

De a' királyok és arisztokraták jobbágyaikat az ollyan szükségnek alkalmazásával meg segítik, melly éhséget okozna? — Igen-is, és szinte illy kép tselekszik a' Szarvas baromnak gazdája, ki azokat táplálja, de mind a' ketten ezt csak azon okra nézve cselekszik, hogy azokat a' jövőndő munkára tartsák meg, melly az ő gazdagságait meg nagyobbítandja.

Negyedik szakasz

A' Fel-zendülésről³⁵

El veszti-e jussait a' rab-szolga? — Tellyességgel nem. Az embernek jussai semmi féle módon nem törölődnek el, a' míg az ember él mind addig arra jussa van, hogy életét, szabadságát, tulajdonát és egyenlőségét fenn tartsa.³⁶

Mitsoda erőszakot vesz az embernek jussain a' tirannus? — A' tirannusnak erőszaka miatt az embernek természeti jussai meg némulhatnak ugyan, de mihelytt ez egy jó alkalmazatosságot talál arra, hogy rabságának lántzait öszve törje, azonnal a' felzendülésre köteles.

³⁴ V. ö. Rabaut de St. Étienne, *i. m.* Réflexions politiques sur les circonstances, XXXI—XXXII. sz.

³⁵ Martinovics: *De l'insurrection*, — Laczkovics is Fel-zendülésnek fordítja.

³⁶ V. ö. *Du Contrat Social*, I. Kv., III. és IV. fejez.

Mit jelent a' felzendülés? — Nem egyebet, hanem a nemzeti erőnek a' tiranusok ellen való ki kelését: ez a' rabságnak végső üdeje és a' szabadságnak hajnala.

Mi kép formálódik a' köz fel zendülés? — A' jobbágyok rabságoknak igáját többé nem tűrhethvén, előbb magok közt a' közönséges vélekedést az embernek természeti jussairól az írások és a' társalkodások, vagy öszve szövetezősek által állapítsák meg. Az utánn pedig azok, kik több talentommal birnak, és kiknek szívét polgár-társaiknak boldogtalanságaira a' világitó Filozófia meg nyitotta, a' királyoknak és arisztokratáknak vétkeit ki fejtvén és elő adván, a' néphez fel kiáltanak: Fegyvert fogjunk polgárok!! esküdjünk meg a' szabadságra, vagy a' halálra.

Mit kell tselekedni a' népnek a' fel zendülés' üdejében? — A' répnak egy része fegyvert fogjon; a' rab katonák magokat polgár barátikhoz tsatolandják, a' másik pedig a' fel zendülésnek fenn tartására szükséges munkáját folytassa. A' nép válasszon azonnal küldötteket a' nemzeti alkotó gyűlésre, melly a' tiranusokat és az ő zoldosait meg büntesse, és végre a' tirannizáló országglásnak minden vétkeit el törölje.

Van-e Európának valamennyi Státusaiban elegendő ök a Fel zendülésre? — Igen-is sok van mindenütt, kivévn Francia országot, és Helvéciának némelly Kantonit, miyel valamennyi Státusokat egy némelly familiák különös haszonkéntétök szerint kormányozzák, a' nép pedig minden természeti jussaitól meg fosztva lévén, a' feudális szisztémának igája alatt nyög, kinek a' nyomoruságon és az alacsonyágon kívül más öröksége nintsen.

Elégséges-e a nemzeti erő a' fel zendülésnek fenn tartására, és a' szabadságnak vissza nyerésére? — Igen-is. Az egy principium a' politikában: hogy mindenik nemzet szabaddá lehet azonnal, mihelytt azt akarja. Az olyan tiránusz, kit egy Nemzet el hagy, semmiségébe vissza dül, és a' nemzeti test őtet könnyen el tiporja.

Mitsoda eszközök által kell vezérelni a' fel zendülést? — Az erőnek és talentomoknak hathatósága, és az erkölcs által.

Mit szükség tenni a' tirannuszokkal és haza-árulókkal? — Hogy valamennyen [!] a szabad nemzetnek javáért meg haljanak.³⁷

Mi féle országglást kell fel állítani a' fel zendülés utánn? — Nem mást, hanem olly Demokratia béli Resz-publikát, melly a' fel zendülésnek céljáért, t. i. az Ember' természeti jussainak meg állapításáért kezeskedjen.

Miben különbözik egy fel világosodott nemzet más meg romlottól a' fel zendülésnek üdejekor? — Abban, hogy az első szabad kény szerint való országglását meg változtatja, és szabadságát meg szerzi, a' nélkül, hogy vért ontson, a' másik pedig e' célra nem más kép, hanem egy háború, gyilkosságok, halállal való büntetések, és anarchia, vagy-is egy tökéletes meg feslettség által érhet fel: ez kebelében előbb olly zavart okoz, mellyből az utánn a' jó rend, és a' szabadság születnek.

Kik nyomják az emberi nemzetet olly annyira, hogy a' felzendülés szükséges legyen? — A' privilegiumos Rendek, úgy mint a' Királyak [!], a' Nemesség és a' Papok. A Filozófia és az emberiség ezeket, mint az emberi nemzetnek hármas ostorát, tekénti.

³⁷ Martinovics ezt a fejezetét is erősen lerövidítette. Az eddigi kérdések hiányoznak nála, s a forradalom alatti magatartásáról szóló kérdéseket is erősen enyhítette: *Pendant l'insurrection quelle marche doit-il suivre le peuple?* — La marche de la sagesse et de la modération; il ne doit punir que les traîtres à la patrie, et organiser la forme représentative démocratique.

Ötödik szakasz

A' Királyról

Mit jelent a' Király? — Ez egy olly embert jelent, ki a' néppel³⁹ és ennek javaival kénye szerént bánik, és magának azt tulajdonítja, hogy az Embereket meg vásárolhatja, vagy el adhatja, tartományait el tserélheti, a' bünösöknek meg kegyelmezhet, és azokat meg büntetheti, a' kik véle szembe szálni merészlenek.

Melly az eredete? — Minden társaság magát eleinten demokratiásan kormányozta, de nem sokára annak polgári között egy ollyan találkozott, ki azokat kevélységével, és hadi vitézségével fellyül múltván a' háborúban a' nemzetnek vezére vólt, és kit mint győzedelmes hódítót az utánn a' tudatlanság bálványozott, melly akkor uralkoda. Illy kép engedte oda néki a nemzet a' fő hatalmat, mellyel ő az utánn vissza élt, és a' szabad embereket rab-szolgákká változtatván, magát a' meg vakultt népnek nyomoruságával imádatta.

De azt mondják, hogy a' Király hatalmát az Istentől veszi? — Ez egy olly hazugság, mellyet a' Királyak [!] a' Setétségnek századiban hasznokra fordítottak vólt, hogy az által félelmesebbekké lévén, önnön tekinteteket az úgy nevezett isteni harag által jobban meg erősítsék.

Van-e jussa arra a' nemzetnek, hogy királyát le tegye? — A' nemzet nem tsak a' jussal bir, hogy a' királyságot el törölje, de még ezt szinte tselekednie kell, ha azt akarja, hogy szabadon és leg szentségesebb jussaival éljen.

De talán ezen fenytékre tsak akkor van szükség, ha a királyok rosszak és tirannizálók, nem pediglen mikor jók, böltsek és igazságosok? — Minden esetben; ha a' király rossz, a' királyság vétékké lesz, melly annak olly eszközöket nyujt, hogy népét tirannizálja. Ha pedig jó a' király, a' királyi szisztéma, melly természetéből vétkes, mérgét a' minisztereknek kezeiből önti ki. Az első esetben a' nép a' király és a' királyi szisztéma által nyomatik; másodikban pedig a' királyi szisztéma és a' miniszterek által.

Mi féle tulajdonságokkal kellene birni az ollyan királynak, ki arra elég-séges vólna, hogy népet bődöggá tegye? — Az illyen királynak a' böltseéggel és erköltsel olly mértékben birni kellene, a' millyen nagyságú a' népnek véghetetlen teste, mivel mindenik polgár bődögságát királyának munkálkodásától várja.

Lehetséges-e illyen tulajdonságu király? — A' természet egy ollyan véghetetlen böltseégu és ollyan nagy erköltsü embert soha nem teremt, ki egy egész népnek bődögságát munkálkodhatná. Mindenik király vagy udvarnoki által meg tsalódik, vagy maga álnokságából, avagy ostobaságából tsal.

Tartós lehet-e a' jó, mellyet a' király némellykor az igazságnak vak ösztö-néből szerez? — Soha sem! Mivel ha a' jó király történetből meg hal, a' mi jót tett, az közönségesen véle egygyütt el tűnik, és a' következőnek akaratossága mindig meg változtat. Emlékezz meg a' köz mondásról: Novus rex, nova lex; Uj király, uj örvény.

Mi féle eszközökkel nyomják a' királyok népeiket? — Több félékkel: im ezek a' főbbek: u. m. kevélységökkel, pompájokkal, lukszusokkal, a' lelki esméretöknek rontó meg vásárlásával, a meg hódításra való indulatoskodásokkal, különös haszon-tekéntetökkel, és végtére a' népnek tudatlanságával.

Miben áll a' királyoknak kevélysége? — Abban, hogy magokat a' népek előtt el rejtik. Palotáikban be fészkelődvn a' néptől messze tartják magokat, melly őket táplálja. Az audienciákat felette sok ceremóniákkal adván, a' kérőknek azt parantsolják, hogy trónusok előtt térdeiket meg hajtsák, és a' népre nézve tartozó igazságnak ki szolgáltatását kegyelemnek hívják. Végtére valamennyi jobbágyok azzal kénytelenek, hogy kéréseikben a' következő alacsony szókkal írják alá magókat: Ó Felségének leg aláztatosabb és leg engedel-

³⁹ Laczkovics: Nemzettel.

mesebb szolgálai és vasallusai, mely sokszor a' leg kevélyebb leg gonoszabb és leg ostobább Felség.

Milyen a' Királynak pompája? — Véghetetlen és felette költséges. Arra, hogy erről meg győződjünk, tsak egy Császárnak, vagy Magyar Királynak meg koronázását, az előbbeni rab Francia ország' Delfinusának³⁹ házasságát, a' Spanyol királynak tronusra ülését, a' Lengyel királynak és Pápanak installatióját láttatni szükséges volna. Mind ezen pompáskodások a' népnek költségén történnek, mely a' nyomoruságban nyög. És ez által akarják a' királyok azt a gyenge elméjű emberekkel el hitetni, hogy ők az emberi nemnél fellyebb való állatok.

Milyen az ő luxusok? — Ennek semmi határa nints. Lászd palotáiknak, kertjeiknek, vadász erdeiknek, test-őrzőiknek, ingó jószágaiknak, arany és ezüst asztali készületjeiknek, drága köveiknek, köntöseiknek, kamarásaiknak, udvari aszszonyaiknak, kurváiknak, kupplereiknek és kupplernéiknek, nagy parókás minisztereiknek, lovaiknak, Operistáiknak, komédiásaiknak, lovász-mestereiknek, palotásaiknak, penzionáriusaiuknak véghetetlenségét és számtalan seregcit, mind anuyi zöldos drabantjait, kik kevélységöknek és tirannizáló gonoszságoknak szolgálatjára készek. És mind ezek mégis az ő luxusoknak nem olégségesek, mellyel a' világ előtt tekénteteskedni akarnak.

Mi képen vásárolják meg a' királyok a' lelki esméreteket? — A' népnek egész kintse kezeikben lévén, ők azzal kényök szerént vissza élnek. Az ilyen fő vissza élés a' lelki esméreteknek meg vásárlása! A követek nem egyebek lévén privilégiumos kémeknél, számtalan pénzt nyernek a' végre, hogy külső udvaroknak minisztereit meg vásárolják. A' kémlelés nekik milliomokba kerül. Az el árulást meg fizetvén az el árulót meg büntetik. Ők az alacsonyokokra ösztöüt adnak, és még-is magokat úgy tettetik, mintha egyedül a jó erköltsű embereket bötsülnék. A' nagyra vágyó embereket udvarokhoz pénzzel és tisztségekkel hódítják, a gyenge lelküeket pedig heába való titulusokkal. Illy kép a' népnek jó erköltsét meg rontják, és az egész nemzetnek feslettségét okozzák.

Mi féle következése van a' meg hódításokra való indulatoskodásoknak? — A' királyok háborút mondanak és kezdenek a'végre, hogy egy némelly tartományokat meg hódíthassanak. a'minek vége az, hogy a' köz kints el tékozolódik, a' városok meg néptelenednek, a' mezők és földek el tiportatnak, egy szóval a' népnek nyomorusága meg nagyobbodik.

Mi kép gazdálkodnak ők a' köz kintssel? — Az ő gazdálkodások a' világon leg roszzabb: a' királyok mindnyájan tele vagynak adósságakkal, a' taksák, az adók és mindenféle monopoliomok, mellyeket úznak adósságaik' interesseinek meg fizetésére tsak-nem légtelenek. A kints-tartók ezen szörnyű tékozlásaikat nem egyéb kép' fedezhetik el egy kevés üdöre, hanem azzal a' mesterséggel, hogy külbmbb féle alkalmatosan el palástolt szines okok alatt az adókat meg szaporítják. Angliában a' kiadások békeségnek üdejében minden esztendőbeli jövedelmeket 11 millió Sterlinggel fellyül haladják. Ausztriában pedig 30 millió forintokkal.

Mit kell tehát tselekedni a' népnek, hogy a' bankeruttát el kerülje? — Azt, a'mit Francia ország tselekedett, t. i. el kell törteni a' királyságot, egy demokrátiás Reszpublikát fel állítani, az adósságokat egy nemzet gazdálkodás által meg fizetni, és a' tirannuszokat zoldosaikkal egyetemben meg büntetni.

Mi okra nézve tartják fenn a' királyok a' tudatlanságot? — Mivel Szisztomájok leg vétkesebb lévén, szükség, hogy azt a' tudatlanságnak éjszakájával el borítsák. A' meg vizsgálás és világosság ül-oreájokat fel fedeznék, és a' népnek sorsát meg jobbítanák. Ezen okra nézve tehát ezeket lelkekben gyüölilik.

Mit okoz vallyon a' királyoknak ezen magok viselése a' népnek Karakterében? — Azt, hogy valamint az emberek a' tudatlanságban és erköltstelenségben születnek, úgy szinte királyaiknak minden hibái azokra ragadnak, és a

³⁹ dauphin.

gazdagok az ő kevélységöket, pompájokat, luxusokat és minden büntetést érdemlő mértéktelenségöket követik. Illy kép' a' Jobbágyaknak lelke alávalóvá, el adóvá, csúszóvá és egészen meg romlottá lesz. A' népnek nyomorúsága miatt temérdek tolvajok és gyilkosok támadnak, kik pusztítanak, ölnek, és így azután a' békeséges polgároknak tulajdonira nézve bátorságok nincsen, Regis ad exemplum totus componitur orbis. A'milyen példát ad a király, olyan a világ.

Mikép lehet az, hogy a' Francia országi revolúcióban annyi sok hazatérő voltak? — A' Francia monárkiának nyomó szisztémája, és a' Franciáknak természeti elméssége sok olly nagy és meg világosodott embereket szültek, kik polgár társaikba a' szabadságot lehelték, de kik egyszersmind előbbeni ország-lásoknak hibáitól meg romolva voltak. Ezen okra nézve sokan közzülök nagy és jó törvény-szerzők, de sokan nagy gaz-emberek-is valának, kik mái nap a' nemzet által meg büntetettvén mind a Guillotina alatt el vesznek. Olly igaz az, hogy a' királyság miatt a' demokratia béli ország-lásnak az első nemzésben való meg állapítása csak nem lehetetlen. A jó törvények kemények, mellyeket azért a' meg rontott lelkek el nem tűrhetnek.

Mondd ki tehát a' királynak létele felől való ítéletedet? — A' jó király egy ollyan sullyos és heába való teher, ki népének véres verejtékét emészti, és azt vég kép' a' nyomorúságra hozza. Egy rossz király pedig valamennyi tökéletlenségnek kútfeje, mellyek egy monarkiában el követődnek.⁴⁰

Hatodik szakasz

A' Nemességről

Mi a' nemesség? — Ez egy olly embereknek neme, melly a' Társaságnak több szent kötelességeitől mentt, és melly azt véli, hogy a' nép' sokaságánál fellyebb való, és a' többi polgároknál jobb és nemesebb. Szinte ezen okra nézve a' tiszteletre méltó népnek teste előtte csak egy köz gyülevész nép, bitang és paraszt emberek.

Melly ennek eredete? — A' nemességnek eredete szinte az, melly a' királyoké. Az első hódítók királyokká lévén, bajtársaik közzül egy némelylek tőlök bizonyos szabadságakat nyertek, mellyek által ezek a' Társaságnak több szent kötelességeitől meg mentődnek. És valamint a' régi világ abban a' velededésben volt, hogy az egy nagy érdem volna, ha valaki vitézi módon embereket ölni tud, úgy szinte eleintén csak a' katonák lehettek nemesekké. Mái nap' pedig már egy uzsorás kereskedő, pénzváltó, gazdag zidó, alkalmatos kém, pénz-ser főző, és egy császár-királyi és Apostoli Kuppler-is azzá lehet.

Mi jussal nevezetik a' nemesség az emberi nemzet' ostorának? — Mivel, a'mit egyáltalában a' királyok vétkes tselekedeteik által véghez nem vihetnek, azt a' nemések különös sanyargatások által be fejezik, mellyet jobbágyikon fűznek.

Milyen hatalma van a Nemességnek jobbágyi felett? — Ez jobbágyit és jószágit mint el válthatatlan tulajdonát tekénti, és sokszor hatalmát annyira viszi, hogy még jobbágyainak életét-is meg sérti. Im' ebben áll a' gyalázatos feudalis sziszthema.

⁴⁰ Martinovicsnál a királyok működését jellemző egész rész hiányzik. Helyette mindössze a köv. két kérdés található: *Est-il possible qu'un roi soit suffisant à gouverner les peuples?* — Les meilleurs et les plus sages rois ont commis des fautes dans leur gouvernement. Et comme les vertus et la sagesse d'un roi devraient être étendues en raison de l'immense population de ses États; Ce qui est impossible, il s'ensuit qu'un homme n'est jamais capable de gouverner les peuples.

Mais ils ont des ministres et des conseillers pour être soulagés dans le fardeau du gouvernement? — En ce cas, ce ne sont point les rois qui gouvernent, et il vaudrait mieux rendre les rênes du gouvernement au peuple.

Milyen sanyargatásokat szenvednek a jobbágyak [!] a nemeseiktől? — A' jobbágyak, kiket ők parazitáknak neveznek azzal kénytelenek, hogy saját dolgaikat Uroknak kénye szerént félbe szakaszszák, és ennek dolgozni menjenek, szinte ezen parasztoznak békességesen el kell tünni, hogy adóik és Taxáik meg szaporodjanak. Egy némelly tartományokban ezen szegény áldozatoknak még annyi jussok sints, hogy Urok ellen panaszkodjanak, és így tsak az a' szomorú választások marad, hogy vagy éhen meg haljanak vagy tirannizáló Urokat meg öljék az utánn pedig mint gonosz tévők fel akasztassanak.

Milyen a' nemességnek nevelése? — Leg rosszabb a' világon. Ez két rendre ágazik-el, t. i. a' fő és al-nemesekre. A' fő nemesek mindnyája közt leg tudatlanabbak, ők egy mást te-zik, 's nem egyébről beszélnek, hanem a' lovak-rui, az istálóról, a' vadászatról, a' kurvákról, a' tékozlásról, és minden féle nemü bujaságokról, melyeket el követnek. Az al-nemeseket gyűlölik. Parasztokról pedig tsak mint barmokról beszélnek. ők mindnyájan tele vannak adósságakkal, és házasodni-is szoktak, de az házasságnak kötelességeitől irtóznak. Az Heroegnék, Grófnék, 's a' t. frizéreiket, inasaikat szeretik; ezeknek férjei pedig komédiásnékkal és kurvákkal szerelmeskednek, vagy a' szegény és ártatlan leánykáknak meg ejtésökben kedvöket keresik, kiket a' pénz-szomjuságtól és erköltstelenségtől a' lelki esméretnek és a' természetnek kiáltásai ellen átkóztott pénzőkkel meg vásárolnak. — Az al-nemesség tehetetlen lévén egyetlen nevéen kívül egyebet nem bír, a'mivel kevélykedjen, és a' népnek sanyargatására tsak akarátja van; de ez nem olly tudatlan.

Mikép vagynak a' királyok és nemesek egy más közt? — Minden századnak hístóriája azt bizonyítja, hogy a' királyak és a' nemesség egymás közt mindenkor leg véresebb háborukat viseltek, és egy mást a' leg kevélyebb vetélkedés által üldözték. Ha a' királyak vóltak győzedelmesek, a' nemesség rab-ságra jutott; ellenben ha ezek győztek, a' királyoknak szabad hatalma vagy bizonyos korlátok közzé szorítottatott öszve, vagy egészen el törültetett, és ezen második esetben az arisztokratia-béli uralkodásnak helye vólt. Az a' népre nézve egy szomorú játék vala, ki már a' királyakért, már pedig az arisztokratákért verekedett, de a' végre mindenkor, hogy nyomorogjon.

Mi féle sorssal bír a' nemesség egy szabad király alatt? — A' királyak egyedül urak, a' nemesek az udvarnak rab-szolgái, a' nép pedig olyan, mint egy barom-sereg, melly a' királyakat, és azoknak rab-szolgáit hízlalja.

Mikép bánik egy szabad király a' Nemeseikkel? — A' Királyak azt a' Nemeseknek meg engedik, hogy udvarokhoz járuljanak, és hogy mindenféle pántlikákat, mesterséges tsillagakat, arany és ezüst kultsokat hordozzanak, a' sok féle Titulusokat tőlök nem szánják, úgy mint Ekszcenciás, Nagy méltóságú, Nagyságos, Tekéntetes 's a't. Az első polgári és katona béli pólcokat a' fő nemesség közönségesen nyeri meg, mivel ez leg tudatlanabb, leg meg romlottabb, és leg kevélyebb lévén, a' királyakhoz leg hasonlóbb és leg közelebb.⁴¹

Hetedik szakasz .

A' Papokról

Mit jelent a' pap? — Egy olly embert, a'ki magának azt tulajdonítja, hogy ő egy határtalan hatalommal bír lelkünk felett, mellyet tellyességgel nem esmér, és hogy ő az Isten akarátjának magyarázója.

⁴¹ *Martinovics:* mindezeket a jellemzéseket teljesen elhagyja, s két kérdésben csak annak megállapítására szorítkozik, hogy: ...La noblesse est partagée en deux classes: la première constitue la haute, la seconde la basse noblesse. La première entoure pour la plus part les rois, et éloigne les sujets de leur maître; elle est la plus orgueilleuse et hautive; la basse noblesse n'a de quoi se pavaner, si non de son seul nom. — *Quelle noblesse est la plus nuisible à la société?* — Celle qui refuse de payer les taxes et les contributions, ou en un mot, qui ne veut guère porter le fardeau commun de l'État.

Meg mutathatta-e valaha ama' biztos levelét, melly által lelkünkön és lelki esméretünkön való hatalmát meg bizonyítaná? — Soha-sem. A' Braminusok, a' Lámák a' Kalifák, és a' Pápák a' világnak többi papjaival együtt, mind egyik maga' módja-szerént tsalták a' viágót, a'végre, hogy a' tudatlan népet meg szédítsék, és lábok alá vessék. — Im ez historiójoknak rövid foglalatlja, mellynek a' föld szomorú játzó piarca volt.

Milyen volt céljok az ilyen hatalomnak fel állításában? — Az uralkodásnak meg nyerése, és az örökös rabságnak fenn tartása. Ezen gyalázatos fő papok, látván, hogy az emberek jobban engedelmessé válnak, ha az örökké való tűzzel, mint ha tsak a' világi büntetésekkel meg fenyegetődnek, azonnal egy úgy nevezett Szent társasága [!], vagy-is Anya-szent egyházat fel állítottak, hol' a kérdés többé nem a' társaságbéli szerződésnek fenn tartásáról vala, hanem egy olyan vak és komor engedelmességről, melly az utánn a' királyakon és népeken való birodalmoknak talp-kő gyanánt szolgált.

De fel jutottak-e vallyon a' papok ezen határozatlan birodalomra? — Igen-is, a' pap mindenütt babonájával és szenteskedésével az országokat kormányozza a' boszszuló Istennek nevébe. A' pap minden üdőben az atyát fia-ellen, az egyiki vallást a' másik ellen fel lázította, a' polgári hadaknak, a' kereszt-háboruknak fákl'yáját meg gyújtotta, és mind ezek pedig a' másikkal által hatalmát ki terjesztette. Az el multt századokban magok a' királyak meg hajtották előttök magokat, és egy általjában semmi féle olyan véteknak és gonoszságnak neme nintsen a' földön, mellyet a' papok el nem követtek volna: kik úgy tettévé magokat, mintha tsak a' menny-országgra vágyódnának, magokat azonban itten minden dolgokba avatták. Az első papok többnyire Istentagadók voltak.

Van-e egy némelly eszköz az hármaz ostornak ki irtására? — Igen-is vagyon, tudni illik a' vizsgálás és a' fel világosodás, mellyek a' királyak, nemesek és papok ellen való szent fel-zendülést szürendik.⁴²

KOMLÓS ALADÁR:

VAJDA JÁNOS NYILT LEVELE KEMÉNY ZSIGMONDHOZ

(Adalékok Vajda ismeretlen éveihöz.)

Vajda Jánosnak egy valószínűleg 1872-ből való névtelen önbíráta (mely Nagy Miklósnak, a Vasárnapi Ujság egykori szerkesztőjének hagyatékából került elő) beszél arról a meghasonlásról, „mely költői pályájának délpontján, ha nem kezdetén, irodalmunk nagy kárára megakasztá” s „melynek következtében Vajda János előbb a költői, később a politikai hírlapirodalom teréből visszalépett s immár közel egy évtizeden át névtelen, hálátlan működésben keresi léte feltételeinek eszközeit”.¹

Ha életrajzaiban közelebbi felvilágosítást keresünk e meghasonlásról, megakasztásról, közel egy évtizede tartó visszavonulásról, azt megelőző „erőszakos összeütközésekről”, semmit sem találunk bennök, Vajda János első, maga a költő által ellenőrzött s minden későbbi Vajda-tanulmány ösforrásául szolgáló monográfiája, Kerekes György hallgat a dologról, s így hallgat Bródy Mihály és Rubinyi Mózes azon alapuló könyve is. Szinnyei életrajz-gyűjteménye meg éppen, mint látni fogjuk, tévesen azt írja: „1864-ben kezdődött betegeskedése miatt mintegy három évig teljesen visszavonult az irodalmi munkásságtól.” De átugorja a kérdéses időt Vajda első életrajzi vázolata is, amely a Vasárnapi Ujságban 1872-ben felismerhetőleg a költő tollából jelent meg.

Pedig ha közelebről szemügyre vesszük Vajda irodalmi működését, ez valóban feltűnő bizonyítékokkal szolgál az önbírálat idézett megállapításaihoz. Míg ugyanis Vajda-

⁴² Martinovics kézírata csak általában szól a papokról, s az utolsó kérdés teljesen hiányzik nála.

¹ Összes művei, 1734. I.

nak 1856—62 közt úgyszólván minden évben megjelent egy-egy kötete, 1861—63 közt több lapnak is főszerkesztője: ettől kezdve 1869-ig egyetlen könyve sem kerül sajtó alá, a nevével sem igen találkozunk s lapot 1874-ig nem szerkeszt. S ha felnyíljuk Vajda Őszes Műveit, felszínes lapozgatás után is szemünkbe tűnik, hogy 1860—72 közt alig írt néhány verset,² ezek közt is kettő (*Memorandum, Nem úgy van ám*) épp a szóbanfogló meghasonlással foglalkozik.

Az 1863—70 köztli évtized fehér folt Vajda élete térképén, s a költő életrajzírói nemcsak kísérletet nem tettek eddig a felderítésére, de még azt sem vették észre, hogy itt egy át nem kutatott terület van előttük. Pedig, mint látni fogjuk, Vajda életének legdrámább, következményeiben legfontosabb s a kor irodalmi viszonyaira is rendkívül jellemző szakaszáról van szó.

Könnyebb tájékozódni e szakasz előzményeiről: Vajda, aki eddig elég jó irodalmi helyzetet élvez, 1862-ben tudvalevőleg két olyan röpirattal tör a közéletbe, amelyek nyílt harcra sodorják a magyar társadalom akkori hangadó osztályával, a birtokos nemességgel. E röpiratok a szenvedélyes haragtól és undortól szinte fuldokolva támadnak rá erre az osztályra; az *Önbírálat* rávilágít, hogy ez az osztály, mely csak úgy fűjt a büszkeségtől s a teremtés remekének tartotta magát, a magyar társadalom legromlotabb része, Európa csúfja, műveletlen, erkölcstelen, léha és betyár, a *Polyárosodás* pedig azt igyekszik kimutatni, hogy az úgynevezett határozati párt 1861-ben folytatott, ország-szerzte népszerű politikája helyett kiegyezésre kellett volna törekedni Ausztriával. A két röpirat roppant felháborodást kelt. Vajda megrágalmozott emberré válik miatluk. De erről több célzásunk van, mint adatunk. Annyit mégis megállapíthatunk, hogy Gyulai két hónapig csepüli Arany János Szépirodalmi Figyelőjében, Kempelen Győző szinte állandó céltáblájává választja s a Biharban hosszú cikksorozatban (amelyet Herostatiadák címen könyv-alakban is kiad) durván és tajtékozva ront neki. Meggyanúsítják, hogy Bécs bérence, tervezett napilapját már megjelenése előtt befektetik, a Jövő című hetilap szerkesztői közt válság tör ki,³ mert a főszerkesztő Kövér Lajos a lap „pártfogó elvokronai” megkérdése nélkül tárgyilagos hírt tett közzé Vajda tervezett lapjának, a Magyar Sajtó nak politikai irányjáról. Vajda a gyanúsító Szelestey Lászlót és Reviczky Szevért elégtételre szólította fel,⁴ s amint utóbb írta: „A gyanúsítás már a heves agitáció magaslatára lépett és egységes összejöveteleken hirdetve lőn, hogy hazaárulás a Magyar Sajtóra előfizeni!”⁵ A helyzet oly feszültté válik, hogy 1863 márciusban nyílt utcán felfofozza Thaly Kálmánt, a Magyar Sajtóban azonban (amelyet máig egyetlen életrajzírója sem méltatott arra, hogy belelapozzon) rendületlenül tovább bírálja a táblabíró-politikát és ajánlja a meggyezést.

A vége az, hogy le kell mondania a lap szerkesztéséről. 1863. június 27-én egyik munkatársa, Zilahy Károly bejelenti, hogy a betegsége miatt távollevő Vajda helyett ő búcsúzik el a munkatársak nevében. „akik az ő nézeteit talán sokban nem osztották ugyan, de meggyőződésének tisztaságát ismerve, az általa szerkesztett közlőnyt nézeteik nyilvánítására használni nem tartózkodtak”. Vajda úgy látszik, valóban beteg is volt⁶ (1874-ben is megbetegszik lapjának hirtelen megszűnése után), de nem kétes, hogy a Magyar Sajtótól a politikai híradások nyomása alatt kellett megválnia. Épp ez időben súlyos gyász is éri: szeptemberben szerencsétlenség következtében szülei meghalnak, s így a vaáli erdő és benne a szülői ház bezárul előtte. Az ellene megnyilvánuló társadalmi bojkott pedig oly kérlelhetetlen, hogy a kiadó 1863 december végén kénytelen beszüntetni a Vajda által évek óta szerkesztett Nővilágot is, amelynek újra átvételét pedig a költő csak kevéssel előbb, az október 1-i számban örömmel jelentette be. Így minden összezap a feje fölött. Nemrég két lapnak volt főszerkesztője, most kenyér nélkül marad. A megtámadott uralkodóosztály alaposan visszafizetett a vakmerőnek, aki bírálattal merte illetni.

Irodalomtörténetünk eddig, 1863 decemberig tartja fogva Vajda kezét. Itt a költő eltűnik előle s adataiban csak 1870-ben bukkan fel újra, mikor a Kiszalud-Társaság a rég hallgató poétát — e hosszú hallgatás után érthetetlenül — tagjai közé választja.

• Mi történt Vajdával ez alatt?

A teljes homályba vakító fénnel világít be a költő egy elfeledett *nyílt levele*, mely a Magyar Ujság 1867. december 21-i számában jelent meg, válaszul a Pesti Napló 1867.

² Ezek közül is le kell vonnunk a Washington címűt, amelyet nem 1863-ban írt, mint az Őszes Művek tévesen közli, hanem, mint Waldapfel József megállapította (Valóság, 1948), 1849-ben.

³ Jövő, 1862, november 9., 21., továbbá Kritikai Lapok, 1862, 400—2. f.

⁴ Irmei Ferenc: Vajda (Koszorú, 1879.).

⁵ Magyar Sajtó, 1863. január 24.

⁶ Már a január 13-i szám is hírt ad múltó betegségéről.

december 17-i kis közleményére. Az utóbbi szerint Ormódi Bertalan „Pecovics” című gúnylapjának munkatársai volt Bach-hivatalnokok és provisoristák; így Szini Károly, Áldor Imre és „Vajda János úr, ki most oly merészen vezércikkhez a Magyar Ujságban, Pálffy Móricz gróf vezetése alatt, mint Zichy Henrik hivatalnok, nagy jámborul irgatta a Sürgönybe, amit Schmerling diktált”. Ha tudjuk, hogy Pálffy 1865. július 18-ig Magyarország helytartója volt, Zichy Hermann (valószínűleg róla van szó, nem Henrik-ről, akinek e korbéli politikai szerepéről nincs tudomásunk) magyar kancellár, Schmerling engedelmes kreatúrája, a Sürgöny pedig Schmerling magyar félhivatalosa; a Pesti Napló vádjá egy kiegyezés-ellenes íróval szemben súlyos vádnak számított.

Vajda — aki ugyanis ezidőben már Kossuth-párti politikát hirdet — a Pesti Napló főszerkesztőjéhez, Kemény Zsigmondhoz intézett Nyíltlevelében, a Magyar Ujságban válaszol a közleményre. E napilapnak, amint ő mondta: alapítója, helyesebben azonban kezdeményezője és főmunkatársa volt.⁷ Cikkeit előzetes megállapodás szerint névtelenül írta belé, s ez lehet az oka, hogy ottani működése eddig teljesen elkerülte a kutatók figyelmét, holott ismerete nélkül Vajda politikai fejlődése s a Luzitán-dal is érthetetlen marad. A Magyar Ujság egyébként a közjogi baloldal lapja volt, rendszeresen közölte Kossuthnak a kiegyezést támadó leveleit, szerkesztője, a puritán Bösözörményi László, a híres „Váci levél” közzétételéért börtönbe is került s ott halt meg. Vajda levele a következő:

A „P. Napló” szerkesztője b. Kemény Zsigmond urnak.

Pest, decz. 18.

Az ön által szerkesztett „P. Napló”, mint f. hó 17-iki számában meglepetve látom, végre valahára kegyes volt egyszer rólam is megemlékezni.

Valóban nem emlékszem, hogy körülbelül egy évtized óta, mialatt pedig *nevem alatt* egy szépirodalmi lap s több önálló mű jelent meg, s mialatt ön lapja megemlíttett, megdicsért tücsköt bogarat, a nemzetnek nagy költőket, nagy bölcséket nevezett ki, nem emlékszem, hogy ennyi időn át csak egyszer is szerencsés lettem volna, nevemet becses lapja hasábjain olvashatni!

Ezelőtt tizenkét évvel történt, hogy első nagyobb irodalmi művem a „P. N.” műtészete Greguss Ágost úr egy magasztaló tárczacikkben így jelenté be: „Végre valahára egy *maradandó becsű költői mű!*”

Nemsokára azonban a tisztelt urnak végkép kiestem kegyeiből. Később megjelent és általános hit szerint amannál sokkal jobb műveimről, ugyancsak a „Naplóban” azt írta, hogy azok merő baromiságok.

De persze már akkor, ha jól emlékszem, báró úr szerkesztette a „Napló” s méltóságod rám nézve fogadást tenni látszott, hogy: *jamais son nom n'attristera — mon journal.*“

Meg is tartotta mindezideig e fogadását. Tudomást vón lapja Tulipán Antónia s Pipacs Lajos kebelverseiről, de az én írói működésemről állhatatosan hallgatott.

Hanem én annál szorgosabb figyelemmel követtem a báró működését, nem mintha értékesnek, sőt ellenkezőleg, mert irányát kárhozatosnak tartottam.

Én már akkor főismertem azon ligát és törekvéseit, melynek élén báró úr s még néhányan állottak azok közül, kiknek a nemzeti küzdelem alatt és utáni magatartásuk miatt nagy mérvben szervezett szoros szövetségre volt szükségök a végből, hogy maguknak az ellenök ingerelt közvéleményben újólág érvényt, hatást szerezhessenek.

Előéreztem, hogy ha önök szövetsége túlsúlyra emelkedik, annak roppant káros hatása lesz irodalmunkra és egész közéletünkre!

Önök ellen küzdeni — keresztényi és hazafiúi kötelességnek ismertem minden időben.

De én csak szellemi fegyverekkel küzdhettem. Önök azonban, a mellett, hogy önöknek az időjárás is igen kedvezett, igyekeztek anyagi eszközeiket

⁷ Vajdának a Magyar Ujsághoz való viszonyáról: Magyar Ujság 1868. augusztus 23., szeptember 8., 10., A Nép Zászlója 1868. augusztus 23., Századunk 1868. július, továbbá Vértesi Arnold: Visszaemlékezések, A Hét 1896. 664. l.

gyarapítani. Minden jövedelmes állást elfoglaltak, és ez anyagi érdekeknel fogva magukhoz csatoltak minden erőt, lánczaikba verték az írói függetlenséget, s önké lévén a numerus, oly hatalmas czéhet alkottak, hogy minden engedelmes hívőket, lett legyen az bármily üres fejű és szívű, (sőt annál jobb!) hűhóval csinált hírnévre és jövedelmes állásba segíthettek. — ellenben minden önálló tehetséget, kit önérzete tiltott, önök „holt keze“ alá adni magát, agyonhallgattak, üldöztek, kizártak, kiéheztettek, míg vagy elzüllött, vagy capitulált önöknek.

Egy szóval: önök rá tették kezöket az *ország kenyerére*, s a ki önökhez nem járult, föltétlen eszközül nem ajánlkozott, arra kimondták a pereatot.

Önöké lett az ország, a hatalom és dicsőség. Önök osztogattak közhivatalt, dicsőséget, jutalmat. Önök mint politikai „szent szék“ szórták az anathematát, a népszerűtlenséget átkát azokra, a kik önöknek nem engedelmeskedtek.

A nagy közönség élénk tetszéssel fogadta írói működésemet. De nem győzhetem le erkölcsi iszonyomat önök iránt, s annak gyakran éles hangokban adtam kifejezést. Önök aztán valóságos hajtó vadászatot rendeztek ellenem, s ligáik ezer csatornáján ment szét ellenem a gyanúsítás és nőttön nőtt a rágalom.

Igy történt, hogy egy iszonyúan nem szép reggelen arra virradtam, hogy be kelle látnom, miszerint egy időre „itt élnem“, sőt haszonnal „még halnom“ sem lehet — s nem marada más választás, mint a bécsi korlátnokság irodájában fogadni el alkalmazást.

Ön ismerte báró úr, e súlyos anyagi viszonyaimat, s emlékezhetik, hogy még ön azzal csillapítá Tóth Kálmán barátom jelenlétében scrupulusaimat, miszerint „e körülményt soha *semmi józan gondolkozású ember* nem foghatja ellenem használni“.

És íme most mégis épen méltóságod lapja az, mely ebbeli magánéleti viszontagságomból akarván *érvet* kovácsolni, azt írja rólam, hogy:

„Vajda János úr, ki most a „Magy. Újság“-ban oly merészen vezércikkhez, Pálffy Móríc gr. vezetése mellett, mint Zichy Henrik hivatalnok, nagy jámborul írta a „Sürgöny“-be, a mit Schmerling diktált.“

Íme ezek ama kegyes sorok, melyekben ön lapja tíz éves hallgatás után rólam megemlékezni szíveskedett.

Ér ugyan nem hittem, hogy magánéleti viszonyaim a nagy közönséget érdeklik, de miután ön, méltóságos báró hallgatását megtörve, névtelenséget sem tekintve, a közönség elé terjeszti ügyemet, kénytelen vagyok erre vonatkozólag némieket elmondani.

Különben is azt hiszem, hogy ideje van, hogy bizonyos fogalmak tisztába hozassanak, s ha ezúttal életviszonyaimra körülményesebben kiterjeszkedni bátor leszek, teszem azt azért, mert ezeket e fogalmak tisztázására épen alkalmasaknak vélem.

Tehát azzal vádoltatom a Naplóban, hogy Pálffy Móríc gr. vezetése alatt Zichy Henrik alatt szolgáltam.

Igen, egyáltalán nem tagadom, sőt többet mondok, és leg is jobb lesz, kezdjük előről: *szolgáltam biz én Haynau alatt is*, és még azután, ha jól emlékszem, a későbbi regimek alatt is, melyek alatt ön mélt. báró úr nem szolgált; hanem azért mindig mélyen meg voltam győződve, és kivált jelenleg még erősebben meg vagyok győződve, hogy én minden időben, Haynau et comp uralma alatt is *jobb magyar hazafi* voltam, mint ön, a ki, míg én Haynau alatt besoroztatva, az osztrák káplárok insultusait türtem idegen földön sok más jeles honvédtisztársammal, ön az alatt megírta itthon „Forradalom után“ című emlékezetes művét, melyben mint már ezelőtt előttem mások fölemlíték, gyalázta védelmi harcunkat s magasztalta a győző hatalom kegyességét, nagylelkűségét, azt a nagylelkűséget, melynek aradi s pesti kitörölhetetlen emlékü illusztrációit följegyezte a történelem.

Sőt bátorkodom azon hitben élni, hogy a nemzet jobb része is osztja ezen meggyőződésemet és nem ítél el azért, mert hazaszabadulván a besoroz-

tatásból, s nem kapván sem az irodalomban, hol önök már kezdték magukat megszervezni, sem másut alkalmazást, mert muszkabehívó főuraink még uradalmi írnokszágot sem akartak adni a „rebellis“ honvédnek, holott gazdag főnemességünk földadata lett volna szolgálatot adni a nemzet harcászatainak azon nagy birtokaikban, melyek dús jövedelmét legtöbbször (mert hiszen vannak köztük lelkes honfiak is) a párisi, berlini, bécsi operaházak tánczosnőire pazarlák — nem kapván, mondom, kedvem s hajlamaimhoz mért foglalkozást, nem lévén egyebem egy istenem egy waffenrokkomnál, melyben az ezredtől hazabocsátottak: még nagy áldásnak tartottam, hogy a cs. k. földadó kataszterhez, melynek személyzete nagy részben volt honvédtisztársaimból állott, 1 ft. 50 kr. napi díjjal bejutottam, a hol négy évet töltöttem.

Ugy e báró úr, Bach alatt beamterkodont, császári királyi hivatalban szolgálni — rettenetes, borzasztó! Szinte látom, hogy bizonyos farizeusok, kapva az alkalmas vádon, mint illesztik ajkaikat a „kövezzétek meg“ szörnyű szóra!

Ami csak hadd vegye kezébe azt a követ a nép, melyet vajha ki ne kerülne soha egy hazaáruló feje is. Csak adják önök maguk kezébe — én nem félek tőle. A nép meg fog engem hallgatni, és én bízom ítéletében.

A néppel együtt álltam a sorban a nemzeti függetlenség zászlói alatt, míg önök részint Kossuth ellen agyarkodtak, részint Helvétia havasai alatt várták, míg önök barátja, Görgeinek sikerült a nemzet ügyét elbuktatni; és nem ítélte meg e nép, midőn a sanyarú sors cs. kir. hivatalba kényszerített, mely iránt önök rettentő olthatlan gyűlöletet színleltek, a melyben részt venni hazaárulásnak kiáltották, önök, kik Sadowa óta, midőn hitem szerint lehetővé vált a 48-ki zászlónak diadalt szerezni, egyszerre olyan forró barátságba, élethatalomszövetségbe estek azon osztrák elemekkel, melyekkel előbb oly engesztelhetetlennek látszó harcokat vívtak!

Igen, nem ítélte el a nép, s midőn négy év múlva kilépve a Bach hivatalnokszágból, az irodalmi téren kezdettem működni, némi sikernek s a közönség némi kegyének örvendhettem. S noha a félország magán tudomására volt, mert mint ilyen beutaztam, hogy előbb hivatalnok voltam, soha nem jutott eszébe ezt nyilván szememre hányni senkinek, mert minden igaz magyar kör legbensőbb bizalmának örvendhettem s nem találkoztam egyennel, ki hazafiságom valódiságában kételkedett volna.

Azután bekövetkeztek azon irodalmunkra, de különösen rámnézve leginségesebb évek, melyekben a sorscsapások egész fürgetege tornyosult össze fölöttem. Betegségem folytán huzamos időn át munkaképtelenné lévén, a legnagyobb anyagi helyzetbe jöttem. Minden jövedelemforrásból kifogyva, hazai közintézeteknél kerestem alkalmazást, de mindenütt önök cliquejének egy-egy boldog sinecurába helyezett fölhízott alakja magasodott előttem kárörvendő, s ádáz mosollyal. Az írói segélyegyletbe folyamodtam csekély kölcsönért, s Heckenast Gusztáv úr jótállónak ígérkezett, hogy a kölcsönt havonkint visszafizetem, de önök elutasították. Javítónki fizetés mellett ajánlkoztam tárczaírónak vagy külföldi rovatkezelőnek, de „a helyek mind be voltak töltve“. S hogy már mindent megmondjak, emlékezetes dolog íróársaim előtt, hogy végre, minden kísérlet meghiúsulta után, Tóth Kálmán barátom által kölcsönzött 20 — olvasd: húsz forinttal utaztam föl Bécsbe, azon reményben, hogy ott a kancelláriánál alkalmazást nyerek, a mi aztán, mint valóságos életmentő tény be is következett.

És itt aztán semmi baj, ha tisztán önzés vezet vala. Ha tehetségeimet azon iránynak szentelem, anyagilag hálás, nyugodt, biztos állást szerezhetek vala magamnak. De nem valék képes arra.

F. hivatalban teljesítém kötelességemet, mint hivatalnok. — Azon kívül azonban, mint író, egyetlen sort sem írtam azon rendszer mellett, pedig a „Bécsi Híradó“ jó tiszteletdíja rám jobban elért volna tán, mint önök egy bizonyos barátjára, ki most önök pártján buzgón szerkesztősködik, s a ki, noha önök már régebben zsíros, kényelmes sinecurába helyezték, jó pénzért irogatta a vezércikkeket a „B. Híradó“-ba. Mutassanak ki nekem egy politikai sort,

melyet bár névtelenül írtam volna ide, aztán vessen rám követ a nép, de akkor sem önök pártja, mert az jutalmazza és nagy számmal emeli hivatalokra e regime eszközeit, még pedig olyanokat, kik nem mint magam, szükségből, jelentéktelen hivatalt, de kényszer nélkül, önzésből fényes, fontos állomásokat fogadtak el Bach és utódaitól, melyeken már árthattak, és ezek most nagy számmal ülnek önök soraiban.

Hanem önök arisztocratiicus fölfogása szerint, úgylátszik, talán kiváltsága van bizonyos osztályoknak, hiú kitüntetésért mindenre vállalkozni, a nélkül, hogy a tömeg ítélete súlythatná?

Igaz, hogy könnyű a bíbor vánkoson, vagyonban fülig úszva, daczolni a profanum vulgus ítéletével s megvetni, semmibe venni azt!

Mindössze két tárczaczikket írtam a „B. H.” tárczájába, melyeket több hazai független lap átvett s melyek tetszésben részesültek.

A mult év nyarán kiléptem e hivatalból is, és nem akarom untatni tovább az olvasót azzal, mily nélkülözéscsikkel küzdöttem újabb kilencz hónapig, míg végre odáig jutottam, hogy most már ön lapja, méltóságos báró úr, a „M. Újs.” érvei ellenében fönnébbi viszontagságaimban akar érveket találni.

A mi már e lapokban működésemet illeti, nevemmel soha nem léptem a közönség elé, tehát a mint előbb anyagi *haszonra*, úgy itt petalani nyilvános elismerésre vágyó *hiúság* nem vezetett. Szorosan véve tehát mindez nem tartozik nyilvánosság elé, annál kevésbbé, mert ez lapunk első számában kifejtve lőn, az *alá nem írt cikkek a szerkesztőéi*, bárkitől származtak, mivel érejtők *minden irányban ő vállalt felelősséget*, természetesen csak az ő bírálata után jelenhettek meg, amint ez minden hasonló nagy lapnál szokásos, a mi bizonyosan kikerülte méltóságod figyelmét, különben nem engedne véteni a journalistikai loyaltás bevett törvényei ellen, szerkesztőségünk titkait firtatva, hogy mely cikket ki írt, ki nem, épen most, midőn lapunk ellen hármával zúdula sajtópör.

A „P. Napló” méltóságos szerkesztője, noha báró, ismerheti a magyar írók sorsát, azokét is tudniillik, a kik történetesen nem bárók. Tudhatja, hogy hazánk jelenleg élő legnagyobb, legnépszerűbb ellenzéki írói is voltak oly körülmények közt, midőn a hivatalos lapokba dolgoztak, hogy önfenntartásukra néhány fillérhöz jussanak. Beszámítás alá azért esupán az esik, a mit valaki akkor ír, midőn jó és rossz között, habár némi áldozattal is, *választani* módjában áll.

Részemről nyugodt lelkiismerettel mondhatom el, hogy a mikor módom s alkalmam volt, szerény tehetségeimet a meggyőződéseim szerint jobb ügynek szenteltem.

Elhiheti a méltóságos báró, hogy csak a legszűkebb anyagi létet biztosító vagyon mellett is nem ferbliztem volna át a gyűlölt provisorium korszakát, mint ezt a sorstól áldottabb sok hazámfia eselekedhette; valamint ha azon 10—15 ezer ft jövedelemmel bírok, mit a báró úr boldog semmittevéséért a „P. N.” után húzott a magyar közönség jóvoltából, talán kevesebb pezsgőt fogyasztok el, s ha egy szegény író egy-egy tárczaczikkel kínál, nem utasítom vala el azzal, hogy erre nincs a budgetben összeg határozva! És semmiesetre sem fogtam volna, bárcsak oly szerény képességű írónak is, minő csekélységem, midőn *javítónki fizetésén* dolgozni ígérkezett, az oly gyűlölt Zichy Henrik szolgálatát ajánlani; és kicsivel *legeslegkevésbé* fogtam volna azután, midőn ez író egy független lapnál szerény névtelenség incognitójában működik, az *előfizetések idejében* e lap *érvei ellen* azon fogáshoz folyamodni, hogy őt a közönség előtt megnevezvén bevádolja, miszerint egykor ez egy gyűlölt regíme alatt szolgált; annál kevésbé tettem volna ezt, ha egyszersmind én volnék az a Kemény báró, a ki a „*Forradalom után*” című munkát írta, s a ki jelenlegi politikai magatartásával oly gyönyörű öszhangban journalistáskodik ugyanazon osztrák közlönyökkel, melyek Haynautól kezdve egész mostanáig oly esküdt ellenségei voltak a magyar nemzetnek!

A miből természetszerűleg következik, hogy ha én vagy bárki más e hazában politikai multjának viszontagságairól számolni tartozik, annak illetéke- sebb fórumát bizonynyal épen azon *zászló vezérei* képezhetik, mely alatt most küzdeni boldognak érzem magamat; és épen *nem önök*, s nem az önök közlönye, mely csak imént esett oly lobogó következetlenségbe pár év előtti multjával, minőre példa nincs sem a magyar, sem az *összes yilágtörténelemben!*

Sokat mondhatnék még, tán érdekeset s tanulságosat közéleti viszonyainkra e tekintetben, de attól tartok, hogy már igen is kimerítém a t. ez. olvasók türelmét.

Egyébiránt az előadottak után is bizton állok a közönség, a nemzet ítélő- széke elé. És mélyen meg levén győződve, hogy hazám boldogsága s szabadsága egyedül azon elvek diadalától függ, melyeket e lapok képviselnek, foly- tatom ezirányú működésemet, nyíltan s nevem alatt, midőn szükségét fogom látni, s azon reményben, hogy valamint eddig, úgy ezen túl is lesz alkalmam bebizonyítani, miszerint ha fölfogásom, mint más gyarló halandóé, olykor téves lehetne is, de abból a jó akarat s hazám olthatatlan szeretete nem hiányozha- tik — soha!

(Magyar Ujság, 1867. december 21.)

Vajda János

E levélből — mely a benne feltáruló megdöbbentő tényekkel még ma is izgalomba hoz — Vajda egy verssorának szavaival élve: „mint óceánból elsüllyedt sziget“, merül fel Vajda eltűnésének ismeretlen története. Néhány adattal mégis hozzá kell járulnunk a teljesebb megértéséhez.

A levélből kiderül, hogy Vajda elvesztve mindkét szerkesztői állását, belső vagy külső cikkíróként próbálja megkeresni kenyerét, sikertelenül. Ekkor az írói segélyegylet- hez folyamodik kölcsönért. Az egylet titkára, Gyulai Pál azonban, mint védekezésül leírja, kölcsön helyett azzal akar segíteni rajta, hogy megpróbálja rávenni Heckenastot, adjon ő kölcsönt Vajdának. Mivel ez erre nem hajlandó, Gyulai rábeszéli a felperes ügyvédjét, hogy fogadjon el Vajdától havi 10 forintos törlesztést s a végrehajtást függesse fel. Így hát, fejezi be diadalal Gyulai, a segélyegylet mindent megtett Vajdáért, amit lehet.⁸ Ez a hírlapi vita szolgált alkalmul Vajda fiatal költő barátjának, Ormódi Bertalan- nak arra, hogy „Pecovics Naptár 1868-ra“ című kis kiadványában Vajda megnevezése nélkül, de félre nem érthetően reá célozva a következő szatirikus módon foglalkozzék az esettel:

„Június 10! Egy szegény lángész hatalmas tárcacikket kínál a Pesti Napló szer- kesztőjének, darabját hat forintjával.

12. A tárcacikkek nem eléggé unalmasak és elutasíthatnak.

13. A lángész a Dunaparton szédeleg, a halászköztől félrelökődött apró, nyers hala- kat eszi.

14. A lángész keserű ódát ír a P. N. lelketlensége ellen.

15. A P. N. céhgyűlést tart, ahol elvégzik, miszerint ama vakmerő lángész sehoh a hazában hivatalt ne kapjon.

16. A lángész elmegy Bécsbe és ott írnoki alkalmazást kap egy államhivatalban, havi 50 forint fizetéssel.

17. A lángész a P. N.-ban hazaáruulónak nyilvánítatik.“

Ebben az időben és helyzetben születtek Vajda sértett haragtól lángoló, bosszú- vágytól lihegő versei: a *Memorandum* és a *Nem úgy van ám*: „Nem úgy van ám az, mint mondják, Sokat beszél a rossz világ. Mint a nap a felhők közül, Az igazság majd kiderül.“

Vajda a nyíltlevélben leírt módon Bécsbe utazik, körülbelül 1864 első felében, s ott marad 1866 nyaráig. Mit csinált ott? A Pesti Napló vádja, hogy a Sürgönybe dolgo- zott, annál valószínűlenebb, mert a Sürgöny Budán készült s ott is jelent meg. Vajda világosan megmondja, hogy a kancelláriánál nyert alkalmazást. Miféle alkalmazás lehe- tett az? Kecskeméthy Aurél Naplójában 1864. május 18-áról azt írja, hogy táviratilag Bécsbe hívják s közlik vele, hogy „a sajtóban szükséges kormányegység létrehozása végett a kancellárián egy à la minta Pressbureau fog rendeztetni.“⁹ A dátumok annyira

⁸ Gyulai Pál: Felvilágosítás, Pesti Napló, 1868. január 1.

⁹ Meglepő, hogy épp ebben az időben akadtak Vajdának hívei, akik megkísérelték beválasztását a Kisfaludy-társaságba: 1864-ben 2, 1865-ben ismeretlen számú szavazat esett rá. (Kékly L.: A Kisfaludy Társ. története, 1936. 134. és 137. l.)

egybevágnak, hogy bizvást kimondhatjuk: Vajda e sajtóirodában kapott hivatali állást; megerősíti ezt az is, hogy ez irodának Kecskeméthy szerint épp Zichy és Pálffy voltak a főnökei, írni azonban nem írt a Sürgönybe, csak a Kecskeméthy-szerkesztette Bécsi Híradóban jelent meg egy tárcája *Pest és Bécs* címen 1865. június 10., 11., 15-én.¹⁰

Vajdának ez az elfeledett tárcája egyébként is fontos okmány, mert egyetlen, de legalább eléggé kitérülő irodalmi megnyilatkozása bécsi tartózkodása idejéből. Kiderül belőle, hogy Vajda tanulni igyekezett a keserű leckéből. Megtanulta, hogy „az önzetlen nyíltság” ma együgyűség, ravasznak, diplomatának kell lenni, így a két főváros összehasonlításánál vigyázni kell, hogy egyiket se sértsük meg, hanem dicsérjük mind a kettőt. Kiderül a cikkből az is, hogy lelki egyensúlya kezdett helyreállni. Alig lepezett szubjektívizmussal írja ugyanis, hogy „Ha valaki sebeket kapott egy szilajabb társadalommal harcában, ha családott magas eszményeiben — jöjjön ide, és sebei lassanként beheggednek, kínos emlékei elmosódnak; lelkére jótékony köd ereszkedik, mely látókörét összehívja, a közeli jókat véteti észre vele, melyeket előbb messze keresve nem talált... De hogy mindezek megtörténjenek, elengedhetetlen feltétel, hogy sört igyék, minél többet, annál jobb — politikával ne foglalkozzék: olvassa szorgalmasan a németországi, különösen a schleswig-holsteini ügyeket, és ha attól sem un rá végkép a politikára, akkor gyógyíthatatlan, s nincs más tanácsom, mint — a grand-chartreusi kolostor.” Bécsét ugyanis „két igen okos és örökbecsű dolog: munkásság és élvezetvágy” jellemzi, itt mindenki az élvezetek filozófiáját vallja; s egy bálványt imád: Gambinust; van itt „Grisette en abondance, opera comme il faut, gyönyörű környék, omnibusz tíz krajcárért, izletes kosmopolita konyha, mely minden hon fiának eleget tesz” és dúz lábikrájú „félvilági nők”. Vajda „megokosodásának” az epikureizmus mellett másik vonása, hogy míg előbb utálattal szólt a magyar nemesség nemzeti büszkeségéről, most már azt fejtegeti, hogy a nemzeti s különösen a magyar büszkeség helyes magatartás, sőt dicsérettel szólt Pest úri világáról, mely előbb olyan ingerültséggel töltötte el.

De bármennyire szerette Vajda a bécsi konyhát, a sört és a dúz lábikrájú nőket, Bécs csak átmeneti pihenőt nyújthatott neki. Lábbadozása után megint visszavágyott a magyar társadalom harcai közé. 1866-ban, a porosz-osztrák feszültség kiélesedésekor, vagy épp a közigazgatási vereség után, mikor nyilvánvaló volt, hogy a monarchia közjogi viszonyainak új rendezése előtt állunk, értelmetlen volt Bécs további szolgálata. Így válik érthetővé s nyilván erre az időre, valószínűleg 1866 első felére tehető Vajdának egy Jókaihoz intézett canossát-járó levele, amelyet keltezés nélkül lévén, eddig nem tudunk pontosan értelmezni. Vajda itt arra kéri barátját, alkalmazzá őt A Hon bécsi levelezőjéül: „elhihed, folytatja, hogy azon irtóztató következményű botlás után, melynek sebei majd megörijtnek, óvatosabb és tántoríthatatlanabb lesznek még nálatok is, kik nem próbáltátok, mi szörnyű az igaz magyar emberre nézve: félreértve lenni, mégpedig a legrosszabb értelemben! Ide (mint tudod, úgy hiszem) a formális éhenhalás veszedelme üzött. Ha már csak kenyér kellene, maradnék itt, kapnék kalácsot is. De érzületem napról-napra jobban fellázad helyzetem ellen. És ezt nem bírván elpalástolni, itt legkevésbé boldogulok.” „... ha szereted az ügyet, feledd tévedéseimet, melyek nagyrészt akkori beteges állapotomból származtak, s nyujts módot, hogy az ügynek szolgálhassak. Részemről ki vagyok békülve azokkal is, kik legdühösebben üldöztek, mert hiszen ezentúl magam is legkérelhetlenebb üldözője akarnék lenni a röpirataimban kifejtett iránynak. Csak egy embernek nem fogok soha megbocsátani: Heckenastnak.”¹¹

E levél érthetővé teszi, miért merült Vajda bécsi tartózkodása feledésbe: a költő megbánta és nyilván restelte, hogy Schmerling alatt szolgált (hiszen a Vasárnapi Ujság 1872. évfolyamában írt önéletrajzában nemcsak ezt hallgatja el teljesen, hanem még korábbi kataszteri hivatalnokságát is lepezve, úgy írja körül, hogy Itáliából „visszatérte után egy ideig vidéken időzött”). Gyulaiék pedig nem merték ismét a fejére olvasni, mert a vita megint napvilágra hozta volna terrorista klikkpolitikájukat. Jókai egyébként, úgy látszik, nem teljesítette barátja kérését, mert Vajda 1866 nyarán hazajött Pestre s itt kilenc hónapig újból nagy nyomorban élt. 1867. február 17-én találok első nyomát, hogy megint jelentkezett a pesti irodalmi életben. Ekkor jelenik meg a „Magyarország és a Nagyvilág”-ban *Mai dolog* címen két elfeledett nem jelentős politikai verse, amelyek közül az első azokat gúnyolja, akik jutalmat várnak pusztán azért az érdemükért, hogy mindig következetesen csak türtek, a nélkül, hogy bármit cselekedtek volna, a másik meg azt fájlatja, hogy az egész világ fegyverkezik, a magyar meg csak verset ír meg szónokol. 1867 áprilisban végül Vajda hűséges kiadója, a gyűlölt Heckenast, a költő rábeszélésére megindítja a Magyar Ujságot, amelynek Vajda a főmunkatársa.

¹⁰ A tárcát a Főv. Lapok is átvette.

¹¹ Napkelet, 1925. 310. l.

E lapban Vajda sokat dolgozik; mint Böszörményi elismeri, egy év alatt 83 cikket írt. Cikkei névtelenül jelennek meg, a szerkesztő is módosított olykor rajtuk, s így kockázatos vállalkozás volna kikeresni azokat. De fölösleges is. Vajda magáénak vallotta a lap felfogását. S ez a Luzitán-dalok költőjének, a közjogi kérdésben megint 48-as Vajda Jánosnak a felfogása volt. Másfél évig, 1868 augusztusig maradt Vajda a Magyar Ujság kötelékében. Mivel azonban ezentúl névvel akarja cikkeit megjelentetni s ezt a kívánságát Böszörményi nem hajlandó teljesíteni, kiválik a lapból. Megint állás nélkül van. Most írja *Egy honvéd naplójából* (1869) című könyvét és fordítja magyarra Lieber: *Polgári szabadság és önkormányzat* című munkáját (1869).

De irodalmi tetszhalála már nem tart sokáig. 1870-ben megkezdődik a feltámasztása. Mint lelkes fiatal híve, Ábrányi Emil 1872-ben írja: előbb „egy bizonyos clique” odáig vitte volt az üldözését, „hogy elhallgatott s kedvesztve más térre lépett, a közönség is elfeledte verseit... Évek multak el így. Végre megváltozott a helyzet. Új nemzedék jött, mely... elismerését nyíltan ki merte mondani. Vajda János napja fölvirradt.” Kezdték eddigi ellenségei is dicsérgetni, „sőt a Kisfaludy-társaság is engedett régi gyűlöletéből s nagy küzdelem után fölvette tagjai sorába”.¹²

De az üldözés nem mult el fölötte nyomtalanul. A hatvanas évek, mint az idézett önbírálat is felismeri, két félre törik életét. Nemcsak egy évtizedet veszít el itt, amely alatt sok értékeset alkothatt volna, hanem jelleme is eltorzul. Ettől kezdve lesz sérített, keserű ember, tehetetlen haragjában rögtön fellobbanó „elátkozott költő”, akinek zord embergyűlöletéről anekdoták keringnek.

¹² Haladás, 1872. április 7.

S Z E M L E

SCHÖPFLIN ALADÁR 1872—1950

A 30-as évek elején talákoztam először Schöpflin Aladárral. A kiadóvállalat lektori szobája — ahol szegényes kenyerét kereste — silány odú volt inkább, mint munkahely. Az ablakszélességű, szűk szobában, rozszant íróasztalnál, rozoga karosszéken dolgozott. Az íróasztal mellett, látogatói számára még egy szék. Valamikor nádfonatú volt. Az elpusztult nádfonatot rászegezett falemez helyettesítette. Amint leültem, a szék nyikorogni kezdett. Lábamra kellett támaszkodni, hogy a nyikorgás kísérezeneje ne háborgassa a beszélgetést. Egyéb berendezési tárgyakat könyvek halmaza pótolta a szobában. Azonban a könyvek sem könyvespolcon, hanem az ablakpárkányon heverték felhalmozva.

Ilyen környezetben dolgozott a bankárok és grófok Magyarországon modern irodalmunk kritikusa, Ady Endre egykori barátja, havi 500 pengőnyi fizetésért.

Maga Schöpflin Aladár pontosan olyan volt, amilyenek írásai alapján elképzeltem. Egyenes tartással ült, mint aki karót nyelt. Színezetlen hangon beszélt, de minden mondatában érdekeset mondott. A Nyugat előzményeiről készültem tanulmányt írni ebben az időben; s tanulmányanyagom ellenőrzése céljából látogattam meg. Témám körül folyt a beszélgetés. Szó esett a *Vasárnapi Újságról* is, ahol Schöpflin első írásai megjelentek, s ahol a Nyugat megindulása előtt, az ő segítségével helyet kaptak modern irodalmunk későbbi nagyjainak versei és novellái. Schöpflin a maga szerepéről, saját fiatalkori munkásságáról olyan szenttelen, rideg, tárgyilagossággal beszélt, mintha valami évszázadokkal előbbi eseményről szólna, s nem olyan dolgokról, amelyeknek aktív, szereplő részese volt maga is. Az ezután következő tizenöt-húsz esztendőben gyakran voltam együtt Schöpflin Aladárral. Sok emlékem van róla. A kávéházi asztalnál sokszor idézett a múltból. Rengeteg mondanivalója volt, hiszen Vajda Jánostól kezdve mindenkit ismert. Az íróknak, költőknek nemcsak műveit olvasta, mindenkivel személyes kapcsolatot is tartott. Gyakran biztattuk, hogy írjon emlékiratot. Nem hagyta magát rábeszélni. Mindössze néhány részletet írt meg emlékeiből, cikk formában.

Hetvennyolc éves volt, amikor meghalt, s közel ötven éven keresztül dolgozott, mint író. Rengeteg tanulmányt, cikket, irodalmi és színházi bírálatot írt. A hetvenedik születésnapját követő esztendőben (1943) kiadták addigi műveinek bibliográfiáját. A bibliográfia korántsem teljes, mégis több mint 1300 tanulmányt, cikket, irodalmi és színházi bírálatot tart nyilván. Irodalomtörténeti és kritikai működése mellett — bevallottan kritikai stílusgyakorlatként — írt regényeket, elbeszéléseket, színdarabokat, gyermekmesekönyvet, és a megélhetés szükségéből több regényt, novelláskötetet, ismeretterjesztő könyvet fordított magyarra, németből, franciából és angolból.

Schöpflin Aladár közel ötven esztendőt felölelő kritikai munkássága visszatükrözi irodalmunkat a Nyugatot megelőző évtizedtől, a Nyugatot követő korszakig bezárólag. E közel öt évtizedet jelentő időszakban alig találni olyan

irodalmi jelenséget, nem igen találni olyan író, akiről ne mondta volna el véleményét, hosszabb tanulmányban, vagy kisebb bírálatban. Gyulain kívül nem volt magyar kritikus, akinek műve ilyen nagykiterjedésű anyagot ölelt volna fel, mint az övé. Egy évtizeddel előbb lépett fel, mint a Nyugat íróinak legtöbbje, s csaknem mindeniket túlélte. Schöpflin műve azonban így is, szerényesen a Nyugat irodalmához szövődik. Működésének minden szála hozzá kapcsolódik, kritikai ítéletei a Nyugat gondolkozása szerint fogantak; Schöpflin Aladár a Nyugat kritikusa volt.

Ha közelebbről szemügyre vesszük műveit, ha olvassuk tanulmányait és cikkeit, helytelen volna ha letagadnók, hogy legalább is egy részük ma már keveset mond számunkra. Az első impressziónk az, hogy ítéletei, megfogalmazásai, kortársainak írásaiban részletesebb, távolabbramutató és többnyire mélyebb kifejtésben találhatók meg. Fejtegetései, amelyeknek oldalakat szentel, gyakran közhelyként hatnak, kevés újat jelentenek számunkra. Nagyon messze járnánk azonban az igazságtól, ha megállnánk az első impresszió diktálta megállapításnál, és ebből alkotnánk képet művéről. „Ezt ma még nem látják általában, de hiszem és tudom, hogy látni fogják előbb-utóbb“ — írta egyszer, még a Nyugat hőskorában, egyik cikkében, midőn élesre fent, metsző stílusban folytak az irodalmi harcok Adyék körül. Ez és az ehhez hasonló mondatok gyakran tűnnek fel írásaiban. Miként hétköznapi beszédmodorában, színezetlen hangon, mindég érdekeset és lényegeset mondott, ugyanúgy írásaiban is: stílári bravúrok nélkül, nélkülözve minden formai és elméleti csillogást, a lényegesre tapintott. És amit leginkább hangsúlyozni kell: elsőnek mondott kortársairól lényegeset. Mindazok a megállapítások, amelyek a kortárs közvéleményben a Nyugat íróiról kialakultak, s amelyeket a Nyugat után fellépő fiatalabbak, a felszabadulás előtt az Ady-korról megfogalmaztak, gyökérszálaikban Schöpflin tanulmányaihoz és cikkeihez nyúlnak vissza; az ő tanulmányai voltak a kiindulópontjai a későbbi elemzéseknek.

Elsőnek mondani lényegeset és érdemlegeset egy irodalmi korszakról, s egy irodalmi korszak szereplő személyiségeiről, önmagábanvéve sem csekély teljesítmény. De akármeenyire nem kisjelentőségű teljesítmény ez, a reá való utalással korántsem meríthetjük ki Schöpflin művének jelentőségét. A halál alkalmából íródott rövid megemlékezésnek nem lehet feladata, hogy kimerítő képet adjon a műről. Mégis két kérdésre röviden még utalnunk kell. Az egyik, a műnek tulajdonsága, a másik emberi jellemvonás. Azonban az emberi jellemvonás azáltal, hogy írónak az emberi jellemvonása, tulajdonsága a műnek is.

Schöpflin Aladár nem tanulmányozta alaposan a marxizmust. Mégis tanulmányai és kritikái az első időtől kezdve a marxizmus irányába mutatnak. Felveti és írásaiban keresi a társadalmi összefüggéseket. A módszernek kevés az elméleti megalapozottsága, azonban mélyebb elméleti megalapozottság nélkül is jelentős kezdeményezés ez. A társadalmi szempont felvetésének említésével párhuzamosan kell utalnunk Schöpflin fegyelmezett, tárgyilagos és mértéktartó emberi tulajdonságára. A fegyelmezetség, tárgyilagosság és mértéktartás kifejezésre jut műveiben is. Ez az, ami nem engedte gondolkozását tetszetős, divatos elméletek sodrába ragadni. Ez az, ami távoltartotta még agastyán korában is minden vaskalaposságtól. Ez az, ami lehetővé tette, hogy ne váljék számára merev dogmává az az irodalom, amelynek ifjúkorában kritikusa, értelmezője volt, hanem megértsen és értékeljen minden újat, ami a haladás irányában mutat előre. Nem volt vaskalapos, de ugyanakkor hűséges volt. Abban az időben, midőn kortársai közül oly sokan hátatfordítottak, megtagadták forradalmi ifjúságukat, midőn a Horthy-fasizmus megkísérelte a maga céljaira kihasználni Ady Endre költészetét, Schöpflin cikkeiben és könyvében egyránt kiállt Ady megmásíthatatlan forradalmisága mellett. Schöpflin hűséges volt az igazsághoz.

Ma, amikor programmon van a reakciós szemlélet meghamisítási kísérletei után az egész magyar irodalom új értelmezése, amikor feladatként előt-

tünk áll irodalmunk igazi képének felrajzolása, szép munka lesz megvizsgálni Schöpflin Aladár irodalomtörténeti, kritikusi művét is. Az ő művének megvizsgálása párhuzamban kell, hogy történjék Ady és kortársai, a modern magyar irodalom újraértékelésével. Ez az újraértékelés vitába fog szállni igen sok esetben Adyról és kortársairól vallott felfogásokkal. Úgy gondolom, modern irodalmunknak újraértékelése során elsősorban Schöpflin Aladárral kell vitába szállni. Schöpflin Aladár ítéleteit kell megnézni, és nem azoknak a megállapításait, akik az ő ítéletei nyomán továbbhaladtak.

Bizonyos vagyok benne, hogy vele, az első megfogalmazóval kevesebb vitánk lesz, mint azokkal, akik nyomába léptek. Az ő megfogalmazásai nagyon gyakran a mi megfogalmazásaink lesznek.

Tolnai Gábor

KALEVALA

Összeállította és a bevezetést írta: Otto Kuusinen. Bp. 1950., Hungária.

1849-ben jelent meg a karjalai finn nép nagy époszának, a Kalevalának végleges kiadása, Elias Lönnrot, a kiváló tudós szerkesztésében. A megjelenés százéves évfordulója alkalmából mind a Karjalai Finn Szovjet Szocialista Köztársaságban, mind pedig Finnországban ünnepeket tartottak és számos tanulmány, ismertetés jelent meg a Kalevaláról.

Gyökeresen különböznek azonban egymásól a kétféle köztársaságban megjelent Kalevala-tanulmányok. A finn polgári „demokráciában” megjelent tanulmányok szerzői meghamisítják a Kalevalát, felújítják, más tálalásban újra feladják a reakciós népköltészet-kutatók, főként K. Krohn elméletét, amelynek fő célja, hogy elvitassa a Kalevala népi eredetét és megkísérelje legalább részben kimutatni „magasabbrendű műveltség”, azaz a finn arisztokrácia műveltségének hatását a Kalevalára. Ezt azzal vélik bebizonyítani, hogy keletkezési helyét nem Karjala területére teszik (mert annak népe nem ismert arisztokráciát), hanem Nyugat-Finnországba.

A Szovjetúnióban megjelent Kalevala-tanulmányok ezzel szemben a valóság feltárásával segítik a dolgozó népet a jelen harcaiban és a jövő építésében. Ennek a Kalevala-irodalomnak egyik legértékesebb termékét, a karélo-finu szovjetköztársaság elnöke: Otto Kuusinen által válogatott és csoportosított Kalevala-szöveget és eléje írt bevezetését adta ki a Hungária könyvkiadó.

Kuusinen mindenekelőtt megállapítja, hogy a Kalevala nem az arisztokrácia költészete, hanem valódi népköltészet. Könyörtelenül leleplezi azokat a burzsoá folkloristákat, akik egyrészt át akarták alakítani a Kalevala-költészetet az arisztokrácia költészetévé, másrészt az eposz keletkezési helyét Nyugat-Finnországba akarták helyezni. A Kalevalát a karjalai nép hozta létre, tehát a világirodalomnak ez a remeke a Szovjetúnió népeinek költészetéhez tartozik. A Kalevala csak Karjalában teremhetett meg, mert ezen a területen — a kedvező földrajzi helyzet folytán — viszonylag későn következett be az ősi nemzeti rend felbomlása. Kuusinen ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy az áru- és pénzgazdálkodás elterjedése, a paraszti rétegek elnyomódása, az állam beavatkozása és az egyház és papság működése a költészet elsorvadását eredményezte.

A továbbiakban Kuusinen az eposz elemzését adja. Megállapítja, hogy a Kalevala fő tartalmában „a barbárkor harmadik fokának társadalmi fejlődését tükrözi, azt a korszakot, mikor, mint Engels mondja, minden kultúrnép hőskorát élte.” Erre az eredményre az eposzban említett harci és termelőeszközök figyelembevételével, az eposzban tükröződő társadalmi viszonyok beható vizsgálatával jut. A hangsúlyt azonban nem erre helyezi: a Kalevalát nemcsak mint történelmi dokumentumot, hanem elsősorban mint magasrendű

Költői alkotást értékeli. Középpontba a Kalevala és Pohjola közötti harcot állítja. A Kalevala ősi, kizsákmányolástól mentes társadalma és a magántulajdont és elnyomást képviselő Pohjola közötti ellentét az eposz „ideológiailag legfontosabb mozzanata.” A küzdelem főtárgya a Szampó, a tarkatetős csodamalom, ez a csodálatos termelőeszköz, amely szüntelenül örül, eleséget termel. Ezt az eszközt Pohjola úrasszonya, „Észak vén banyája” magántulajdonnak tekinti és gögősen visszautasítja a Kalevala hőseit, amikor azok a Szampó elosztását követelik a nép számára. A hosszú és változatos küzdelem Kalevala szabad hőseinek diadalával ér véget.

Az ezzel kapcsolatos problémák megoldása a tanulmány legjelentősebb része. Arról van szó, hogy történetileg nézve Pohjola népe — bármennyire embertelenebb, mint a Kalevala hősei — a társadalmi fejlődés magasabb fokán áll. A Kalevala tendenciája tehát látszólag ellentmond a történelmi fejlődés szükségszerűségének. Kuusinen ezt kérdést a dolgozó nép szempontjából veti fel és oldja meg. Továbbfejlesztve Gorkij egy zseniális gondolatát, kifejti és számos példával bizonyítja, hogy a nép legjobb vágyainak és eszményeinek egyik legfőbb megnyilvánulási formájáról van szó: a jövőről alkotott elképzeléseit nem elvont gondolatként fejezte ki, hanem a múlt konkrét képeként. És nem is az a lényeges, hogy az énekek keletkezése korában milyen elképzelések éltek a népben a távoli jövőről, hanem az, hogy a későbbi korok emberei találjanak-e az énekekben olyan vonásokat, amelyek megfelelnek vágyaiknak. Ennek kritériumát tartalmi-formai oldalról határozza meg: „A nagy eposzok életerejé egyáltalán nemcsak a szöveg betűszerinti megértésén alapul, hanem azon is, hogy a költői képek eléggé hatásosak ahhoz, hogy az olvasók évszázadok múltán is egyre új és új, mindig mélyebb értelmet találjanak bennük.” Nyugodtan általánosíthatunk: az irodalmi alkotások tartalmi és formai magasrendűsége, vagyis a dolgozó nép törekvéseihez való pozitív viszony az előfeltétele annak, hogy továbbéljenek századokon át. A művek vizsgálójának tehát, a mellett, hogy keletkezési korának gazdasági-társadalmi viszonyai-ból megmagyarázza a művet, a hangsúlyt a művészi-eszmei elemzésre kell tennie. Ennél pedig döntő fontosságú a művek utóélete, egészen máig. A leglényegesebb természetesen az, hogy a ma dolgozója mit tart értékesnek egy irodalmi alkotásban. Csakis akkor juthatunk egyre közelebb egy költői alkotás igazi megértéséig, ha utóéletének ezt az egész dialektikáját feltárjuk. Kuusinen a relatív mozzanatok emeli ki: „Minden kor a saját társadalmi tudatának világánál olvassa a múlt költészetét s oly vonásokra és eszmékre figyel fel, melyek ezelőtt észrevétlenek maradtak és talán az énekek szerzői sem gondoltak rájuk.”

A Kalevala hiteles magyarázatához viszont éppen azáltal jut el, hogy vizsgálódásának legfőbb szempontja: mi az, amit a szocializmus embere értékelni és élvezni tud a népeposzban. Ezzel egyúttal döntő módon segíti is a dolgozókat harcaikban. „A kalevalaiak tisztelik a munkát, a szorgalmat... csodálják a tudást, a művészetet, a költeményeket, a dalt, a zenét és a szépséget.” Kinek ne jutna eszébe a megvalósult szocializmus országa, ahol mind-csak az erőnek nem a nép képzeletében vannak csak meg, hanem élő, mindennapi valósággá váltak? Vagy a Kalevala hőseinek jellemzésénél, akikben a nép képzelete „az erőnek, művészetnek és tettkézségnek oly gazdagságát sűrítette, amilyen a valóságban senkiben sem lehetett meg”, az új, szocialista embertípus őseit látjuk egész gazdagságában bemutatva.

Kuusinen tanulmányának sokoldalú anyagából csak a legfontosabb kérdésekre térünk ki. Utalhatnánk még arra, milyen példamutatóan elemzi az eposz formai sajátosságait, vagy az egyes szereplők jellemét. (Különösen jó Kullervónak. „a bosszúálló rabszolga hatalmas típusának” jellemzése.) De mindenképp példát mutat arra, hogyan kell érvényesíteni az igazi holsevik pártosságot: a haladás ügyéért folytatott harcot egy évszázadokkal ezelőtt keletkezett költői alkotás elemzésében.

Stoll Béla

A „MAGYAR KLASSZIKUSOK“ SOROZAT

Amint a napisajtó már közölte, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Magyar Klasszikusok“ sorozat indítását határozta el.

A sorozat első kötetei (Eötvös: A falu jegyzője, Csokonai: Válogatott költeményei) 1950 október és november folyamán jelennek meg s az 5 éves terv folyamán kb. 80 kötet fog napvilágot látni. A szerkesztés munkáját szerkesztő-bizottság irányítja, melynek tagjai: Bóka László, Király István, Lukács György, Szauder József, Tolnai Gábor, Waldapfel József.

Mit tartalmaz a sorozat? Meg fognak benne jelenni klasszikusaink művei teljes terjedelmükben, válogatott művek és antológiák, gyűjtemények egy-egy korszak vagy időszak terméséből. Mindegyik kötetet terjedelmes, alapos bevezetés előz meg és részletes jegyzetek (magyarázatok, jegyzetszótár) követik. A sorozatot az Állami Szépirodalmi Kiadó igen szép kiállításban, egészvásznon kötésben jelenteti meg.

Mi a sorozat jelentősége? Elsősorban: fegyverül fog szolgálni harcainkban; klasszikus hagyományaink alkalmasak arra, hogy a magyar dolgozó nép politikai tudatosításához, neveléséhez hozzájáruljanak, hogy a munkára s a harcra előkészítsék, hogy gyűlöletet ébresszenek benne a mult kizsákmányolói, a jelen háborús uszítói és belső árulói ellen. Azután: hozzá fog segíteni a sorozat haladó hagyományaink kritikai elsajátításához. Az elmúlt rendszerek kiforgatták értelmükből, meghamisították és megeseonkították szövegeiket, a mi feladatunk lesz, hogy megmutassuk klasszikusaink igazi arcát, hogy világgossá tegyük: legjobb magyar íróink mindig harcoltak a haladásért, dolgozó népünk jobb jövőjéért, hogy rámutassunk azokra az értékekre, amelyeket nagy íróink művei tartalmaznak. De más feladatot is teljesítünk: hozzáférhetően, vagy nehezen kapható, rossz kiadásokban megjelent műveket közkinccsé akarunk tenni, könnyen megszerezhetővé egész dolgozó népünk számára. Ezért kiadásaink alapjában népszerű kiadások, ugyanakkor azonban szem előtt tartják a tudományos pontosság igényét: gondosan ügyelünk arra, hogy az irodalomtörténeti kutatás mai állása szerint legjobb és legtökéletesebb szöveget adjuk.

A mai magyar irodalom, magyar írók és olvasók számára is fontos a sorozat. Mai irodalmunk a szovjet irodalom nagy eredményei mellett elsősorban éppen haladó hagyományainkra kell, hogy támaszkodjon, s ez a sorozat alkalmas lesz arra, hogy ennek a hagyománynak legszebb, legértékesebb darabjait nyújtsa.

Különösen fontosnak tartjuk a kötetek bevezetőit és jegyzeteit. Ezen a téren könyvkiadásunk eléggé elmaradt; a Magyar Klasszikusok kötetei előtt marxista-leninista irodalomtörténeti tanulmányokat írnak legjobb irodalomtörténészeink és jegyzeteinkben igyekszünk minél bővebb és minél alaposabb ismereteket nyújtani, hasonlóan a sorozat egyik mintájához, a szovjet remekírók pompás köteteihez.

Mit várunk az Irodalomtörténet olvasóitól, az irodalomtörténet munkásaitól? Azt kérjük: olvassák, tanulmányozzák a sorozat köteteit; ugyanakkor bírálják is meg őket, küldjék el a Szerkesztőbizottsághoz hozzászólásaikat, tanácsaikat, javaslataikat és így kapcsolódjanak be a sorozat szerkesztésének munkájába.

A SZERKESZTŐSÉGNEK 1950 JÚLIUS, AUGUSZTUS, SZEPTEMBER HÓNAPBAN MEGKÜLDÖTT KIADVÁNYOK

- A dollár ügynöke, rajzolta: Erdei Sándor, Hungária, 31 l. 1.50 Ft.
- Jorge Amado: A reménység lovagja. Ford.: Harlay Emil, Révai, 232 l. 20.50 Ft.
- A Komszomol nevelte őket, elbeszélések. Ford.: Kulcsár István, Athenaeum, 48 l. 1.50 Ft.
- Belinszkij: Válogatott esztétikai tanulmányok. Ford.: Gábor Andor, Hadrovics László, Kovács György, Kövendi Dénes, Lovas György, Mrsán György, Szikra, 553 l. 18 Ft.
- Csao-Su-Li: Változás Lic Jac Zsuanban. Ford.: Vargyas Lajos, Athenaeum, 211 l. 11.50 Ft.
- N. V. Csehov, F. Robinszon és H. G. Hakimov: Az orosz nyelv képes szótára. Ford.: dr. Rozvány Jenőné, Athenaeum, 69 l. 10 Ft.
- Csernisevskij: Orosz ember találkán. Ford.: Lányi Sarolta, Szikra, 78 l. 2.50 Ft.
- Dobroljubov: Orosz realizmus. Ford.: Lukácsné János Gertrud, Szikra, 284 l. 8 Ft.
- D. A. Dolgusin: A növénynevelés és magtermesztés micsurini elvei, Athenaeum, 30 l. 1 Ft.
- Fehér Klára: Becsület, Athenaeum, 78 l. 5 Ft.
- A. sz. Fjodorov, G. B. Grigirjev: A film az ember szolgálatában, Hungária, 64 l. 5 Ft.
- M. Gorkij: Az igazi kultúra. Ford.: Rényi Ervin, Szikra, 410 l. 13 Ft.
- Gorelik: A kitüntetett gyár. Athenaeum, 94 l. 5 Ft.
- Hsi-nai-an: Vízparti történet. Ford.: Goda Géza, Athenaeum, 570 l. 27 Ft.
- Illés Béla: Kerekes Pista világkörüli utazása, Athenaeum, 80 l. 2.50 Ft.
- F. Jensen: Kína győz. Ford.: Gergely Janka, Franklin, 264 l. 26 Ft.
- Kántor László: A nagy műszak. Hungária, 50 l. 3 Ft.
- E. Karakievics: Tavasz az Oderán. Ford.: Dudás Kálmán, Révai, 19 Ft.
- Kertabajev: A döntő lépés. Ford.: Leszev Irén, Révai, 462 l. 23 Ft.
- Keller Ferenc, Nagy László: A helyes malacnevelés. Athenaeum, 88 l. 5 Ft.
- P. D. Krajevskij: V. V. Majakovszkij. Ford.: Erdődi József, Hungária, 95 l. 10 Ft.
- J. Lafitte: Visszatérünk. Ford.: Gereblyés László, Franklin, 156 l. 18.50 Ft.
- A. Marthy: Felkelés a Fekete-tengeren. Ford.: Murányi Kovács Endre, Hungária, 110 l. 6 Ft.
- F. Mehring: Irodalmi tanulmányok. Ford.: Birki Agnes, Athenaeum, 213 l. 20 Ft.
- Mezőgazdasági Kiskönyvtár: Terményeink tárolása. Athenaeum, 79 l. 2.50 Ft.
- Mezőgazdasági Kiskönyvtár: A szőlőgazdaság üzemképességének helyreállítása. Athenaeum, 79 l. 5 Ft.
- Mezőgazdasági Kiskönyvtár: Gyomnövények. Athenaeum, 71 l. 4.50 Ft.
- Nánási László: Virágzó kolhozok országában. Révai, 51 l. 5.50 Ft.
- Nemes László: Két világ. Athenaeum, 246 l. 15 Ft.
- Ordas Nándor: Három június. Athenaeum, 64 l. 2 Ft.
- Petőfi Sándor: Anyám tyúkjá. Athenaeum, 6 l. 14.50 Ft.
- M. Preda: Egy asszony felszabadul. Ford.: Sipos Boldizsár, Révai, 95 l. 8.50 Ft.
- H. Ruszev: Hegyek között. Révai, 301 l. 20.50 Ft.
- Rácz Kálmán: Barátok és ellenségek. Révai, 197 l. 15 Ft.
- M. Sadovenu: Mitrea Kokor útja. Ford.: Réz Ádám, Révai, 182 l. 12.50 Ft.
- Tóth Gyula: A héke katonája. Athenaeum, 148 l. 15.50 Ft.
- Turgenjev: Egy vadász feljegyzései. Ford.: Áprily Lajos, Révai, 351 l.
- W. Wasilewska: Leigázott föld. Ford.: Mészáros István, Révai, 230 l. 15 Ft.
- R. Viganó: Ágnes halála. Ford.: Mária Béla, Révai, 190 l. 16.50 Ft.
- V. R. Viljamsz: A földművelés alapjai, Athenaeum, 334 l. 12.50 Ft.

Felelős szerkesztő: Barta János

Kiadóhivatal: Budapest V, Szalay-utca 10.

Felelős kiadó: Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatósága

53 308 — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Mező Sándor.)